Т. CXI. Р. 1912, кн. V. Рік XXI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСЇМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяцї під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

B. CXI. 1912, V B. XXI Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка.

Закінчено 31/X с. с. 1912.

Зміст CXI тому.

Inhalt des CXI Bandes.

Студії над орґанїзацією львівської Ставропіґії
від кінця XVI до полов. XVII ст.[1])

Написав ***Федір Срібний.***

IV. Матеріяльні відносини братчиків.

Історія економічного стану братчиків, як загалом львівських Русинів, з кін. XVI і XVII ст., до тепер в лїтературі, поминувши лїтописи і загальні історії Львова, майже незвісна.[2]) Брак спеціяльних праць і опублїкованого матеріялу дає себе сильно відчувати. Дослїдники займали ся дїяльностю самого брацтва, не звертаючи майже зовсїм уваги на відносини братчиків поза брацтвом. В наслїдок сього братчики, особливо сенїори звісні нам з імен, поза котрими паде густа тїнь. Нашою задачею є виповнити бодай в частинї сю прогалину передовсїм на основі актів міського архиву, причім зазначуємо з гори, що для вибраного нами періоду часу не вичерпуємо цїлого матеріялу.

З кін. XVI і в пол. XVII ст. бачимо в брацтві, як загалом серед львівських Русинів, роди давно тут оселені і елемент свіжий. Представителями перших Луцькі і Бабичі. В радецьких актах ще з першої пол. XVI ст. згадує ся Федько Луцький, що походив з Луцька[3]) і сидів на Руській вулиці.

Принято на засїданю історичної секції дня 9 липня 1912.

[1]) Див. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка за 1911 р. кн. VI і за 1912 р. кн. II.

[2]) Деякі звістки подав В. Лозїньский, Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII w., 1890, друге вид. 1892.

[3]) Іван Крипякевич, Львівська Русь в першій половинї XVI в., в Записках за 1907 р. т. LXXVII—LXXIX, кн. IV B, ст. 41 і Русини властителї у Львові в першій половинї XVI ст. (Науковий Збірник присвячений проф. М. Грушевському), відбитка, с. 16.

Сенько Луцький, звісний з братських актів з кін. XVI і поч. XVII ст., доходить в 1597 р. своїх прав прав до двох частий камениці по своїм батьку і свідчить ся Хомою кушнїрем, міщанином, і Федьком крамарем, передміщанином, що він є правним сином Стецька Луцького, львівського міщанина, і його жінки Марґарети. При тім покликує ся ще на свого діда Федька Луцького, батька Стецька, і на його ординацію між синами і доньками.[1]) Так само ще в першій пол. XVI ст. на Руській вулиці мешкали Бабичі. В радецьких актах з кін. XVI ст. виступає Хома Бабич, котрий в процесї з 1587 р. згадує свого вітця Івана і діда, теж на імя Хому, львівських міщан.[2]) Син Хоми Бабича (внука) Іван[3]) мешкав на Руській вулиці, як про се свідчить складка з 1609 р.[4]) Таким чином Іван Бабич що найменше з прадіда був оселений у Львові.

До давних родів в брацтві з кін. XVI ст. належали і оба Красовські, Іван і його брат Дмитро. Їх отець Демко мав в першій половинї сього столїтя дім під вірменською лазнею, названий Сидорівським, по своїм батьку Тимку. Одна протестація з кін. XVI або поч. XVII ст. говорить, що Дмитро Красовський з прадїдів був в цеху кравецькім.[5]) Заакліматизовані у Львові на переломі XVI і XVII ст. були теж Мороховські. В першій пол. XVI ст. згадує ся Матвій Романович з Дрогобича, названий Мороховським.[6]) Звідки инде довідуємо ся, що мав він богатий крам в ринку.[7]) Тут мешкав братчик Стефан Мороховський крамар, як про се свідчать радецькі акти і братський реєстр з 1609 р., а се вказує на той самий рід.

Таких родів здавна оселених і вже заакліматизованих у Львові було в брацтві більше, але не все можемо виказати їх ґенеальоґічну звязь з попередними. Побіч них осідав тут свіжий елемент. В одній трансакції з 1586 р. записаний Хома, зять Бабича, кушнїр, котрий переселив ся сюди з Косова. Він відступає свою частину дому і огороду, яку одержав по смерти

---

1) Львівский міський архив, Inducta Judicii Civilis (1596—1598) під 1597 р., pag. 608—610, s. 373.

2) Acta Consularia, t. 12, p. 954 - 958, s. 1396.

3) Ibid., під 1608 р., t. 22, p. 737—738, s. 758, де в тестаменті Сенька Луцького знаходимо звістку про се споріднене Івана Бабича,

4) Арх. Юг. Зап. Рос., ч. I, т. XI, с. 303—304.

5) Ibid., т. X, ч. 206, с. 506.

6) Крипякевич, op. c. Записки, 1907, кн. III B, с. 90.

7) Зубрицький, Kronika miasta Lwowa, с. 168.

свого батька і матери в Косові, дідичній місцевости шляхотних Миколая і Гієроніма Язловецьких, свому братови Ониськови, кушнїреви, за пять марок польських.[1]) Коріфеї брацтва Рогатинцї, Юрко і Іван, походили з Рогатина. На свіже їх переселене до Львова вказує їх процес з сідлярським цехом в 1585 р., де вони виступають як львівські передміщани з Рогатина, при чім зазначено, що вже перед двома лїтами вони мали справу з львівським старостою, отже вже в 1583 р. були тут оселені.[2]) На походжене братчиків вказують теж такі імена в братських реєстрах: Алексей Григорієвич з Великих Лук, Василий Олексеєвич Другобицький, Василий Стефанович Ярославський[3]), Прокоп Білдага з Белза[4]), Василий Городецький.[5]) З кін. XVI і в пол. XVII ст. осідають у Львові Греки, як свіжий елємент. Між ними були пришельцї не лише з Грециї, але також з українських міст, як Каменця Подільського і Бару, про що була вже згадка в попереднїй частинї.

В самім Львові замітна тенденція до переселеня з передмість до міста, мимо значно висших цін домів в обрубі міста. Іван Білдага виступає в 1579 р. як передміщанин. З своєю жінкою Марухною зрікає ся він всяких претенсій до дому і огороду на краківськім передмістю коло костела св. Станїслава в користь другої сестри своєї жінки.[6]) Акти пізнїйші зачисляють його до міщан. В 1587 р. сплачує він Николая кушнїра і його жінку, які відступають йому свої претенсії до камениці на Руській улиці.[7]) Микола Добрянський мав дім на краківськім передмістю.[8]) В 1603 р. купує він частину камениці на Руській вулиці.[9]) При всїй дорожнечі доми в самім містї представляли, видно, більшу вартість, нїж на передмістях, де їх в часї облоги нищив неприятель. В самім містї скорше можна було займати ся і торговлею, нїж на передмістях.

Головний контінґент брацтва походив з середини міста, ринку і Руської вулиці, де братчики здавна мали свої доми.

---

1) Acta Cousularia, t. 12, p. 339—340, s. 467.
2) Ibid., t. 12, p. 131—136, s. 206.
3) Арх. Юго-Зап. Росс. ч. I, т. XII, Проток. с. 3—6.
4) Ibid., т. XI, с. 72. 5) Ibid., с. 78.
5) Acta Consularia, t. 10, p. 1086, s. 1153.
6) Ibid., t. 12, p. 979, s. 1419.
7) Ibid., t. 12, p. 481—482, s. 657.
8) Арх. Юго-Зап. Росс. ч. I, т. XI, Проток. с. 29.
9) Officii Consularis 1580—1607.

Порівнуючи акти радецькі і братські, бачимо, що заможнійші Русини, властителї домів, були рівночасно членами брацтва. Се спонукує нас в загальних рисах представити стан посїданя Русинів в самім містї від кін. XVI до пол. XVII ст.

Як звісно Русинам не вільно було купувати камениць поза Руською вулицею. З усїх „націй“ в серединї міста мають вони найменше камениць. Братський реєстр з початку 1609 р. числить всїх домів руських в самім містї лише 18, з того 3 дідичні належали до них в самім ринку, а 15 на Руській вулиці.[1]) Сей стан посїданя задержали Русини до пол. XVII ст. з незначною зміною в їх користь. Лїпше стояли Вірмени і инші народи. В 1603 р. король Жиґмонт III позволяє Вірменам мати у Львові камениць не більше як 73.[2]) В 1654 р. король Ян Казимир постановив, що вільно їм понад се число купити ще 10 камениць в ринку.[3]) В списї камениць і домів жидівських в містї і на передмістю, що належали до міської юрисдикції, з 1629 р. фіґурує камениць 29, домів деревляних 5, а домків під муром теж 5.[4]) В 1648 р. було по Зубрицькому камениць приватних в містї близько 300, а між ними польських 164, вірменських 70, руських 20, а жидівських домів около 40.[5]) Самі братчики числять в 1649 р. всїх камениць в містї 400, а між ними своїх „ліком“ лише 22, при чім жалують ся на гнет зі сторони маґістрату, котрий накладає на них більшу контрибуцію ніж на инші народи.[6]) Мимо процесів львівських Русинів з маґістратом давні обмежаня лишили ся і заборона купувати камениці поза Руською вулицею зістала ся для них в силї і в XVII ст. Правне їх положенє було гірше чим Вірмен.

Таким чином вже з кін. XVI ст. Русини-властителї в ринку належать до виїмків. З радецьких актів звісний передовсїм Грицько Маркович Дуда, що мав крам богатий з малим мурованим домом під ратушевою вежою між домами і крамами Яна Вольфовича і Леська Малечкого. Сю свою реальність продав Дуда при кінци свого житя братчикови Івашкови Зїньковичови дня 18 лютого 1583 р.[7]) Грицько Дуда умер в 1583 р. ще

1) Арх. Юго-Зап. Росс. ч. I, т. XI, с. 303—304.
2) Рукопись бібл. Оссолїньских ч. 2117, с. 109—110.
3) Ibid. с. 130.
4) Majer Balaban, Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w., додаток, с. 102.
5) Kronika m. Lwowa, с. 311. 6) Ibid. с. 324—325.
7) Mon. Confr. I, ч. 63.

перед реформою брацтва, але з брацтвом оставав він в зносинах, а в часї своєї слабости на подаґру в 1582 р. зізнав, що мав в депозитї церковних гроший 300 зл., які обезпечив на своїм маєтку.[1]) Инші властителї - Русини в ринку звісні теж з братських реєстрів. В сусїдстві Грицька Дуди, а від 1583 р. Івашка Зїньковича, мали свої каменицї в ринку два другі крамарі, Лесько Малечкий і Стецько Мороховський. По смерти Леська Малечкого з кін. XVI ст. каменицю його одержав його брат Прокоп, котрий в 1608 р. обезпечив на нїй довг винний брацтву на 1000 зл.[2])

Згідно з радецькими актами подає стан посїданя Русинів в ринку братський реєстр з початку 1609 р. Дїдичних домів руських над богатими крамами вичисляє він три: Стецька Мороховського, Прокопа Малечковича і Миколая Савича. Сусїдство останнього з Малечковичом вказує, що маємо тут до дїла з тим самим домом, котрий в 1583 р. продав Грицько Дуда Івашкови Зїньковичови. Новий властитель був споріднений з Зїньковичом. Мати Миколая Савича походили з Зїньковичів.[3]) Крім сього в ринку мешкали і инші Русини. В протестації з 1595 р. братчики кажуть, що не лише по вулицях, але і посеред ринку під самим ратушем мають кілька камениць, а також і по всїх домах польських, вірменських мешкають комірники, купцї, ремісники і слуги їх релїґії.[4]) В реєстрі з 1609 р. фіґурують Миколай Грек Ґіне і Лесько кушнїр, котрі держать доми в ринку „в сумах“, а „наємним дїлом“ мешкають: Лукаш кравець, Теодор кушнїр і Лукашева вдова.[5])

Троха більше чим домів мали Русини крамів богатих в ринку, але все таки найменше з усїх народів. Таких крамів з кін. XVI ст. належало до Русинів лише о два менше від католиків, натомість не мали вони і третини того, що Вірмени.[6]) Всї крами

---

[1]) Acta Consularia, t. 11, p. 1095—1096, s. 1357.

[2]) Ibid., t. 22, p. 19—24, s 14—16.

[3]) Praecustoditio Nicolai Sawicz, A. C. під 1609 р. t. 22, p. 967—968, s 983.

[4]) Mon. Confr. II, ч. 334, с. 566.

[5]) Арх. Юго-Зап. Росс. ч. I, т. XI, с. 303.

[6]) В 1589 р. крамів богатих було 38. Католики мали 8, Русини 6, Вірмени 22, а за 2 вели спір з католиками. Убогих крамів т. є таких, в котрих крамарі менше заможні викладали свої товари на публичних місцях і лавках, а на ніч забирали, було 24. Католики мали 2, Русини 3, а Вірмени 19. (Barącz, Pamiętnik dziejów polskich, с. 8; Зубрицький, Kronika m. Lwowa, с. 102).

богаті, які були в руках Русинів, числом 6 належали до братчиків, вчисляючи тут і крами спірні. Крім властителїв трех дідичних домів руських мали в ринку крами богаті і братчики крамарі з Руської вулиці, Хома Бабич, Іван Богатирець і Іван Білдага, а потім їх наслїдники. Як свої каменицї так і сї крами Русини старають ся не пустити в чужі руки. За крам Хоми Бабича і инші його добра веде в 1587 р. спір Сенько Луцький, його сестрінець, з иншими претендентами і вкінци удержує ся в посіданю сього краму.[1] Іван Богатирець, названий инакше Іваном Дяком, набуває в 1585 р. претенсії до краму богатого від Савини вдови, які вона одержала від Сачка сїдляра і його жінки Евфемії Богатирівної.[2] По смерти Івана Богатирця держав сей крам в 1599 р. Янїй Афендик за суму 100 зл., а пленіпотент Івана Красовського, опікуна нелїтньої дочки Івана Дяка Анастазії, хоче йому сю суму звернути і жадає уступленя з краму.[3] Крім сього Сенько Луцький позиває Янїя Афендика за сей крам, який по думцї Луцького перейшов по Сачку на його жінку.[4] За инший крам богатий, названий Костівський, веде спір Іван Білдага з Вірменином Василем Филиповичом. Він доходить половини сього краму, частини Оріхни, доньки помершого Тимка Костевича, львівського міщанина. Як пленіпотент Оріхни заплатив Білдага Филиповичови 100 марок, а радецький уряд в 1587 р. постановив, що Филипович має опорожнити сю половину краму для Білдаги.[5] Невважаючи на се спір тревав дальше. Такі спори і усильні стараня удержати ся при крамі богатім свідчать про значні доходи, які мали з сих крамів їх властителї.

Про такі крами і доми Русинів в ринку маємо і пізнїйші звістки. З кін. першої і на поч. другої четвертини XVII ст. беруть братчики чинш від „потомків Прокопа“, який платить їм на иншім місци Александер Прокопович „взглядомъ гмаховъ братскихъ“.[6] В 1633 р. заплатив він останню рату довгу винного брацтву.[7] В знанім нам радецькім з 1608 р. між Прокопом Малечковичом, його дїтьми і брацтвом фіґурує його син

[1]) Acta Consul. t. 12, p. 1048—1049, s. 1525.
[2]) Ibid. t. 12, p. 239—240, s. 340.
[3]) Inducta Judicii Civilis під 1599 р., pag. 122—123.
[4]) Ibid. p. 129, s. 198.
[5]) Acta Consularia, t. 12, p. 1036—1037, s. 1504—1505 et sequ.
[6]) Арх. Юго-Зап. Росс. ч. I, т. XI, с. 366—367.
[7]) Ibid. с. 393.

Александер. Се свідчить, що він ідентичний з пізнійшим Александром Прокоповичом, і що маємо тут до діла з тою самою каменицею в ринку, котру колись з кін. XVI ст. посідав Лесько Малечкий, а відтак його брат Прокоп. Реєстр з другої половини XVII ст. згадує про каменицю Прокоповичівську в ринку, котрої половину записав в 1669 р. Василь Леонович брацтву.[1]) Назва вказує теж на ту саму каменицю. З нагоди процесу братчика Кипріяна Кисельницького з маґістратом в 1669 р. за се, що Кисельницький купив каменицю поза Руською вулицею, довідуємо ся, що і инші Русини „против правам" важили ся купувати камениці в ринку і по инших вулицях.[2])

Так само маємо принагідні звістки і про крами богаті, які братчики посідали в пол. XVII ст., або мали на них обезпечені свої суми. В 1650 р. Лукаш Сеферович платить чинш за два попередні роки від суми, довжної брацтву, яку обезпечив на своїм крамі богатім.[3]) Василь Леонович мав крам богатий в каменици Прокоповичівській, який записав в 1669 р. брацтву. Такий крам відказала брацтву і Пеляґія Лянґішева в 1661 р.[4]) Реєстр з 1619 р. згадує про склеп матери Миколая Савича[5]), котрий по списї з 1609 р. мав каменицю в ринку.

Крім сього стрічаємо звістки про инші крами братчиків часто своїм положенем близше неозначені. Деякі з них знаходили ся при Руській улиці. Леґація Івана Василевича з 1674 р. була записана на склепику инакше крамику Маріяни Григоровичової, його матери.[6]) Реєстр з 1645 р. згадує про склеп Янія Афендика.[7]) Він знаходив ся в його каменици[8]), котра стояла при Руській вулици. В радецьких актах під 1650 р. з нагоди процесу після смерти Константина Медзапети фіґурує його „склеп під баштою мулярською", від котрого за два попередні роки заплачено чиншу зл. 4.[9]) В коеквації з 1656 р. приходить між иншим Ляшковська з крамом.[10]) В братських реєстрах з другої половини XVII ст. записаний крам Захновичівський[11]) і т. д. Всї ті звістки представляють нам купецьку верству в брацтві.

---

[1]) Ibid. т. XII, с. 348. [2]) Ibid. т. X, ч. 254.
[3]) Ibid. т. XI, с. 169. [4]) Ibid. т. XII, р. 347—348.
[5]) Ibid. т. XI, с. 358. [6]) Ibid. т. XII, р. 348.
[7]) Ibid. т. XI, с. 159. [8]) Ibid. с. 169.
[9]) Acta Consul. t. 54, p. 1200.
[10]) Рукопись бібліотеки ім. Оссолїньских, ч. 1480.
[11]) Арх. Юго-Зап. Росс. ч. I, т. XI, с. 234.

Братчики купують крами, винаймають їх і держать ярмарочні буди. В 1630 р. Михаїл Алвізий веде процес з Вірменином Ґлушковичом і жадає від нього уступленя з краму, при чім довідуємо ся про контракт, який зробив отець сього Вірмена Николай з Алвізием 16 мая 1628 р. Алвізий купив крам у Николая Ґлушковича і винаймає його йому на таких условинах на три роки: Ґлушкович має Алвізію платити річно чиншу по 10 зл. і має сам сидіти в крамі, а не держати його через наємника. А коли би через 12 неділь не сидів сам в крамі, але держав крам замкнений або чиншу на означений час не заплатив має бути того самого дня з краму усунений разом з своїм товаром. Крім чиншу має Николай Ґлушкевич платити всї податки з того краму. Контракт найму кінчись ся на Великдень в 1631 р., почім Ґлушкович має уступити крам Алвізію.[1])

Инший приклад винайму ярмарочної буди подає нам умова Івана Григоровича з міською льонгерією з дня 20 марта 1649 р. Уряд пускає йому в аренду публичне місце, що займає 6 ліктей, на котрім колись ставляла ярмарочну буду Лукашовичова. На сім місци вільно Григоровичови і його жінцї Юстинї Савичовій ставити таку буду до кінця житя на таких условинах: 1) Мають з того публичного місця, чи будуть його уживати чи нї, на кождий львівський ярмарок тодї, коли будуть вибирати дохід будний і ярмарочний платити по 15 зл. поль. до міської льонгерії через ціле своє житє. 2) В тій будї мають самі продавати свій крамний товар. 3) Сеї буди, а радше публичного місця, не вільно їм жаднїй особі в аренду пускати або заставляти. 4) Як би за оден рік не заплатили чиншу, то тратять право до сього місця. Вкінци репрезентанти льонгерії заявляють, що коли Іван Григорович і його жінка будуть вчасно що року платити чинш, то по їх смерти їх потомки будуть мати першеньство до сього місця. Сей „консенс“ був потверджений радецьким урядом в 1650 р.[2])

Властителї сих крамів і инші братчики мали свої доми або їх части головно на Руській вулицї.[3]) Тут Русини стояли далеко лїпше нїж в ринку, де до них належали лише три дїдичні каменицї. З кін. XVI і в пол. XVII ст. на Руській вулицї на місци домків стояли вже каменицї. Деревляні доми на-

---

[1]) Acta Consul. t. 38, p. 769—771.

[2]) Acta Consularia, t. 54, p. 52—55, s. 17.

[3]) Крім нинїшньої Руської вулицї обіймала ще і вул. Зацерковну і частину вул. Бляхарської.

лежали тут в тім часї вже до виїмків, але ще їх стрічаємо. В 1586 р. Корнят показав лавникам дім на Руській вулиці збудований його коштом з матеріялу деревляного і камінного.[1]) Йоахим Панькович, кравець, львівський міщанин, обезпечує в 1609 р. довг Андреєви Білдазї на деревлянім домі, що стояв в заду камениці Білдаги. Ще з початком другої пол. XVII ст. між контрибуціями братчиків знаходимо датки бодай від одного домку і деревляного дому. В коеквації з 1656 р. фіґурує домок Сеньківський, а в 1661 р. Грегорова стара платить „ретент" з деревляного дому.[2])

Та се рідкі випадки, які з трудом можна виловити з радецьких і братських актів. Поза тим на Руській вулиці стоять камениці, які належать головно до братчиків. Тут купують вони і продають між собою камениці, обтяжують їх довгами, сплачують претенсії инших осіб і набувають частини в них. Часто одна камениця має двох або більше властителїв. Оба Красовські, Іван і Дмитро, мають свої частини в камениції Красовській або Демянівській, названій так очевидно від їх батька Демяна. Вона стояла між домами Васька Теневича і Вірменина Дановака. В 1588 р. Іван Красовський сплачує претенсії Васька Теневича, які він мав в сїй камениці на частинї Анастазії, дочки помершого Демяна Красовського ще на основі запису з 1579 р.[3]) В 1600 р. Іван Красовський продає частину сеї камениці і огороду на галицькім передмістю на вулиці „Псячий ринок", свому братови Дмитрови; згадують ся теж і иншї претенденти. В 1582 р. мав певну суму обезпечену на сїй камениці Іван Красовський.[4]) В 1602 р. Кмелєр Фольтин і його жінка Катерина відступають свою частину так в камениці Красовській, як і на огороді на галицькім передмістю Йоакимови Мокриньському (Русинови), кравцеви і його жінцї Анастазії Красовчанцї.[5]) При иншій нагоді Мокриньскій одержує інтромісію (правне взятє в посіданє) на частини Дмитра Красовського. На жаданє Мокриньского присяжні лавники пішли до камениці Красовських в справі видїленя двох частин на її половинї проданих Дмитром Красовським Мокриньському. Заступник Івана Красовського підніс претенсії його до сих частин і вніс протестацію до радецьких актів

[1]) Acta Consular. t. 12, p. 724—725, s. 1030.
[2]) Арх. Юго-Зап. Росс. ч. I, т. XI, с. 217.
[3]) Acta Consularia, t. 12, p. 1152—1153, s. 1670.
[4]) Ibid. t. 11, p. 861, s. 1072.
[5]) Officii Consularis, 1580 - 1608.

против сеї інтромісії.[1]) Як бачимо в камениці Красовських мали свої претенсії або частини аж кількох властителів.

Стрічаємо теж і инші продажі і купна домів або їх частин на Руській вулиці. Грицько Дуда продав 12 січня 1583 р. каменицю Мищівську Гієронїмови (Ярошеви) Сапричці[2]), від котрого купив її Іван Красовський в 1599 р.[3]), а від нього брацтво в 1611 р.[4]) Лесько Малечкий і його жінка Марґарета продають в 1583 р. свій дідичний деревляний дім на розї коло дому Грицька Захарчича разом з долішним і горішним склепом мурованим, названим Сеньківським, Янїєви Афендикови Грекови.[5]) Камениця Грицька Захарчика Губи, кушнїра, перейшла на власність Івана Білдаги. Миколай- кушнїр, бузький міщанин, зять Губи, продав в 1587 р. Білдазї свої претенсії до неї по смерти свого тестя. На Руській вулиці, як знаємо, мали свої дідичні доми Хома Бабич і Сенько Луцький, котрий в 1597 р. доходив своїх претенсій до частин по своїм батьку і по свому братови Іванови попі. Тут в 1586 р. набули каменицю і Рогатинцї, Юрко і Іван, від Анни Сумової, а Іван Богатирець від Ґеорґія Рура маґістра і Константина Корнякта дім і ґрунт помершого Дмитра Чапниковича.[6]) Вкінци в радецьких актах з кін. XVI ст. згадують ся на Руській вулиці дім Хоми кушнїра і дім Губинський. Хома кушнїр записав дня 21 жовтня 1596 р. половину свого дому свому синови Стефанови і його жінцї Софії, доньцї Семена, міщанина Нового міста в самбірськім обводї.[7]) Губина Катерина продала в 1603 р. половину своєї частини Миколаєви Добрянському.

В результатї повний спис властителів Русинів і їх домів в „вулицях руських“ подає нам братський реєстр з початку 1609 р. Тут мешкає насамперед Андрей Димитрієвич Білдагович, а відтак слідують доми в такім порядку: Лукаша Губи, Минцовський, Хоминої вдови, Василія Галицького, Рогатинців, Сенька Луцького, Івана Білдаги, Янїя Афендика, Хоми старого кушнїра, Яроша Саприки, Савичів, Григорія Бруханського, Івана Красовського і Марка Лянґіша. Декотрі з тих домів держать вдовиці по своїх мужах. Крім дому Хоминої

---

[1]) Acta Consularia, t. 22, p. 1375 - 1376, s. 1373.
[2]) Mon. Confr. I, ч. 68.
[3]) Officii Consularis за літа 1580 -1607. [4]) Ibid. 1608—1611.
[5]) Acta Consul. t. 11, p. 1180--1182, s. 1486.
[6]) Acta Consul. t. 12, p. 481—482, s. 657 і p. 731—732, s. 1051—1052.
[7]) Mon. Confr. II, ч. 452.

вдови належать сюда дім Лукаша Губи, Сенька Луцького, Яроша Саприки і Марка Лянґіша. В инших мешкає часто по кількох властителів або фіґурують в них осібні льокатори. В домі Минцовськім мешкає Яній Грек. В домі Рогатинців є „господарів“ аж чотирох; Іван Рогатинець, Прокоп Рогатинець, Тимко Платнїр і Василій суконник. В домі Івана Білдаги живе „пан Лукіян і пан Григорий“, зятї його, міщани. В домі Хоми старого кушнїра згаданий син його Стефан, міщанин. В домі Яроша Саприки крім вдови по нім живуть Гавриїл, син його, міщанин, і Хомина малярка, вдова. В домі Савичів є на сей час „державцїв“ трех. Павел кушнїр, Лесько кушнїр і Іван Бабич. В домі Івана Красовського живуть „пан Роман і пан Андрей“ (Стрілецькі). Дім Марка Лянґіша держить жінка його, на сей час вдова, а в нім „пан Гаврилий“, син його, міщанин і „пан Манолий“, зять його.

В осібних рубриках вичисляє реєстр вдовиції і коморників як: Остафієва вдова, Томашова Стецьковна вдова, Мацькова стара вдова..., Лукаш Бартникович кравець, Теодор кушнїр, Сидор кравець, Петр перекупень, Теодор старий шинкар і т. д. Всїх домів руських у Львові (в ринку і на Руській вулицї) числить реєстр 18, коморників в тих домах є 9, а всїх вдовиць руських в самім містї 18.[1]) Властителї домів є заразом і членами брацтва, в котрім займають нераз важнїйші функциї. Натомість з коморників лише деякі належать до брацтва, як Лукаш Бартникович і Теодор кушнїр. Стрічаємо між ними пе-

[1]) Арх. Юго-Зап. Росс. ч. I, т. XI, с. 303—304. Спис вичисляє очевидно лише репрезентантів родин. Обчислїм їх гіпотетично по сьому реєстру. В ринку мешкає руських родин: 3 + 2 + 3 = 8, а на Руській вулицї: 29 (в тім 6 вдовиць) + 12 вдовиць + 9 коморників = 50. Разом з попередними в самім містї мешкало по сьому рахунку 58 родин, не вчисляючи тут жінок, котрих мужі жили, дїтий, служби і т. д. Ся цифра дещо більша від тої, якої до тепер в лїтературі на означенє скількости руських родів приймали. Їх числять на 30—40 родин. (Див. J. Heck, Żywot i dzieła Szymona i Bartłomieja Zimorowiczów, с. 39). В складках Русинів з кін. першої і в другій четвертинї XVII ст. стрічаємо таке число родів, деколи в списах контрибуцій з пол. XVII ст. по двайцять кілька або згадку навіть про кільканайцять жертводавцїв, але поза ними мешкали ще Русини в чужих каменицях, які часом до брацтва не належали. (Пор. рахунок коеквациї з 1656 р. Рукопись бібл. Оссолїньських, ч. 1480, Nomina Inquilinorum, також). Мимо сього число Русинів в самім містї в порівнаню з иншими націями було таки мале. Самих вірменських родин числять тут сто кількадесять. Натомість далеко більше було Русинів на передмістях.

рекупнів і ремісників з братських катальоґів. Брацтво брало їх лише в рахубу, коли ходило о складку або о оборону їх інтересів.

Реєстр з 1609 р. важний для нас ще й тим, що вичисляє камениці братчиків так, як вони по собі слїдували. Се бачимо з порівнаня сього реєстру з радецькими актами. По сим актам дім Сенька Луцького стояв між домами Івана Білдаги і Рогатинців.[1]) В такім порядку вичислений він і в реєстрі з 1609 р. Братський писар списував сї доми очевидно по черзї. Камениці братчиків стоять на Руській вулиці недалеко Успенської церкви, деколи в найблизшім сусїдстві з нею. На розї коло руської брами теж напротив руської церкви в сусїдстві дому Губинського мав каменицю Хома Бабич.[2]) Дім Губинський, власність Лукіяна Губи кушнїра, а відтак вдови по нїм Татіяни, стояв коло камениції Андрея Білдаги і площі напротив дому Рогатинців.[3]) Камениця Андрея Білдаги знаходила ся на розї коло міського муру напротив церкви[4]), а дім Рогатинців мав бути віддалений від неї лише $13^1/_4$ краківських ліктей. Так мала бути за широка Руська вулиця в тім місци по ухвалї львівських лавників з дня 30 вересня 1591 р.[5]) Були камениції ще блмзше положені до церкви. Камениця, котру в 1599 р. продав Гієронїм Саприччка Іванови Красовському, стояла на „руськім цвинтари“, себто при церковнім подвірю в найблизшім сусїдстві Успенської церкви.[6]) Тому й не дивниця, що в 1611 р. купило її від Красовського брацтво.

Такі камениції братчиків положені коло самої церкви і будинках при них згадують і пізнїйші реєстри. По протоколам сесії з дня 16 лютого 1638 р. лише деревляна стіна під вікнами друкарнї ділила її від камениції, де „пан Стефан“ мешкає.[7]) З радецьких актів виходить, що під сим іменем крие ся Стефан Ляшковський. Його камениця, названа в його тестаментї з 1650 р. Теофілївською, стояла тоді між каменицею наслїдників Константина Медзапети і „цвинтарем руської „церкви“.[8]) Поло-

---

1) Acta Consul. t. 22, p. 737—738, s. 738.

2) Acta Consul. t. 11, p. 1390—1392, s. 1743 i t. 12, p. 1048—1049, s. 1525.

3) Ibid. під 1608 роком, t. 22, pag. 390—391, s. 405.

4) Acta Consul. під 1609 р., t. 22, pag. 978—979, s. 994.

5) Mon. Confr. I, ч. 200. 6) Officii Consul. 1580—1607 pp.

7) Арх. Юго-Зап. Росс. ч. I, т. XI, с. 132.

8) Львів. маґістр. Архив, Testamenta, t. 8, p. 558—567, s. 131.

жене камениці Медзапети описують львівські лавники при иншій нагоді. В 1650 р. війшли вони до братської камениці при міській церкві коло дзвінниці і там побачили спільну стїну в боцї камениці Медзапети, яка мала два поверхи.[1]) Так само означує її положене і знаний нам братський реєстр з 1638 р. Тут фіґурує „стїна за дзвінницею, спільна з домом Константина Медзапети", яка розруйнувала ся дуже. Братчики, побоюючи ся якого нещастя, ухвалюють її підмурувати і поставити мур межи друкарнею і каменицею „пана Стефана" задля небезпеки пожару.

Инші камениці братчиків були згромаджені в „руських вулицях", але не стояли так близько церкви. Дідична камениця Красовських сусїдувала з Вірменином Дановиком, видно вона стояла там, де Руська вулиця сягала аж в вірменський квартал. Такі сусїдства братчиків на Руській вулиці з не Русинами належать до виїмків. Дім Хоми кушніра сусїдував по радецькому актови з нарожним домом Янїя Афендика Грека і Жида Ізраеля Юсефовича.[2]) В сусїдстві Янїя Афендика в 1630 р. стояла камениця помершого Івана Білдаги і Жида Авраама Матеріялїста.[3]) Правдоподібно сидів він там, де Руська вулиця заходила в жидівській квартал. Натомість далеко частїйше братчики самі сусїдують з собою. На Руській вулицї камениця за каменицею належить до них. Коло Янїя Грека мешкав Іван Білдага, котрого лише стїна відділяла від дому Сенька Луцького, за ним сидїли Рогатинцї і т. д.

Так само і в пол. XVII ст. камениці братчиків сконцентровані на Руській вулиці і часто сусїдують з собою. Іван Третецький робить в 1649 р. тестамент в камениці Лянґішівській, яка стояла між иншими сусїдними каменицями Гавриїла Лянґіша.[4]) В 1641 р. Лянґіш провадив спір з Михайлом Алвізієм за вікно, котре „смотритъ" на ґрунт Лянґіша і домагав ся, щоби Алвізий замурував се вікно в камениці своїй „кутній", при чім Лянґіш вказував йому на немалий кошт, який поніс на муроване монастиря для своїх дочок.[5]) В тестаментї Михайла Алвізія з дня 25 мая 1645 р. зазначено, що його камениця знаходила ся на Руській вулиці коло Ґеорґія Теодозовича Грека напротив міського муру і коло монастиря монахинь обряду грець-

[1]) Acta Consul. t. 54, p. 1187 et sequ. s. 550.
[2]) Mon. Confr. II, ч. 442.
[3]) Acta Consul. t. 38, p. 1862—1685, s. 801.
[4]) Львів. маґістр. Архив, Testamenta, t. 8, p. 422—429, s. 109.
[5]) Арх. Юго-Зап. Росс. ч. I, т. XI, с. 142—143.

кого[1]) (Ляніґіша). В сусідстві Алвізія стояла камениця, в котрій в 1628 р. робила тестамент Пеляґія Лукіянова[2]), мати братчика Андрея Лукіяновича. На Руській вулиці знаходили ся в пол. XVII ст. камениці: Стрілецьких[3]), Павла Лавришевича, Василя Григоровича[4]) і инші, що належали до братчиків. Камениця Павла Лавришевича, яку він купив в 1650 р., сусідувала з каменицею Афендиківською і Білдагівською[5]) і т. д.

Порівнуючи камениці братчиків з кін. XVI і пол. XVII ст. бачимо, що Русини загалом старають ся особливо в самім місті удержати свій стан посїданя. Заборона купувати камениці поза Руською вулицею приневолювала їх до сього. Продаж камениць і крамів, які були в руках Русинів, не Русинам, належить до виїмків. В 1579 р. Грицько Дуда продав свій крам Вірменинови Григорому Григоровичеви[6]), але при инших крамах удержують ся Русини і ведуть завзято спори за них з другими претендентами. У списї камениць проданих Жидам в лїтах 1576—1601 знаходимо 11 контрактів, а між ними продаж лише одної камениці руської т. зв. Костівської Аронови Рубіновичеви в 1601 р.[7]) Се була свідома акція удержати ся при своїх каменицях, в якій бере участь брацтво. Уже з кін. XVI ст. воно уділяє своїм членам позички на купно камениць. В контракті купна камениці Яроша Сапрички від Грицька Дуди в 1583 р. зазначено, що купив він її за „церковныи пѣняз“, отже за позичку в брацтві.[8]) В 1586 р. брацтво помогло теж Рогатинцям своєю позичкою купити каменицю.[9]) В 1599 р. братчики нараджують ся між иншим і о „здобываню кгрунтовъ рускихъ упадлыхъ въ руки такъ ормяномъ, якъ и жидомъ“, а до домів, які куплено за старанєм братським зачисляють дім Білдагівський, Андрея Білдаговича, Василя Галицького і Рогатинців. Так само і в пол. XVII ст. братчики старають ся не пустити свої доми і ґрунти в чужі руки. Продаж ґрунту Жидам уважають вони за погрозу. В 1641 р.

1) Testamenta, t. 8, p. 143—146, s. 41.
2) Ibid. t. 6, p. 108—112.
3) Арх. Юго-Зап. Росс. ч. I, т. XI, с. 258.
4) Testamenta, t. 5, p. 431—436.
5) Acta Consul. t. 54, p. 1359—1362, s. 619.
6) Acta Consularia, t. 10, p. 1014—1015.
7) Majer Balaban, Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w., додатки, с. 50—51. Пор. ще тогож автора, Dzielnica żydowska (Biblioteka lwowska, 1909 р., т. 5 і 6), де означене положенє тої камениці при вул. Бляхарській ч. 25. 8) Mon. Confr. I, ч. 68, с. 91.
9) Acta Consul. t. 12, p. 482—483, s. 658.

задля спору з Михайлом Алвізієм Гавриїл Лянґіш сказав до братських послів: „Вже мені той ґрунт обмерз, скажіть п. братям, нехай у мене куплять, бо Жидам продам, а черницям де инде обдумаю“.[1]) Братчики, довідавши ся про се, були дуже „жалісні“ і доложили всїх старань, щоби погодити Лянґіша з Алвізієм. Се їм вкінци удало ся.

Серед таких відносин камениці, що належали до братчиків з кін. XVI і на поч. XVII ст., знаходять ся в руках їх наслїдників, теж членів брацтва, і в пол. XVII ст. Про се свідчять деякі імена і контракти продажі сих камениць. Ми вже бачили висше, що деякі крами богаті в ринку і камениця Проповичівська належали до братчиків по їх попередниках і в пол. XVII ст. В 1639 р. Григорий Романович купує дім з ґрунтом на Руській вулиці по Сеньку Луцькім.[2]) В рахунках коеквації з 1656 р. фіґурують між иншими камениці Прокоповичівська, Білдагівська, Афендиківська, Рогатинська, від яких платять контрибуцію братчики і вдовиці по них. Сї імена камениць походять очевидно від їх давних властителів з кін. XVI і поч. XVII ст., знаних нам з тодішних братських реєстрів. І в пол. XVII ст. лишили ся вони в руках Русинів. На давних властителів вказують теж і инші імена камениць в рахунках коеквації з 1656 р. як: Савичівська і Саприківська, які походять правдоподібно від Миколая Савича і Яроша Саприччи, звісних нам братчиків. Дім Сеньківський, куплений в 1638 р., знаходить ся теж в реєстрі контрибуції з 1656 р. Його властителем був тепер новий братчик Василь Грегорович.[3])

Русини старають ся навіть розширити свій стан посїданя. Як з одної сторони ми бачили нечисленні продажі їх камениць не Русиним, так з другої сторони старають ся вони набути нові. В 1650 р. братчик Михайло Слезка, друкар, доходить своїх претенсій до камениці Войнарівської, на котрій мав обезпечену певну суму. Вона стояла при вулиці, що веде до руської церкви (успенської), отже в її околиці.[4]) Тих кілька вуличок для Русинів вже не вистарчали. З нагоди процесу братчика Киприяна Кисельницького, котрий в 1669 р. купив камєницю від Якуба Гіляровича, довідуємо ся, що і инші Русини купували камениці

[1]) Арх. Юго-Зап. Росс. ч. І, т. XI, с. 143.
[2]) Officii Consularis, 1608—1638 рр.
[3]) Рукоп. бібл. Оссолїнських, ч. 1480.
[4]) Арх. Юго-Зап. Росс. ч. І, т. X, ч. 245.

в ринку і вулицях поза Руською. Таке поступоване узнав інстиґатор за неправне.

В результаті стан посіданя Русинів в самім місті в пол. XVII ст. представляє вже знаний нам реєстр комісії з 1656 р., котра займала ся вирівнанем окупу наложеного на горожан з нагоди першої і другої облоги Львова (1648 і 1655 рр.) Хмельницьким.[1]) За підставу до своїх обчислень взяла комісія перший окуп з 1648 р. Між численними її рахунками знаходимо спис близько 400 властителів, які заплатили контрибуцію від своїх камениць або частин в них в висоті від одного до сто кількадесять золотих. Між ними фіґурує понад 20 властителів Рнсинів і вдовиць по них. Найбільше камениць з поміж них — чотири занотовано коло імени Варвари Лянґішової. „Брацтво руське" (успенське) платить контрибуцію від двох камениць, церковної братської і братської руської, деякі братчики від одної або від двох, часом одна камениця має двох і більше властителів. Так від камениці Білдагівської на ріжних місцях сього реєстру дає окуп Димитрова вдова і Грегорова Морозова, а від Афендиківської Стефан Несторович, Люкреція Афендикова і Андрей Михалович (Алвізий), видно вони мали свої частини в сїй камениці.

З инших обчислень згаданої комісії заслугує на увагу реєстр властителів і домів всіх в місті Львові разом з рахунком, кілько котрий з них ще винен і які кредиторські суми належать ся ще горожанам аж до дня 11 жовтня 1656 р.[2]) Реєстр сей був писаний отже в тім часї і представляє рівночасний стан посіданя львівських горожан. Він вичисляє крім монастирів, міста і світського духовенства понад 200 властителів приватних камениць, на які наложено такси звичайно по кілька сот золотих, рідше більші суми, а на деякі домки навіть по кількадесять зол. З Русинів маємо тут понад кільканайцять властителів, які посідають понад 20 камениць. Варвара Лянґішева платить таксу від чотирох камениць, Теодор Яневич від двох — Яневичівської і другої такої, Павел Лаврішевич від Лаврішівської і Лукіянівської, Матіяш Федорович від Рогатинської і Ярошівської, Ґабріель Ґіоркович і вдова Емануїлева від Олешківської і Ґеорґія Теодозовича, Андреєва

[1]) Виїмки з рукоп. бібл. Оссолїньских ч. 1480 подав др. Стефан Томашівський в „Жерелах до історії України-Руси", т. IV, ч. гр. XXIX, с. 108—121. Ми користали крім сего із частини рукописи до тепер не виданої.

[2]) Рукопись бібл. Оссотїньских, ч. 1480, с. 24—29.

Стрілецька від камениці Стрілецьких і Ляшковського. Коло инших імен стрічаємо по одній камениці. Павел Ворацовський, кушнір, платить контрибуцію від камениці Лукашівської, Михайло Слезка в сім реєстрі теж від одної (в попереднім від камениці і друкарні), Прокопович фіґурує побіч Ляшковської з крамом, В. Красовський від Прокоповичівської, Григорович (Іван) від Савичівської, Андрей Михалович від Афендиківської, Василь Григорович від домку Сеньківського, Мадзаракий Гречин від Саприківської і Грегорова Морозова вдова від Білдагівської.[1]) Більше осіб від тої самої камениці не платиуь, видно реєстр вичисляє головних властителів камениць, тому є їх тут менше, чим в реєстрі попереднім.

Крім сього Русини мешкають в чужих каменицях, а деякі з них були членами братства. Юрій Папара сидів в камениці Яневича, Василь Корендович в Вахлювичівській, Стефан Несторович в Варешовичівській, Семен Лавришевич в Лянґішівській, Ференсова кушнірка в Вахльовичівській, Грегорова вдова стара в домі Сеньківськім, Стефан Павлович в камениці Слезки і т. д. Приходять теж імена з актів братства незвісні, як: Яцко Свіч Русин, Ян Гречин, Яцко гафтяр Русин, Василь пивничний, Василь кушнір, Гафтярка вдова руська, якесь братство руське в камениці Ґестковській, Миколай Русин кравець, Роман Русин лиж-

[1]) На поодинокі камениці наложено такі такси: Павел Ворацовський мав заплатити зл. 400, не дав нічого, остає винен зл. 400. Теодор Яневич винен від одної камениці зл. 450, а від другої зл. 650 і т. д. Деякі властителі заплатили більше, чим на них припадало. На каменицю Василя Красовського наложено таксу зл. 250, дав зл. 316, гр. 7, не винен нічого, місто йому винно (credit) зл. 66, гр. 7. Найменшу таксу наложено на Василя Григоровича за домок Сеньківський зл. 75, одначе він дав зл. 1.012, кредиторська сума виносить зл. 937. Найбільшу контрибуцію в сім реєстрі з львівської Руси назначено на Варвару Лянґішеву за чотири камениці зл. 1.050. На то дала вона зл. 1.842, кредиторська сума виносить зл. 792. Найбільша кредиторська сума належить ся Ґабріельови Ґеорковичови і Емануїлевій вдові. На дві їх камениці наложено таксу зл. 400, одначе заплатили вони аж зл. 2.649, гр. 12, надвишка виносить зл. 2.249, гр. 12. Сі такси вказують на заможність братчиків і вдовиць по них, але не подають нам докладний стан їх маєткових відносин. Були випадки (як в 1649 р.), де уряд накладав на Русинів більші данини, чим на других жителів міста, а з другої сторони деякі братки мали свої добра і крім камениць. Мадзаракий Гречин фіґурує в сім реєстрі, як властитель лише одної камениці Саприківської, на котру наложено таксу зл. 250 (дав зл. 500), тимчасом його маєток оцінено на найбільшу суму з львівської Руси. Натомість сам спис камениць і їх властителів очевидно правдивий.

ник і т. д. Сей реєстр комірників свідчить, що крім братчиків ще в самім місті мешкали в пол. XVII ст. Русини, які до брацтва не належали. Вони збільшують число знаних нам до тепер родів львівської Руси, але в порівнаню з загальним числом комірників імена Русинів, о скільки їх можна пізнати, нечисленні. Деякі з них в порівнаню з иншими заплатили досить значні суми. Юрій Папара дав зл. 117, Стефан Павлович зл. 131, якійсь близше незвісний Миколай Гречин зл. 142. На инших наложено менші суми. „Брацтво руське" заплатило зл. 7, Василь Корендович зл. 8, Ференцова кушнірка вдова зл. 32 і т. д.[1])

Вартість всього движимого маєтку Русинів в 1656 р. оцінила комісія на 704.000 зл., Вірмен 1,277.000 зл., Поляків 1,509.000 зл. З Жидами мало місто осібні рахунки. Таких осіб, що їх маєток оцінено найменше на 20.000 зл. було між Русинами 8, Вірменами 9, а Поляками 24. З Русинів, вчисляючи тут і Греків, оцінені: Варвара Лянґішева, Павел Лавришевич і Папара на 20.000 зл., Михайло Слезка, друкар, на 30.000 зл., Василь Григорович на 70.000 зл., Теодор Яневич на 80.000 зл., Стефан Несторович на 100.000 зл., а вкінци найбогатший з львівської Руси Мадзаракий на 300.000 зл. Найбогатший з Поляків Ян Альтмаєр оцінений на 120.000 зл., а з Вірмен Ян Вартеримович на найбільшу у цілім Львові суму 600.000 зл.[2]) По сій таксї Мадзаракий займав друге місце у Львові що до свого маєтку, але загалом між Русинами сих великих богачів найменше. Не знати навіть, чи і ся такса відповідає дійсности. Маємо приклади, що уряд цінив маєтки Русинів висше дійсної їх вартости, щоби наложити на них більшу контрибуцію. Так було в 1649 р. На відправу татарського посла наложив тоді уряд на Русинів контрибуцію в сумі 3.000 зл., а на Поляків лише 4.000 зл. і на Вірмен таки пропорціонально малу суму 3.000 зл., що викликало гіркі нарікання зі сторони Русинів. Вони жалують ся, що від них кільканайцять бідних братий з вдовицями вимогли таку суму, хотяй на 400 нумерів в місті камениць до них належить „ліком" лише 22 і то більше каменичок. При тім братчики зазначують, що всякого рода дачки накладають на них більші, ніж на другі нації.[3])

Якнебудь контрибуція в 1649 р. наложена на брацтво була

---

[1]) Ibid. Рукоп. ч. 1480, Nomina Inquilinorum, p. 31—37.

[2]) W. Łoziński, Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII w., c. 122—123 в першім виданю.

[3]) Зубрицький, Kronika m. Lwowa, c. 324—325.

за велика, розклад її між поодиноких членів братства може послужити як вказівка їх заможности. З сеї контрибуції виходить рівнож, що найбогатшим братчиком був Криштофович Мадзаракий, котрий заплатив найбільшу суму з поміж братчиків зл. 700. По нім слідує Теодор Яневич зл. 300, Ґабрієльова Лянґішева і Григорович дали по зл. 200. Ґеорґій Гречин, Михайло Шлезка, Василь Григорович, Матіяш Федорович, Павел Лавришевич і Стефан Ляшковський від 100—180 зл. Инші як Роман і Андрей Стрілецькі, Стефан Лавришевич, Андреева Білдажина, Андрей Михалович (Алвізий), Андрей Лукіянович, Станіславова з зятем своїм Василем Леоновичом, Александрова, вдова Проковичева і Григорова Русиновичова, вдова, платять менші суми по зл. 25, 50, 60 і т. д. Найменше дав якійсь Яцко Колибабич, котрий до братства не належав — зл. 6 гр. 18, при чім зазначено, що його даток не був взятий в рахубу. Разом зібрано з. 2.703, решту додано з церковних братських грошей з. 297.[1])

Подібно як реєстр руських домів в самім місті з 1609 р. так контрибуція з 1649 р. і спис камениць з 1656 р. свідчать, що братство лучило в собі найбільше заможні елементи з львівської Руси. Властителї камениць є рівночасно членами братства і становлять звичайно його фірму, а менше заможні сходять на другий план. Всї горожани з львівської Руси, котрих маєток комісія в 1656 р. оцінила найменше на 20.000 зл., звісні рівночасно з своєї приналежности до братства. Хотя приймемо, що ся такса за висока, то все таки вона свідчить, що маємо тут до діла з заможними патриціями міста. При оцїнцї маєткового стану львівських горожан, запримічують дослідники в таксї з 1656 р. економічний упадок Львова. Натомість, коли возьмемо під увагу саме братство, бачимо в пол. XVII ст. в нім далеко більших богачів, як з кін. XVI і з поч. XVII ст., вилучаючи тут Корнякта. Про се свідчать суми, якими братчики орудують при купнах і продажах камениць і инших трансакціях. До такого погляду дійдемо, памятаючи навіть на сильне здешевінє гроша в Польщі в пол. XVII ст. в порівнаню з часом попереднім.

Ціни крамів і камениць є важним чинником для пізнаня матеріяльних відносин братчиків. Пересїчна вартість краму в містї виносить з кін. XVI і на поч. XVII ст. 400 зл. За

---

[1]) Арх. Юго-Зап. Росс. ч. I, т. XI, с. 178—179.

таку суму продав Грицько Дудь свій крам в 1579 р.[1]), так оцінили присяжні лавники крам богатий Хоми Бабича в 1584 р.[2]) Поквітоване для Анни Мороховської виставлене її внучкою в 1609 р. згадує про грошеву суму за рухомі річи з краму, котрі оцінено за зл. 400, при чім реєстр говорить про частину, яка припала на сю внучку, зл. 200[3]), значить, тут маємо до діла з вартостю цілого краму. Стрічаємо теж претенсії поодиноких осіб до крамів без поданя цілої їх вартости. В 1585 р. Евфемія Савина, вдова, відступає своє право до краму Богатирівського Іванови Дякови за 300 зл.[4]) По смерти Івана Дяка мав Яній Афендик обезпечених на сім крамі 100 зл.[5]) Деякі крами продавано разом з домами. Так Ґрицько Дуда продав в 1583 р. свій крам богатий в ринку разом з малим мурованим домом за 600 зл. Крам тут заважив більше як дім, котрий уважає ся його додатком.

(Докінченнє слідує).

---

1) Acta Consularia, t. 10, p. 1014—1015, s. 1060.
2) Ibid. t. 11, p. 1390—1392, s. 1743.
3) Ibid. t. 22, p. 994—997, s. 1012.
4) Ibid. t. 12, p. 239—240, s. 340.
5) Inducta Judicii Civilis під 1599 р., pag. 122 3, s. 196.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає **Іван Франко.**

V. Турчин купує сестру полонянку (ст. 55—64).

Цитований у виданю Антоновича й Драгоманова (т. I, ст. 278) варіянт Мелітона Бучинського поданий там не зовсїм докладно і без означеня місця запису, і для того подаю його тут із рукопису в повнім текстї, хоч для критики тексту він має досить невелике значінє. Пісня записана р. 1867 в с. Колиндях станїславівського пов. зі співу Маряни Дячихи.

Ходит Турчин по риночку — [Гей море бре,
Купує си Вірменочку — Серце [моє.
Дає за ню сто червоних. (2)
Й а взєв єї попід пахи,
Повів єї попід дахи,
Завів єї до кімнати,
А сам пішов в карти грати.
Ой як крикнув на шинкарку:
„Давай меду не мірою!“
Дає меду не мірою,
Бере гроші не личбою.
Зачєв єї спитувати:
„Ци много-ж ти братів мала?“
„Ой мала я три братчики (2):
Єден пішов в Венґерщину,
Другий пішов в Волощину,
Третий пішов в Турещину“ (2).
„Будь здорова, сестро моя!“ (2)

Як бачимо, варіянт дуже куций, богато рядків позабувало ся, та дещо нагадує дуже старий оріґінал, головно рядки 10—11:

Дає меду не мірою,
Бере гроші не личбою.

В додатку до сеї уваги подаю ще варіянт із рукописної збірки Ходаковського ч. 781, записаний не зовсім поправно, зазначуючи в нотках відміни моеї редакції від рукопису.

Ой в неділю ранесенько [1])
Пішли дівки по барвінок,
Аж там Татари їхали,
Усї дівки позаймали.
Гнали поле, гнали друге,
А [2]) на третім спинили ся,
Дівоньками ділили ся.
Всім Татарам по дівоньцї,
А Йвасеви [3]) Настусенька.
Ой сам став листи писати,
А їй казав постіль слати.
Слала постіль білесеньку,
А плакала сильнесенько.
„Де-ж ти, Насте, [родила ся,
Що так слати навчила ся?“
„Ой я] [4]) роду великого,
А батенька богатого.
Ой есть вдова близько двора,
Девять синів породила,
А десяту [бай доненьку,
Мене] [4]), дочку Настусеньку.
Усї брати у москалях,
А Настуся у Татарах“.
„Богу дякуй [5]), допитав ся,
Що я гріху не набрав ся“.

Се очевидно пізнїйша перерібка піснї, в якій Турків заступили Татари, а навіть Москалї. Не вважаючи на те початок піснї заховав слїд давнїйшої редакції, в якій пісня починала ся не торгом на базарі, де Турчин купує бранку, а татарським нападом, у якім забрано дївчат у неволю. Анальоґію до сеї версії бачимо в піснї VI „Теща в полонї у зятя“, де просторо описано татарський полон (ст. 64—5).

VII. Плач невільниць (ст. 71—77).

До рядка 23 на ст. 71 „кровця пуки заливає“, додав я на ст. 72 увагу, що слово „пуки“ може помилка замісь „путї“. До сего одержав я від пок. В. Доманицького писану увагу, що „пуки“ може бути первісною формою до здрібнїлого „пучки“, уживаного тепер загально в нашій мові для означеня кінцїв пальців під нігтями. Ся увага видаеть ся зовсім оправданою, і в такім разї наша пісня заховала нам старе, тепер забуте слово „пука“, заступлене загально здрібнїлим „пучка“ (укр.), або „пушка“ (гал.-р.).

VIII. Степова сторожа (ст. 77—82).

В своїй розвідцї про пісню на сю тему я пропустив три варіянти, надруковані в неповній формі у Антоновича й Дра-

[1]) Р. В неділю раненько. [2]) Р. Vас. [3]) Р. Івасеви. [4]) Доповняю очевидний пропуск у текстї. [5]) Р. дякувать.

гоманова під буквами А., Д. і З. (т. І, ст. 142—143). Приглянувши ся їм близше, я побачив, що вони зложені иншим розміром, ніж ті варіянти, на які я звернув увагу в своїй студії, і для того заслугують на особливу увагу. Перший із тих варіянтів український, надрукований у збірці Гулака-Артемовського „Укр. нар. пісні“ ст. 34, другий і третій галицькі, один надрукований у збірці Якова Головацького т. І, ст. 127, а другий узятий київськими видавцями з рукописної збірки Амброзія Дольницького, записаний у Холоєві, золочівського пов. Оба варіянти записані не дуже поправно, особливо що до розміру, але очевидно пішли з одного орігіналу, зложеного 12-складовим розміром формули 6 + 6. На підставі обох сих варіянтів подаю тут реконструкцію пісні в її первісній формі:

Ой матусю [моя], та не гай мене,
В далеку дорогу виряжай мене!
Ей там темна нічка, темна, невидная,
А мні дороженька дуже далекая.
Ой їхав козак та дорогою,
Пустив голосочок та дібровою,
Пустив голосочок та зеленою.
Ой щось козаченьку та дрімаєть ся,
А під ним коник спотикаєть ся.
Ой припну я коня коло калиночки,
А сам ляжу спати край могилочки.
Ой спав він годину, тай спав і другую,
А вже повертає та і на третую.
А вже наступила вчасна годинонька,
А десь узяла ся та дівчинонька.
Десь узяла ся та молодая,
Ой вирвала вона та травиченьку,
Вдарила козака та по личеньку,
Вдарила козака та по білому.
„Ой устань, козаче, годі тобі спати,
Бо вже твого коня в степу не видати,
Наступає орда, схоче коня взяти.
Ой Татари їдуть, твого коня візьмуть,
Тобі молодому з пліч голову знімуть.
Ой як коня візьмуть, то [инший] кінь буде,
А як тебе убють, жаль серденьку буде“.
„Десь ти мене, дівчинонько, любиш,

Що ти мене так раненько будиш".
„Ой як би я тебе не любила,
Я би тебе рано не будила.
Я-ж бо тебе із давна кохаю,
Що й на свою славу не вважаю".

В варіянтї Дольницького рядкам 6—7 сего тексту відповідають ось які два рядки:

Гей поїду з гори на долину,
Пущу коня в червону калину.

В вар. Головацького цїлий рядок 14 складаєть ся тілько в двох слів: „Щасливая годинонька". Рядок 22 узятий із варіянту Гол., рядок 23 із вар. Дольн.; у тім же вар. дальший рядок через помилку має замісь „тебе" — „мене забють". Кінцева розмова козака з дівчиною (р. 27—32) містить ся тілько в варіянтї Гол.

Отсей варіянт, повнїйший що до змісту від попереднїх і льоґічнїйше збудований, що до своєї форми являє ся цїкавим зразком тої самої теми, обробленої в иншій формі. Форма 8-складового вірша, римованого по парі, може вважати ся типовою для пісень турецького циклю, в яких нема згадки про козаків, коли натомісь форма 12-складового стиха типова для козацько-татарських пісень XVII в., але трафляє ся вже давнїйше, в XVI в., як бачимо в піснї про Стефана воєводу і в найстаршім варіянтї думи про Олексія Поповича, про яку буде мова пізнїйше.

В отсїй піснї в обох її відмінах у перве появляєть ся козак. Моментови, коли появила ся та назва в приложеню до певної катеґорії української людности, присвятив проф. Грушевський основну студію в своїй „Історії України - Руси", т. VII, ст. 74—82. З сеї студії виходить безсумнївний факт, що назва козак турано-турецького походженя, відома була вже Половцям і вживала ся пізнїйше Турками й Татарами. Найдавнїйші згадки про українських козаків походять, судячи зі свідоцтв зібраних проф. Грушевським, з кінця XV в.; найдавнїйшою він уважає згадку в відписї київського князя Александра кримському ханови з р. 1492. Цїкава звістка з р. 1489, поміщена в хронїцї Бєльского (т. II, вид. Туровского, ст. 882), де читаємо ось що: „Tegoż czasu Tatarowie czynili szkody wielkie w Podolu i w Rusi częstokroć. Czego niechcąc też już im dłużej cierpieć król Kazimierz, skoro posłyszał o nich, że się

przez Niepr przeprawili, wyprawil wskok przeciw im Jana Olbrachta syna swego ze wszystkim dworem swoim, do którego przyłączyli się Podolanie i Rusacy. Działo się to roku pańskiego 1489. Jan Olbracht wiedząc, że Tatarowie nie długo na miejscu radzi mieszkają, ale z plonem coprędzej nazad uchodzą, przeto im wprzód jako mógł naprędzej na szlaki ich zwykłe zabiegał, zwłaszcza mając wodze kozaki, tych tam miejsc swiadome; także do Kopestrzyna wsi przyjechał, gdzie wziąwszy sprawę, że już Tatarowie z plonem nazad idą dwiema wojskoma, zastawiwszy wozy i zawady inne na tem tam miejscu, jachał przeciwko im". Із сего оповіданя бачимо виразно, що назва козаки вжита тут не в значіню свобідних людий, анї в значіню розбишак та волоцюг, тілько в значіню людий свідомих степових шляхів та переходів, анальоґічно до Курян „Слова о полку Ігоревім", про яких їх князь каже, що вони „свѣдоми кмети", се зн. знають прикмети, знаки по степових дорогах.

IX. Смерть козака в степу (ст. 82—84).

Не для повноти збірки варіянтів сеї пісні, яких я не репродукував у своїй студії, але задля давности запису подаю тут варіянт із рукописної збірки Ходаковського, ч. 705, з деякими поправками, зазначуючи відміни рукопису в нотках.

Ой у поли сніг[1]) порошить,
Аж там козак забит лежить;
На купині головою,
Накрив очи муравою;
Зеленою муравою,
Червоною китайкою.
В головоньках ворон краче,
А в ніженьках сив кінь плаче:
„Або мене, пане, пускай,
Або менї заплату дай!"
„Зірви, коню, шовків[2]) повід,
Біжи, коню, дорогою;
Біжи, коню, дорогою,
Зеленою дібровою!
Виїж трави два косарі,
Випий води два озера!
Підбіжи, коню, під ворота,
А вдар, коню, із копита.
Вийде [там] до тебе неньћа,
[Моя ненька] старесенька,
Козацькая матусенька.
Ой знай, коню, що казати,
Як буде тебе питати:
„Ой коню мій[3]) вороненький,
А де-ж[4]) твій пан молоденький?
Чи ти його в війську згубив,
Чи ти його під себе збив?"
„Анї я го[5]) в війську згубив,
Анї я го[5]) під себе збив[6]).
[Ой бо твій син заслужив ся,

[1]) Р. сніжок. [2]) Р. шовковий. [3]) Р. ж. [4]) Р. Где. [5]) Р. його. [6]) Р. підбив.

У короля оженив ся];
Заслужив собі королївночку,
В чистім полї могилочку“.
„Ой коли-б я крильця мала,
Поливула-б, не недбала,
Побачила-б невісточку,
В чистім полї могилочку“.

Остатнї 4 рядки сего варіянта видають ся пізнїйшим додатком і разять незручним висловом „не недбала“; зрештою варіянт досить гарний і має декілька старих форм, як ось іменникові форми прикметників та дїєслів (забит, шовків, сив) та оріґінальну метафору:

„Виїж трави два косарі,
Випий води два озера“, —

що нагадує вплив великоруських пісень і була правдоподібно вставлена до пісні пізнїйше.

X. Смерть королевича в битві з Турками (ст. 84—86).

Лишивши на боцї в моїй студії друковані варіянти сеї піснї, і знайшовши вже по опублїкованю тої студії ще один варіянт у Лисенковім „Збирныку украинськыхъ писень“, вип. IV, Київ, ст. 12—13, уважаю не зайвим подати їх тут не зважаючи на те, чи з них що може придати ся для реконструкції по змозї повного тексту сеї піснї. Початкові 4 рядки в варіянтї Вацлава з Олеська виглядають ось як:

Widki jdete? Z pid Dunaju.
Szczo tam czuty w waszim kraju?
„Maty, maty, zle czuwaty,
Choczut, maty, branciw braty“.

Остатнї два рядки очевидно не вяжуть ся з двома першими, раз тому, що в перших питанє звернене до когось, що приходить із далекої чужини, а в дальших двох очевидно син відповідає на питанє матери. Порівнюючи два перші рядки з иншими варіянтами сеї піснї бачимо, що питанє в них відносить ся до війни в задунайськім краю, коли натомісь рядки 3—4, наведені висше, відносять ся до рекрутського набору, отже до явища, яке в нашім краю почало ся аж у початку XIX в.

Варіянти Максимовича (Украинскія народныя пѣсни. Москва 1834, ст. 149—150) і Лисенка замісь сих 4-ох рядків мають лише 3, які без повторень виглядають ось як у Максимовича:

„Відкіль їдеш?“ — „Од Дунаю“.
„А що чував про Михайлу?“
„Еге, чував! Я сам видав“.

У Лисенка перший рядок відмінний:

„Ой чи був, орле, чи був орле на Дунаю?
Ой чи чував ти про Михайла?
Ой я чував, ой я чував тай сам бачив“.

Згадку про Михайла Лисенко толкує як згадку про Михайла Хмельницького, батька гетьмана Богдана Хмельницького, який, як відомо, згинув у битві з Турками на Цецорі 1620 р. Одначе дальші рядки пісні зовсім не згадують про того Михайла, і згадку про нього в тих варіянтах можна вважати тілько наслїком непорозуміня пізнїйших співаків. Дальші 3 рядки у Максимовича виглядають ось як:

Ішли Ляхи на три шляхи,
Козаченьки на чотири,
А Татаре поле вкрили.

У Лисенка відповідний уступ повнїйший і красше розвинений:

Ой шли Ляхи на три шляхи,
А Татари на чотири,
Козаченьки поле крили,
Підківками траву збили,
Шабельками заяснили,
Шапочками закрасили.

З огляду, що в битві під Варною 1444 р. козаків не було, сей уступ треба вважати пізнїйшою вставкою. Ще пізнїйшою вставкою треба вважати те, що маємо в варіянтї Вацлава з Олеська:

Idut Turki wo dwa sznurki,
A Tatary na czetyry,
A żowniry pole wkryły.

Варіянти Максимовича та Вацлава з Олеська в дальших рядках згадують про віз, на якім везуть тіло вбитого козака. У Максимовича читаємо:

А в тім війську козацькому
Їхав візок да й покритий
Червоною китайкою,
Заслугою козацькою,
А в тім візку було тїло,
Порубане почорнїло.
За тим візком кінь лицарський,
Веде коня хлоп козацький,
Держить спис в руцї довгенький,
А у другій меч ясненький.
Ой ще з меча кров тече!
По Михайлї мати плаче.

Не вагую ся принаймі 4 остатні рядки сего уступу назвати власним додатком видавця, коли натомісь початкові його рядки можна назвати відміною відповідного уступу пісні про смерть

козака в степу (пор. висше IX, ст. 82—84). У Вацлава з Олеська сему уступови відповідають лише 3 рядки:

A za nymy wiz pokryty,
Na tim wozi żownir wbyty;
Żownirewa maty płacze.

У варіянтї Лисенка сего уступу нема зовсїм, тілько близше до мойого тексту:

Попереду кінь турецький,
На конику син царецький,
Постреляний, порубаний,
На три стрілки розметаний.

Як бачимо, традиція справжньої події дуже затемнена, а слово „царецький", невластиве нашій мові, повстало очевидно наслїдком довгого житя Українців під російськими царями, за яким затратила ся память про польських королїв та королївських синів.

В варіянтї Вацлава з Олеська дальших 6 рядків знов узято з піснї про смерть козака в степу. Читаємо там:

„Oj cyt maty, ne żury sia,
Twij synońku ożenyw sia.
Wziew win sobi krasnu doczku,
W czystim poli mohyłoczku.
Kiń mu stojit w hołowoczkach,
A kruk stojit u nożeńkach.

У Максимовича й Лисенка нїчого анальоґічного нема. Далї у Вацлава з Олеська без звязку з попереднїми йдуть 2 рядки з піснї про смерть королевича:

W prawi ruczci pałasz derże,
A z pałasza krowcia tecze.

У Лисенка троха подібно:

З правого бічка горить свічка,
А з лївого тече річка;
Ой горить свічка восковая,
Тече річка крівавая.

Варіянт Вацлава з Олеська далї повтаряє знов рядок „Żownirewa maty płacze", по чім іде опис смерти сина:

Ne krycz, maty! Ne krycz, ne [płacz!
Ne duże mia porubano,
No ruczeńki na sztuczeńki,
Hołowońku na czetery,
Biłe tiło jak mak dribno.

Анальоґічний опис у Максимовича ось який:

Не дуже він порубаний:
Головонька на три части,
Біле тїло на чотири.

Подібне також закінченє в обох варіянтах, хоч у Максимовича знов видно штучну, може редакторську роботу:

На що, мати, страву дбати?
Треба дощок добувати,
Хоромину будувати.
Дай три дошки кленовії,
А четверту сосновую;
Без двер хата, без віконець,
Бо вже прийшов йому конець.

У Вацлава з Олеська троха подібнійше до мойого тексту, та все таки не так видержано, а правдоподібно навіть дещо наплутано:

Szukaj, maty, likarońki,
Zełenoji morawońki!
Buduj, maty, dim jełowy,
Buduj, maty, mohyłońku,
Wysokoju mohyłońku.

Як бачимо, майже нічого з тих варіянтів не можна добути для доповненя тексту пісні про смерть королевича. Важно хиба те, що Вацлавови з Олеська невідомий був польський початок сеї пісні.

Стоячи на тім, що ся пісня не може відносити ся до жадного иншого історичного факту, як тілько до битви під Варною в падолисті 1444 р., я вважаю потрібним подати тут хоч би короткий опис сеї битви, про яку дійшло до нас не мало турецьких і західно-европейських реляцій, в тім числі спеціяльне оповіданє Італійця Каллімаха, що служив при польськім королівськім дворі Казимира Ягайловича і був учителем королевичів Яна Ольбрахта та Владислава, — далї оповіданє Длуґоша і його сучасника Бєльского, та просторе оповіданє мадярського історика Антона Бонфінія. Не маючи тепер анї змоги анї потреби користувати ся реляціями Каллімаха та Длуґоша, подаю тут головні події сеї памятної битви на основі німецького історика Гаммера[1]), що використав головно турецькі жерела, доповняючи його оповіданє, де треба, подробицями з Бєльского та з Бонфінія.

В липню 1444 р. заключено між турецьким султаном Мурадом і угорським королем Владиславом у Сеґедині мир на 10 літ. Турки жадали, аби король заприсяг сей мир на св. причастіє, як найсвятійшу річ християнської релїґії, але коли з християнського боку піднесено, що не годить ся профанувати св. причастія для світської цїли, обі сторони пристали на те, що король присягне на евангеліє, а Турки на коран, і мир буде затверджений документами списаними в обох язиках, латинськім і турецькім.

[1]) Joseph v. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, grossenteils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven. Pest 1827, т. I, ст. 456—463.

Заключивши сей мир, окупляний тяжкими для нього уступками, султан Мурад уже 12 липня переїхав до Азії, де справляв жалобу по смерти свого сина, певний, що християни не нарушать заключеного мира. Та не минуло 10 день від підписаня договору, коли папський леґат кардинал Юліян Чезаріні зумів переконати короля Владислава, що Туркам не слїд додержувати присяги, що папа звільняє його від неї, що тепер, коли султан зі своїм військом вибрав ся до Азії, невеликими християнськими силами можна буде виперти Турків із Европи.

„Дня 20 вересня — оповідає Бельский — (op. cit. I, ст. 684) — король не маючи навіть половини того війська, яке мав перше, і тому дуже сумний, виїхав із Сеґедина і рушив просто до Болгарії. Д. 3 жовтня біля ріки Оршави переправив ся через Дунай, і тут дігнавши його польський гонець віддав йому листи; прочитавши їх король розплакав ся, що присутні признали недоброю ворожбою“.

„Ціла угорська армія — оповідає Гаммер (op. cit. ст. 460) — числила тілько 10.000 людий, але чим менша була армія, тим більші пакунки, бо польським звичаєм за військом тягли 2.000 возів. Аби вменшити трудности переходу через Балкан, постановлено тягти здовж Дунаю аж до моря. Коли дійшли до Нікополя, столиці Болгарії, д. 26 жовтня, не могли здобути того міста, лише спалили його передмістє. Тут долучив ся до них молдавський воєвода Дракул. Бачучи малу армію угорського короля він сказав жартуючи, що турецький султан більше людий бере з собою на лови, ніж вони взяли на війну. Він радив королеви, аби вертав назад і не вдавав ся в битву в Турками, але сю раду взяли йому за зле. Після турецьких жерел на нього навіть кинули ся з шаблями і увязнили його, так що він тілько через окуп відзискав свободу; Бельский не знає про се нічого, а тілько оповідає, що Дракул бачучи наперед лихий конець походу, лишив королеви 4.000 свого війська під проводом свого сина, з яким прощав ся з плачем, немов виряжаючи його на смерть, а королеви дарував два коні дуже бистрі, аби вони помогли йому втекти від лихої пригоди, і двох провідників, що добре знали всї ті околиці. Д. 10 падолиста угорсько-польське військє дійшло до Варни. Се портове місто лежало тодї на північнім березї затоки, яку з двох боків обіймали виступи гір. На тих горах розложило ся військо, коли в тім надійшла відомість, що султан Мурад, одержавши відомість про віроломство короля, як стій вирушив із 40.000-ною армією, пе-

реплив через море не біля Гелеспонту, де його мала зустріти венецька фльота, але біля Босфора, де його перевезли ґенуеські кораблї, при чім султан заплатив по дукатови за перевіз кождого мужа. Майже рівночасно з прибутєм християнської армії під Варну прибув туди також султан і розложив ся в віддаленю 4.000 кроків від королївського війська. На військовій радї кардинал-леґат і архієпіскопи яґерський та вараждинський, які були комендантами полків, промовляли за тим, аби табор обкопати шанцями і обставити возами, і в нїм дожидати нападу неприятеля, але Гунїяді, головний начальник війська, а також король настояли на тім, аби зараз ударити на неприятеля. У короля тодї, як каже Бельский, боліла ліва нога, на якій учинив ся чиряк. Ян Гунїяді шикував військo, яке поставив між горами й озером біля Варни (Гаммер згадує не про озеро, а про багно), закрививши троха чоло; на лївім боцї поставив тілько 4 хоругви, бо там було безпечнїйше місце над болотами, і там станув сам, а короля поставив за собою в серединї з цїлим його двором. На правім розї, що був біля гори, поставив Франкобана з яґерським епіскопом, а їм додав до помочи деспота Юліяна з хрестоносцями, а також Волохів. За ними станули вараждинський епіскоп і Поляк Бобжицкий з хоругвою св. Владислава, що стояла на самім кінцї табора і не зробила в битві нїякої прислуги. Оттак розставлене угорське військо чекало на Турків три години. В тім часі трафила ся їм зла ворожба: зірвав ся такий страшний вітер, що подер усї угорські хоругви, а король довго не міг сїсти на свого коня, який дуже полошив ся. Битву розпочав Гунїяді, який проломав ряди азійських Турків. Бачучи готовість християн до бою султан Амурад велїв посеред свойого табору вивісити документ заключеного мира, і піднявши очи до неба промовив голосно: „Ісусе Христе, отсе та угода, яку Твої християни заключили зі мною. Твоїм іменем вони свято кляли ся, і тепер зломавши свою присягу, зрадливо зневажили Твоє божество. Тепер, Христе, коли Ти Бог, як вони твердять і чому ми не перечимо, прошу Тебе, помсти ся за свою й мою кривду, і покарай віроломство тих, котрі доси не пізнали Твойого святого імени[1]). З другого боку Волохи розбили румелїйський полк, вдерли ся до турецького табору і плїндруючи наблизили ся до намету самого султана. Мурад хотїв уже тїкати, але азійський беґлербеґ Караджа

[1]) Antonii Bonfinii, Rerum Hungaricarum decades quinque, Posonii 1744, ст. 363.

вхопив його коня за поводив і спинив султана, хоч сам у тій хвилї поляг від угорської шаблї. Та султан із яничарами остояли ся на місцї і відбили напад угорського короля, який не вважаючи на просьби Гунїядія, аби не рушав ся з місця, не міг удержати ся і кинув ся на яничарів. Його кінь, якого один Турок рубонув сокирою в ногу, впав разом із королем, а старий яничар Ходжа Хіфр відрубав йому голову і віткнув її на спис. Гунїяді, що стояв на лївім крилї, але в часї битви перебігав також на праве, висилаючи полки, де було треба, почувши про смерть короля силкував ся віднайти його тїло і продовжав битву аж до ночи, а потім утїк із Волохами. Зломавши угорське військо султан Мурад зараз другого дня вдарив на табор і вирізав усю його залогу. Бельский оповідає, що се стало ся аж третього дня по смерти короля, але ся відомість супроти наглого погрому головного війська менше правдоподібна. В таборі погибли також оба угорські архієпіскопи, яґерський та вараждинський; Гаммер додає, що тут же погиб також кардинал Юлїян Чезарінї, головний справець сего нещастя,- але Бельский подає про його смерть докладнїйшу відомість, що Юлїяна вбили Волохи підчас утеки; инше жерело, якого він не цитує виразно, подає відомість, що його вбив Волох-перевізник, побачивши в нього тяжкий пакунок, а його тїло кинув у воду. З визначних Поляків утекли тілько два: Ян Ряшівський, що пізнїйше був епіскопом краківським, і Григорій із Сянока, що пізнїйше був архієпіскопом львівським (ст. 690). Про участь Русинів у тій битві можна догадувати ся тілько з того, що ще 1441 р. до короля Володислава на Угорщину вийшло було 5.000 польського війська з побору ланового, в якім числї був також відділ Грицька Кердея, воєводи подільського. Се військо не вернуло з Угорщини до Польщі, отже правдоподібно взяло також участь у битві під Варною.

Рядки 17—21 нашої пісні про страшне порубане тїла вбитого королевича знаходять собі досить несподіване потверджене в оповіданю Гаммера про молдавського воєводу Дракулая, якого сей історик на основі переважно турецьких жерел характеризує[1]) страшенного тирана та мучителя, який сотками та тисячами вбивав людий на палї та вмертвляв ріжними страшними муками, а навіть видумав прилади „сїкти людий як капусту, пекти та варити в кітлах". (Hammer op. cit. т. II, ст. 61).

[1]) Властиве імя його було Власт, і він, правдоподібно руського походженя, не був таким страшним тираном та вбійцею, яким його роблять турецькі оповіданя.

XI. Уривки пісень про Татар і Турків (ст. 95—6).

Обговорюючи в тій невеличкій замітці уривки пісень про Татарів і Турків, поміщені в збірці „Историческія пѣсни Малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова", т. I, я пропустив уривок, поміщений під ч. 21, записаний від Чорноморця Журавля, покладений видавцями на чолї циклю пісень козацького віку. Сей уривок у тій збірці має тільки 4 рядки. В рукописній збірці Зоріяна Ходаковського, списаній у перших десятилїтях XIX в., яка тепер стала власністю бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка, маємо сю пісню в повнійшій, хоч не зовсїм докладно записаній формі. Ось її текст у можливо поправній формі з відмінами оріґіналу в нотках:

1. Зажурилась[1]) Україна, що нїде ся[2]) дїти:
Видоптала орда кіньми маленькії[3]) дїти.
2. Ой[4]) малії видоптала, старих[5]) порубала,
А середнії[6]) забрала і[7]) в полон погнала[8]).
3. Ой служив я тому пану, пану[9]) бісурману,
А тепер служити стану восточному[10]) царю.
4. Восточний[11]) цар на Вкраїнї[12]) не доймає віри,
Посилає Галицина[13]). щоб не було зміни.
5. „Іди, іди, Галицине[14]) польською стороною,
А[15]) я зараз за тобою у слїд із[16]) Москвою".

Дальші чотири рядки тексту Ходаковського не вяжуть ся з попереднїми і говорять про передирки козаків із Ляхами:

6. Ходить Ляшок по риночку[17]), шабельку виймає,
Козак його не боїть ся, шапки не здіймає.
7. Ой Ляшок до шабельки, а Козак до друка:
„Тепер тобі, вражий[18]) Ляше, з душою розлука!"

Троха відмінний варіянт, з пропуском р. 3—5, а за те з неорґанїчною вставкою про козака Швачку, був надрукований у збірці Лукашевича „Малорусскія и Червоно-русскія думы и пѣсни" 1836, ст. 47—47, передрукований у М. Драгоманова

[1]) Р. Зажурила ся. [2]) Р. не ся где. [3]) Р. малі. [4]) Р. vac. [5]) Р. старії. [6]) Р. середні. [7]) Р. vac. [8]) Варіянт Журавля подає сей рядок ось як: „Назад руки постягала, під хана погнала". [9]) Р. vac. [10]) Р. точному. [11]) Р. Ой точний. [12]) Р. Україні. [13]) Р. Посилаю я личини. [14]) Р. Лети, лети, личино. [15]) Р. Ой. [16]) Р. вслїд за. [17]) Р. ринку. [18]) Р. vac.

„Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. Частина перша розділ першиј. Женева 1883“, ст. 62. Строфи 4 і 5 містять ся в варіянтах пісні про посилку князя Ґоліцина з Москви на Вкраїну в р. 1711, пор. Драгоманов op. cit. ст. 65—70. Нема підстави лучити перші дві строфи сеї пісні з дальшими трьома в одну цілість; вони можуть бути частиною троха старшої пісні, або навіть не частиною, а загальною згадкою про татарські напади з кінця XVII в. Що-ж до пісні про похід кн. Ґоліцина з р. 1711, треба завважити, що запис Ходаковського дає два рядки такі, яких нема в варіянтах Драгоманова. Злучивши разом ті варіянти можна би реконструувати сю пісню ось у якій формі:

3 Ой служив я тому пану, пану бісурману,
А тепер служити стану восточному царю.
4 Восточний цар Україні не доймає віри,
Посилає Галицина, щоб не було зміни.
5 „Ой іди-ж ти, Галицине, польською стороною,
А я піду із Москвою у слід за тобою.
6 Станови ся, Галицине, по вельможних панах,
А я стану із Москвою та на крутих горах
або: на широких дворах.

Що до 5—6 на попередній ст., двох строф сеї пісні, можна сказати, що вони походять із значно давнійшого часу, може ще з тяжкого десятиліття перед Хмельнищиною, і могли бути зложені так само на Правобережній, як і на Лівобережній Україні, яка тоді стогнала під тяжким ярмом ляцької самоволї.

XII. Дївчина воячка (ст. 106—110).

Не мавши в часї писаня моєї студії про сю пісню під руками праці д. І. Сазоновича, я зацитував її там недокладно, тому подаю тепер її повний титул і короткий огляд її змісту. Титул книжки ось який: Пѣсни о дѣвушкѣ-воинѣ и былины о Ставрѣ Годиновичѣ. Изслѣдованіе по исторіи развитія славяно-русскаго эпоса И. Сазоновича. Варшава 1886. Оттискъ изъ Рус. Фил. Вѣстника 1885—86. 8-о. Сторін XIII + 172 + дві ненумеровані. Дослїд д. Сазоновича складаєть ся з 9 розділів, із яких перший подає огляд лїтератури питаня, другий рисує, особливо на основі історичних подій та народнїх пісень тип жінки-вояка у південних Славян та новочасних Греків, третїй оглядає південно-славянські пісні на тему: сестра увільняє брата, а жінка мужа; в четвертім оглянено пісні на тему: дів-

чина йде на війну замісь батька або брата; на жаль на українські пісні, що належать власне до сеї теми, д. Сазонович зовсім не звернув уваги. Дальші розділи праці д. Сазоновича розширяють і поглубляють ріжні мотиви сих тем і для того виходить поза рами моєї студії, тим більше, що про українські варіянти говорить ся тільки в однім місці (ст. 90—92), якому присвячу тут декілька уваг. Навівши виписки українських варіянтів д. С. зазначує тільки се, що полонене дівчини-воячки Татарином „возникло путемъ наростанія бытовыхъ чертъ“, се зн. під впливом народньої памяти про те, що українські дівчата дуже часто попадали в татарську неволю. Як паралелю поученя матери дочці в українській пісні (пор. висше, ст. 168, рядки 23—29) д. Сазонович наводить анальоґічне поучене матери синови, яке стрічаємо в українських колядках, і вважає сю анальоґію „остатнім відгуком нашої теми, якої сліди заховали ся в поезії всіх Славян, з виїмком хиба польської“ (ст. 92). Маючи на увазі те, що колядки являють ся звичайно продуктом часів значно давнійших від пісень турецько-татарського циклю, не можна признати правдивим сей висновок д. С., а навпаки ліпше буде приняти, що поучене матери дочці-воячці запозичила пісня з колядки, де воно обернене до сина.

В додатку до сеї уваги подаю ще один варіянт сеї пісні, взятий із рукописної збірки Ходаковського ч. 860:

Заказали на войноньку
Всім панам атаманам,
І тій бідній вдовоньці,
Що має три доненьці.
Старша каже: „Не піду!“
Середуща: „Бою ся!“
Найменшая: „Я піду,
Серед війська виїду.“
Мати дочку навчала,
Навчала й виряджала:
„Їдь, донечко, на війну!
На перед не виїзджай,
По заду не зіставай!“
Дочка мами не слухала,
На перед [війська] виїхала,
Виїхала й вигукнула,
Шабелькою вимахнула.

Сей варіянт не визначаєть ся повнотою, та за те замітний своїм розміром, у якім рядки 2—13 семи-складові, а решта 8-складові. Се треба вважати слідом перерібки з довшого розміру на коротший.

XIII. Колядка про св. Софію в Київі.

В „Miscellanea-х“ Записок Наук. Тов. імени Шевченка у Львові, р 1907, кн. V, ст. 155—159 подав д. В. Гнатюк ці-

лий ряд паралель до теми чудесного будованя церкви, з яких дві найстарші, записані на Вкраїні, відносять ся до будови церкви Матери Божої, одна галицько-руська вказує виразно на будову Печерської Лаври, а одна з сідлецької ґубернії, записана мабуть також із уст руського люду, говорить про будову церкви без близшого її означеня. До сих паралель додавши ті дві польські, Романа Зморського та Александра Ґрози, що обі походять також із уст руського люду, побачимо, що всї відомі доси леґенди про чудесну будову церкви, при якій збудоване в день у ночи западає в землю, а по докінченю будови цїлість виходить із землї і підіймає ся високо під небо, держить ся на теріторії заселеній нашим народом. Наведені мною оповіданя, сербське про будову Скадра (сербська народня пісня про будову сеї твердинї, перекладена М. Старицьким на нашу мову, містить ся в його книжцї „Сербські народні думи і піснї". Київ 1876, ст. 1—10), а також румунське про будову монастиря Арджіса, перекладена на нїмецьку мову в книжечцї „Rumänische Volkspoesie. Gesammelt und geordnet von B. Alexandri, deutsch von W. v. Kotzebue, Berlin 1857, ст. 40—46, не зовсїм належать до сеї теми, бо оповідають головно траґічну історію про вмуроване живої жінки в стїну твердинї. Ся історія одначе о стілько вяжеть ся з темою нашої леґенди, що змуроване майстрами кождого дня валить ся в ночи в руїну, поки в підвалину не вмурують живу людину.

Найдавнїйшою з тих паралель можна вважати ту, яку чув Кулїш правдоподібно ще в 40-их роках минулого віку, і яку переповів устами одного з персонажів своєї повісти „Огняний змій", написаної в часї засланя під псевдонїмом Миколи М. і перекладеної Кс. Климковичем на нашу мову (Вечерницѣ, 1862, ч. 19, ст. 158). Читаємо там ось яке оповіданє Воронїжця Петра Чайки: „Пещери викопали святі Антонїй і Феодосій, а сам манастир (Печерську Лавру) мурувало 12 братів. Укінчивши церкву і всю манастирську ограду, мурували високу Лаврську дзвінницю много років. При сему було їм особливе чудо божe, а то таке, що скілько вимурують за дня, за ніч входить у землю, так що і підмосток, які роблять собі мулярі, не було їм треба, і вони стоячи на землї виробляли всї ті стовпи, що бачиш під самою кришею. Як от у одну ніч явила ся старшому братови у снї Мати Божа: сказала, що стїни класти вже годї тому, що в усім світї немає висшого будованя. „А виведи — сказала — верх і обкуй його чистим золотом і хрест постав теж

із чистого золота!“ Сказала тай скрилась у небесах. Старший брат устав, помолив ся Богу, розбудив братів, і вони взяли ся до роботи. Верх незабаром звели, обкували золотом і хрест із чистого золота поставили. Скоро тілько все було готове, дзвінниця нараз вийшла з землї і стала от-така, як тепер. Тодї в ночи приснив ся всім братам однаковий сон. Їм явила ся Мати Божа і запитувала їх, якої нагороди бажають вони від Бога за свою працю. Одинацять братів не хотїли иншої нагороди, як тільки, щоб їх положили в печерах, викопаних св. Антонієм і Феодосієм, а дванацятий забажав собі богатства та хотїв іще пожити в світї. Але в світї швидко все йому збайдужіло, і він прийшов до братів, аби й собі лягти ураз із ними. Та що! вони не лишили йому місця, то він втиснувши ся між них не зміг протягнути обі они тай заснув з підкуленою ногою. Так і тепер лежить він.“ (В отсьому оповіданю я декуди підправив мову перекладу).

Варіянт Новосельского, поміщений у його книжцї „Lud Ukraiński“. Wilno 1857, т. II, ст. 119—121, записаний із уст українського люду на правім березї Днїпра та переказаний польською мовою, і лїтературним, троха розводненим стилем. Тому не подаю його в перекладї, а тілько зазначую відміни від Кулїшевого в тій части, яка говорить про будову Лаврської дзвінницї. Правду сказати, відмін дуже мало; виглядає так, немов би польський автор тілько розводнював та прикрашував те саме людове оповіданє, яке чув Кулїш. Дванацять святих братів збудували величезну печерську церкву та манастирські мури і нарештї забажали збудувати дуже високу дзвінницю. Ся думка подобала ся Богу і він допоміг їм таким чудом, що що вимурують за день, те в ночи входить у землю, так що й руштованя не було потрібно. О так вони мурували не рік, не два і не десять, аж поки нарештї найстаршому брату не показала ся в снї Мати Божа. Дальше оповіданє Новосельского майже таке саме, як у Кулїша, тому й не варто його переказувати; просторійше оповідає він тілько про того дванацятого брата, що не захотїв умирати по докінченю святого дїла і пішов у світ, але се вже не належить до нашої теми.

Третїй, далеко пізнїйше, бо аж у початку сего віку, записаний варіянт походить із т. зв. Підляся (сїдлецької ґуб.), де Русини жиють у суміш із Поляками. Він записаний д. Н. Янчуком і переданий великоруською мовою, також у свобідній перерібцї з народнього оповіданя. „Жило колись давно на світї

сїм братів князїв. Вони були дуже мудрі, вміли читати по звіздах і знали минуле та будуще. Коли почули, що наближаєть ся час їх смерти, веліли будувати вежу — місце свого похорону. Почала ся дружня робота, але все, що встигли збудувати за день, нічю входило в землю. Се тягло ся три роки. Тодї найстарший брат велїв викувати величезну золоту кулю, всадив до неї живого когута і утвердив сю кулю на вершку вежі, що вистирчав із землї. Коли когут запіяв, вежа будована протягом трьох лїт, почала виходити з землї, а коли вийшла вся, то вершком доторкнула ся неба. Тодї шість молодших братів війшли до вежі, полягали там і заснули вічним сном. Найстарший князь сїв на порозї вежі, поставив ногу на каменї, що лежав перед дверми, і сперши ся ліктем на колїно заснув також. Вежа щезла немов наслїдком яких чарів, так що нїхто не може анї бачити анї дїткнути ся її, тільки золота куля на її вершку блищить ся в ночи на небі мов звізда, та її трудно відріжнити від инших звізд а то по нїй можна би було знайти вежу, розбудити князя, що спить на порозї, і від нього дізнати ся про все, що буде до кінця світа"[1]).

Отсе оповідане дуже підозреної автентичности, особливо в кінцевих реченях, являєть ся відміною того оповіданя, яке чув у руськім краю Роман Зморский і обробив досить талановито в поемі „Wieża siedmiu wodzów". Те, що пише далї д. Янчук у своїй розвідцї про звязок сего оповіданя з апокрифами есхатольоґічного типу, не має наукової вартости.

Остатня пораделя, яку наводить д. Гнатюк, записана д. А. Веретельником у каменецькім повітї в Ґаличинї і надрукована в другім томі Гнатюкової збірки „Галицько-руських народнїх леґенд" (Етноґрафічний Збірник, т. XII, ч. 180, ст. 186) п. з. „Про київську Лавру". Тому, що д. Гнатюк передрукував її в своїй замітцї, не подаю тут її тексту, а зазначу тільки її ріжницї від Кулїшевого оповіданя. І тут церков будують 12 братів, та тут найстарший із них зоветь ся Лаврін, тому й церква називаєть ся Лаврою. Церкву будують протягом 12 років, і чудо дієть ся при будові церкви, а не дзвінницї. Про появу Матери Божої у снї нема згадки, тільки по упливі 12 лїт Лавро-

[1]) Н. А. Янчукъ, Къ вопросу объ отраженіи апокрифовъ въ народномъ творчествѣ. (Извѣстія отд. по языкѣ и словесности Имп. Акад. Наукъ, СПб. 1908, т. XII. I, ст. 129—130).

каже братам: „Доста, братя, треба вже нам завершити“. Після завершеня церква почала виходити з землї не від разу, але що ночи по троха, і за 12 ночий вийшла вся. Оповідане кінчить ся тим, що всї брати зараз повмирали, тілько наймолодший пішов у світ і пробув там 11 літ. Чуючи близьку смерть він вернув до Київа, зайшов до печери, в якій лежали його брати, а прийшовши до найстаршого сказав до нього: „Посунь сї, брате, нех ляжу коло тебе“. І мертвий брат посунув ся, живий ляг коло него, та не маючи місця, де би міг положити обі ноги, загнув одну на другу, заснув на віки і так лежить і доси. Сей остатній уступ народнього оповіданя можна вважати показом того, як народня фантазія до старших леґендових мотивів причіпляє нові в тім же леґендовім дусї.

Д. Н. А. Янчук у своїй цитованій розвідцї (ст. 131) наводить голословно, без поданя жерела, що подібна леґенда, як про збудоване Печерської Лаври на Вкраїнї, оповідає ся про збудоване славного собора в Кольонії над Реном. Не зайвим буде зазначити факт, що основане і збудоване мурованої церкви Печерської Лаври в Київі з давна, ще мабуть від XII в. окружене німбом чудесної леґенди. Вона лежала мабуть в основі просторого житія Антонія Печерського, що було відоме ще авторам основних жерел Київо-печерського Патерика, Симонови, епіскопови владимирському та суздальському, та Полїкарпови, ігуменови печерського манастиря XIII в. Се оповідане війшло в склад друкованого Печерського Патерика, розуміеть ся, в пізнїйшій стилїстичній перерібцї п. з. „Сказаніє ѡ свѧтѣй чꙋдотворнѣй церкви Печерской Каменной Оуспеніѧ престыѧ Бцы, какѡ создасѧ, оукрасисѧ и ѡстисѧ, написанное блаженнымъ Симѡномъ, Єпіскопомъ Владимірскимъ и Сꙋждальскимъ“[1]). Оповідане Патерика починаеть ся р. 1068, під яким київський літопис подає коротку записку про напад Половців і про поражене трьох руських князів, синів Ярослава Мудрого, а власне Ізяслава Київського, Святослава Переяславського і Всеволода Черниґівського в битві над Альтою. Навязуючи до сеї звістки автор Патерика оповідає, що ті три князї вибираючи ся на війну прийшли до св. Антонія в печеру, аби благословив їх. Антоній одначе заповів їм близьке поражене. З тими князями прийшов до Антонія також молодий Варяг Шимон, син Афрікана; коли князї ві-

[1]) Патерикъ Печерскїй, сіесть Отечникъ, вид. 24. Кіевъ, Во стой Кіево-Печерской Оуспенской Лаѵрѣ, р. 1872, к. 104—120.

дійшли невдоволені словами Антонія, Шимон лишив ся, впав йому до ніг і просив його молити Бога, аби його не постигла смерть у тім пораженю.

Антоній відповів йому, що він не згине в битві, і по довшім житю буде похоронений у каменій церкві, яка тут колись буде збудована. В битві над Альтою Шимон вправді був ранений і лежав між убитими, але в зімлїню побачив велику церкву Богородиці, яка вже раз показувала ся йому в смертельній трівозї на морі, коли зі Скандінавії плив на Русь. Чудесна сила підняла його з поміж убитих цілого й здорового, він віднайшов усіх своїх вояків також здорових, а вернувши до Київа він удав ся до Антонія і розповів йому ось що: „Мій батько Афрікан зробив величезний хрест, заввишки на 10 локот, виробив на нім подобизну Христа і перевязав його тіло золотим поясом, що мав у собі 50 гривен золота, а на його голову поклав золотий вінець. Коли-ж мій дядько Якун (Гакон) вигнав мене з мойого краю, я взяв із того хреста пояс і вінець. Пливучи кораблем на Русь я дізнав на морі пригоди: схопила ся така буря, що всї ми ждали смерти. Тодї я згадав пояс і вінець, які мав із собою, і побачив у повітрі величезну церков та почув голос: „Така церков на імя Матери Божої має бути збудована, а її величина нехай буде змірена тим золотим поясом на 20 поясів у шир, на 30 у здовж, а на 50 заввишки, і в ній спочинеш ти по смерти“. Після сього море втихло і ми всї врадували ся дуже. Потім оповівши Антонію, що ся церква привиділа ся йому другий раз у часї битви, він дав йому той пояс і вінець. Антоній покликавши Теодосія, що тодї був ігуменом Печерського манастиря, передав йому пояс і вінець і заповів будову камяної церкви.

„Від того часу минуло кілька лїт, коли в тім із Царгорода прийшли чотири будівничі до Антонія та Теодосія, та почали питати їх, де мають будувати велику церков Успенія Богородиці. На питаня черців, хто і з яким порученєм прислав їх сюди, вони відповіли, що в церкві на Влахернах їм явила ся Богородиця в супроводї їх обох т. є. Антонія й Теодосія, велїла їм іти на Русь і збудувати камяну церков у Київі по такому пляну, який вручила їм, а з рук привидних Антонія й Теодосія вони дістали стілько золота, кілько мало вистарчити їм на три роки будованя церкви. Місце під будову церкви дав князь, а його вибір був доконаний при помочи трьох біблїйних чудес: одної ночи скрізь на землї довкола того місця була роса,

а тілько те місце сухе, другої ночи тілько на тім місції була роса, а скрізь довкола сухо, а нарешті за молитвою св. Антонія на те місце зійшов із неба огонь, випалив там усе терне та хворост і вирівняв ґрунт. Місце відміряно Шимоновим поясом відповідно до того розміру, який указала йому обява на морі.

Ті леґенди, як бачимо, не мають нічого спільного з оповіданем мшанецької колядки та її устних прозових паралель, але всім тим творам народньої фантазії спільна леґендова основа особливої ласки божої для матери руських міст Київа.

На кінції додам іще одну паралелю до другої части мшанецької колядки, про чудесне відбите ворогів, що нападають на святе місце. Між уривками старинного історика Помпея Троґа, що заховали ся в Польщі в латинськім тексті і в переповідках польських істориків, містить ся також ось яке оповіданє: „Xerxes Persarum rex audacia adeo crevit, ut templum Delphicum spoliandum statuit. At deorsum duo saxa in exercitum eius delapsa sunt ictusque fulminei, tonitrua, fragores ac eiusmodi tempestates coortae sunt, ut quatuor millia hominum simul occisi fuerint, reliqui vero, ait Trogus, terrore perculsi secesserunt".

Се оповіданє помістив польський літописець Мартин Бельский у своїй книзї „Kronika świata", вид. у Кракові 1564 на к. 277, де читаємо: „Xerxes król perski ważył się tego, iż chciał kościół Delficki złupić; spadły z góry dwa kamienia na jego wojsko, strzały ogniste, grom, trzaskanie, takie straszliwe plagi na nie powstały, iż razem 1000 ludzi zabiły. Trogus pisze, że musieli z strachem odciągnąć" [1]). Коли зважимо, що хроніка Бельского була дуже популярною в давній Польщі також на нашій теріторії, то буде правдоподібним припущенє, що й сей невеличкий уступ клясичного письменника міг мати вплив на утворенє близьких до нього рядків мшанецької колядки:

I спустив Господь огняний дожджик,
Огняний дожджик, громові кулї,
Затопив Господь польську вінойку.

Може не зайвим буде додати тут переклад румунської людової леґенди про будову монастиря в Арджісії, з цитованої висше книжечки. Німецький автор переклав румунський твір

---

[1]) Pompeii Trogi fragmenta, edidit Augustus Bielowski. Leopoli 1855, ст. 7.

досить свобідно, тому й я покористував ся досить свобідно його перекладом, заступаючи напушену фразеольоґію простїшйими висловами в дусї народньої поезії.

Майстер Маноле

румунська народня леґенда.

У долинї Арджісу прекраснїй
Їде воєвода Раду Чорний
В супроводї слуг і війська свого,
На кони і в панцирі зі стали.
А за ним із мірами й кельнями
Їде крепких мулярів десяток,
Під будову манастирську місця
Раду тут найкращого шукає.

Їдуть так невитоптаним шляхом,
В тім пастирську князь почув
[фльояру
І побачив на луцї цвітистій
Череду і пастуха край неї.
„Друже! — мовив князь до па-
[рубіки, —
День і ніч по Арджісї ти ходиш, —
Може бачив ти таку будову,
Що нескінчена стоїть край річки?"

Відложив пастух свою фльояру,
Перервав свою тужливу пісню...
„Бачив те, чого вам треба, пане,
Та не смів там поступить ногою
Уникаєм місця того в південь,
Бо проймає жах в близу тих мурів;
Пси мої завиють, як їх бачуть,
Мов би смерть ішла поперед нами".

„Гей-же! Гей-же!" — кривнув
[Раду втїшно,
І верстає шлях собі до мурів,
Потім кличе мулярів до себе
І ось що говорить їм поважно:
„Манастир я тут покласти хочу,
Та най буде в храмі сему затиш,
І най буде найкрасша обитель,
Моя гордість, мого роду слава!"

„Тож послухайте мене, майстрове,
Й ти Маноле, перший поміж ними!
Вдасть ся вам, що не вдалось ні-
[кому,
Буде й зиск вам, як не був ні
[в кого.
Дам вам гроший, зроблю з вас
[боярів,
Не поскуплю коштів, ані дарів.
Та як вам не вдасть ся ся будова,
Навіть Бог вас не спасе від мене,
Всїх живцем в мур тут замурую".

Жваво мулярі взялись до дїла,
Розміряють розміри до шнуру,
І на широчезних фундаментах
Зносять ся грубезні стїни муру.
Але кождий день — нова їм праця;
Та бо кождий день — нова їм
[мука,
Бо що зроблять з ранку аж до
[ночи,
Те в ночи в розвалини грохоче.

І глядить понуро та зловіщо
На розвалини ті воєвода.
„Як не вдасть ся нам отся бу-
[дова,
Смерть чекає вас у лютих муках".
Воєвода, — пан немилосерний,
І тремтять всї мулярі зо страху,
Та що зроблять за день тяжким
[трудом,

Те в ночи з гучним валить ся
[громом.

Обезсилений упав Маноле,
Сон тяжкий склепив йому повіки,
Але швидко він зі сну збудив ся:
Незвичайний сон йому приснив ся.
Схопив ся і кликнув: „Гей май-
[строве!
Слухайте, який нам вихід з горя
І який успіх дає нам доля!

„Коли тілько я заснув у перве,
Кликнув хтось до мене проник-
[ливо:
„Не скінчити вам будови сеї!
Що збудуете, все буде падать,
Поки згідно женщини одної,
Чи сестра се буде, чи дружина,
Яка перша вийде вам на стрічу,
Не дасте на смерть її живою
Не вмуруете в стіну будови".

„То-ж як має діло нам щастити,
Най ізвяже нас страшна присяга;
Перша жінка, що надійде в ранці,
Най нехибно буде жертва смерти.
Чи сестра се буде, чи дружина,
Гробом їй буде стіна отсяя!
Чи заплаче муж, чи брат за нею,
Ми не вступим! Присягайте
[згідно!"

Сталось так, і по короткій ночи
Ледво зоря край неба скрасила,
Виліз на руштоване Маноле
І глядить, хто сну його важкого
Впаде жертвою. І бачить, скорим
[кроком,
Закриваючи лице від сонця,
Жінка йде, найкрасша, наймилійша
З всіх жінок — його дружина
[вірна.

Похололо в серці у Маноле
І проняв його біль невимовний.
Але скоро він на все рішив ся
І душею Богу так молив ся:
„Всемогучий Боже, зроби ласку,
Вели хмарам із мокрого лона
Жбухнути потому на дорогу,
Аби жінка не дійшла до мене,
Аби смерти жертвою не стала!"

І Бог вислухав його молитву,
З хмар дождажу потоки полили ся,
Мов залляти світ увесь хотіли,
Страшні громи потрясли землею.
Але жінка, не злякалась бурі,
Бо тягла її любови сила;
Між потоками спішила сміло,
Хоч вода усю її мочила.

Бачить се Маноле й руки ломить,
Бо-ж він сам собі накликав горе.
І ще раз він Богу помолив ся:
„Пошли Боже Ти вітри страшнії,
Повали Ти скелї камяниї,
Щоб дорогу жінці загатили,
До загибелї не допустили!"
Але вітер жінку не спиняє,
Вона йде і радістю вся сяє.

Позирнули всї майстри понуро,
Як побачили Маноле жінку,
Позирнули, бо порозуміли,
Що він сам собі накликав долю.
А Маноле з силою розпуки
Жінку взяв жартуючи за руки,
І в провалинї стїни поставив
І промовив: „Стій тут, моя мила,
Поки ми в стїну сю камяную
Не вмуруємо тебе живую!"

Люба жінка се за жарт приймає,
Стала там, де він її поставив,
А Маноле камінь закладає,
Далї другий, і стіна зростає.
Починає жінка вже благати:
„О Маноле, що робиш зі мною?
Чи ти на житє моє наважив?
Як не змилуєеш ся над живою,
То тямуй, що в животї у мене
Є твоя єдиная дитина!
Яка-ж смерти нашої причина?“

Чує се Маноле й тихо плаче,
Але рук не поклада від діла,
Своє горе в серцї замикає,
І мурує, стїну завершає.
Щезла вже в стїнї його дружина.
Він остатнїй камін, закладає,
А з нутра доходить тихий голос:
„О прощай! Жона тебе прощає!“

Довершили мулярі будову,
Довершили гарную на чудо.
Князь приїхав і народ зібрав ся,
На нову будову дивував ся.
„Довершили ви преславне дїло!“—
Мовив князь майстрам. — „За се [вам буде.
Честь від мене й гойная заплата,
А тобі, Маноле, майстре славний,
За се дїло віковічна слава“.

Узяли майстри свою заплату
І пішли, лиш сам Маноле в горю
На вежі манастиря лишив ся.
Що йому заплата й вічна слава,
Коли стратив він свою дружину?
А як темна ніч по дни настала,
Із вежі він кинув ся в долину.
Знайшли трупа його під стїною,
Де він впав на землю головою,
З під стїни там виплила криниця,
В нїй від сліз соленая водиця

Писано 10—11 червня 1912.

Троха пізнїйший від мшанецької колядки лїтературний відгук леґенди про чудесне відбитє ворожого нападу на святе місце маємо в оповіданю про чудо ікони Богородиці в Почаєві з р. 1675, поміщенім у збірці „Гора Почаевская“, вид. у Почаєві 1772 р. к. 11—12. Тому, що се оповіданє не позбавлене також лїтературної вартости, подаю його тут у оріґінальнім текстї, зміняючи тілько подекуди правопис та інтерпункцію.

И сїю бл҃годать въ монастирѣ Почаевскомъ бывшꙋю, ѡ неи же не токмо вса Россїа, край Полскїй, но и Агаране, сирѣчь Тꙋрки вѣдаютъ, зде припомаꙋти достоитъ, да не ради лѣтъ многихъ въ забвеніе пойдетъ. Рокꙋ Гс҃дна 1675. мс҃ца Іꙋлїа 20., оумножившей са в ѕлобѣ людской, грѣхъ ради нашихъ бысть брань тꙋрецка на Полщꙋ; тогѡ ради великое на хрїстїаны бысть смꙋщенїе, ıакѡ ни единомꙋ замкꙋ ниже градꙋ мощно баше ѿ Агаранъ сохранити са. Приспѣли под' Збаражъ, ѿ тꙋдꙋ въ Вышнїовецъ, з' Вышнїовца под' монастиръ Почаевскїй, и облегше его хотїѣша разорити и сꙋщихъ въ немъ инокѡвъ и мїранъ въ плѣнь взати. Сегѡ ради въ день недѣлный пришедше, въ понедѣлокъ штꙋрмовати почали. Сꙋщыа же мїране въ пригородкꙋ монастирскомъ, шлахта и иныи

стрелцы єлики можахꙋ, огнемъ з' орꙋжїѧ ѿпирахꙋ. Такѡ раз'ѧренныи Агарѧне въ вторникъ ранѡ съ множайшею силою на бранꙋ пригородка нападоша, и оуже прапорецъ свой во врата монастирскїѧ занесли бѧхꙋ; но жаднымъ способомъ внити въ монастиръ не возмогли, стрѣлѧнїю ихъ ѿпирающꙋ. Въ той день собрали своѧ воины оубїенныи из' монастира, и въ корчемницꙋ трꙋпїѧ извлекше зажгоша. Тогѡжъ дне їерea мїрскаго и їеродїакона инока Татаре пострѣлили, которїи ѩзвъ стерпѣти не возмогше преставили сѧ. Нощи бывшей совѣтъ сотворили, воздвигши множайшꙋю силꙋ єдинодꙋшно взѧти монастиръ и сꙋщихъ въ немъ хрїстїанъ не живити. Ігꙋменъ же въ то времѧ сꙋщый Іѡсифъ Доброминѣрскїй, видѧ Агарѧнъ ѕѣлѡ ѩрѧщих сѧ, токмѡ на милость Пречⷭтыѧ Дв҃ы Бц҃ы оупованїе и всю надеждꙋ положи. И понеже въ то времѧ келїи древѧныѧ и мꙋрꙋ мало имѣѧше той монастиръ, дꙋбовою токмѡ ѿ нѣкїихъ странъ палѣсадою ѡбложенъ, тогѡ ради понꙋди братїю и всѣхъ людей, да бы Пречⷭтꙋю Дв҃ꙋ молили, єдино хрїстїанъ застꙋпленїе, да не предастъ ихъ въ рꙋцѣ Бѣсꙋрманѡмь. И вси єдинодꙋшнѡ припадше ко їкѡнѣ чꙋдотворной Пречистыѧ Дв҃ы Бц҃ы, слезы проливающе, всю нощь на молитвѣ препроводили. Бывшꙋ оубо оутрꙋ въ средꙋ и солнцꙋ возсїѧвшꙋ совѣтовали Агарѧне, какѡ бы оудобнѡ монастиръ возмогли взѧти. Но їгꙋменъ ѕѣлнѣе къ молитвѣ принꙋждаше, и по егѡ совѣтꙋ вси єдинодꙋшнѡ со стенанїемъ ѿ сердца теплыѧ проливающе слезы звахꙋ къ Пречⷭтѣй Дв҃ѣ Бц҃ѣ:

„Помилꙋй насъ, Мт҃и Бж҃їѧ,
Покажи на насъ, хꙋдыхъ и недостойныхъ рабѣхъ твоихъ,
Древнїѧ милости твоѧ!
Вѣмы тѧ скорꙋю застꙋпницꙋ рода хрїстїанскагѡ;
Не дай видѣти погибели слꙋжащих тебѣ,
И кланѧющих сѧ їкѡнѣ твоей, чꙋдотворной.
Но помози и изми насъ зде живꙋщихъ
Ѿ рꙋкъ Агарѧнскихъ,
Ѩкѡ иногда спасла єси
Всесилнымъ ти воєводствомъ
Царствꙋющїй градъ ѿ скѵѳскаго воеводы.
Потопила єси волны
Нападающыѧ на градъ твой,
Тако и насъ сохрани
Въ ст҃ой ѡбители сей!"

Бывшемꙋ семꙋ воздыханїю и плачꙋ повелѣ їгꙋменъ пѣти акаѳїстъ Пречⷭтѣй Дв҃ѣ Бц҃ѣ, малѡ оутоливши сѧ ѿ слезъ. Когда же начаша акаѳїста пѣти кондакъ первый „Взбранной Воеводѣ", тогда Пречистаѧ Дв҃а Бц҃а съ нб҃сными агг҃лы, имѣющими ѡбнаженныѧ мечи, въ воинскихъ

ѡдеждахъ, въ свѣтлой одеждѣ верхꙋ црквe великїѧ ꙗвлѧет сѧ, ѡмофоръ бѣлоблещащїй сѧ разпꙋщаѧ, показꙋѧ же великое предстателство и застꙋпленїе обители почаевской, ѿ начала ꙗвленїѧ своегѡ на Горѣ Почаевской во столпѣ огненномъ. Видѣвше же бывшее чꙋдѡ Агарѧне, къ разоренїю оустремившїи сѧ, но внезапꙋ нападе на нѧ великїй страхъ и оужасъ, ꙗко имъ испытовати: „Ѿкꙋдꙋ таѧ Панѣ и множество воорꙋженныхъ, предстоѧщихъ и слꙋжащихъ єй воиновъ (хрїстїанъ, их же в' неволѣ имѣѧхꙋ, вопрошахꙋ), зане вѣмы, ꙗкѡ скꙋдость есть въ монастирѣ семъ“. Ѿвѣщахꙋ имъ хрїстїане, ꙗко здесь єсть їкѡна Престы҃ѧ Дв҃ы Бц҃ы чꙋдотворнаѧ, сегѡ ради силы дѣют сѧ ѿ ней. Но єликѡ взырахꙋ на преславное тое видѣнїе, толикѡ болѣе ѿ страха трепетахꙋ; иныи лꙋки напрѧгше хотяхꙋ ꙗвити воинѡвъ нб҃сныхъ, стрѣлы же испꙋщенныѧ вспѧть на нихъ возвращахꙋ сѧ и тѧжкѡ оуранѧхꙋ; иныи мнѧхꙋ воиновъ нб҃сныхъ въ слѣдъ себе гонѧщихъ и ихъ оубивати хотѧщихъ, ѿ страха дрꙋгъ на дрꙋга оустремивше сѧ оубивахꙋ сѧ, а иныи кон'ми попрани быша. Такѡ изволившꙋ Бг҃ꙋ орꙋжїѧ своѧ повергающе ѿ Горы Почаевскїѧ ѿбѣгоша.

Конець оповіданя, не важний для сеї теми, пропускаю.

Не вважаючи на позірну докладність сего оповіданя воно зовсім не історичне, бо в сучасних і пізнїйших лїтописних жерелах (анї в Самовидця, анї в Грабянки) нема нїякої згадки про такий великий напад Турків на західну Русь, який би сягав Збаража й Почаєва.

XIV. Пісня про Кочубая (ст. 128—131).

В рукописній збірцї Ходаковського під ч. 886 маємо досить давнїй варіант пісні про Кочубая, який тут називаєть ся Коцюбою. Подаю його тут у можливо поправній формі, зазначуючи в нотках відміни рукопису.

1 Ей поїхав Коцюба до бою з Ляхами,
Тай взяв собі самопал[1]) і лук зі стрілами.
Казав собі коня дати
Військового вороного,
І шаблю з дїдою,[2])
Фляшку з горівкою.

---

[1]) Р. самопалу. [2]) Дїда — польське dzida — спис. Після сего слова в записї додано ще і.

2 Ей виїхав Коцюба к великому щастю,
Прибіг Обух з Білої Церкви і к[1]) більшому трястю.
Щастя єму недостало,[2])
Серце єму смутне стало;
Думає з собою,
Як стати до бою.
3 Прийшов Іван Івахно, Хведків брат стриєчний,
Напили[3]) ся сивухи, — Коцюба безпечний.
Ей крикнув на своїх: „Не бійте ся страху!
Ой влізу я на вербу ку собаці Ляху.
На вербі ся ушикую,
Самопалу вирихтую,
Буду Ляхи брати,
Беручи стинати“.
4 Вліз Коцюба на вербу, цюра к нему стрілит;
Зпав[4]) Коцюба із[5]) верби, вже без духа лежит.
Цюра к нему прибігає,
Бізуном го[6]) підтинає;
Коцюба без душі,
Собою не рушит.
5 Прийшов Іван Івахно, Хведьків брат стриєчний
[Подивив ся на Коцюбу, Коцюба безпечний][7]).
Заплакали сами собі:
„Свині було пасти тобі,
А не воювати,
Жалю[8]) завдавати“.

Сей варіянт має свої добрі прикмети супроти тих, які зібрав я в своїй студії, і виявляє відміну на стілько самостійну супроти давнійших рукописних і пізнійших устно захованих варіянтів, що його можна вважати окремою парістю сеї невеличкої групи сатиричних пісень, яких прототип без сумніву зложений був у XVII в., радше в другій, ніж у першій його половині, як польська насмішка над козацькою бравурою.

XV. Пісня про Ляшка (ст. 132—133).

В рукописній збірці Ходаковського містить ся під ч. 938 коротший варіянт пісні про Ляшка, який подаю тут у троха

[1]) Р. к. [2]) Р. доставало. [3]) Р. Напити. [4]) Р. Спав. [5]) Р. з. [6]) Р. єго. [7]) Сей рядок доповняю анальоґічно до рядка 2 третьої стр. [8]) Р. дод. зайве: не.

поправленій формі задля давности його запису, зазначуючи в нотках відміни рукопису.

1 Їде Ляшок з під Варшави,
Чорві бути, жупан шарий;
Не боїть ся[1]) мужика.
Висит канчук у бока.
2 [Ой] виїхав в чисте поле,
[А] там в поли Русин оре;
Він шапоньки не підняв,
Помагай-біг не віддав.
3 Русин Ляшка привитав,
За чуприну[2]) вихитав:
„Почкай, Ляшку, погоди,
Бо тя Русин буде бив.
Ото, Ляшку, ото знай,
Помагай-біг отдавай!"
4 Їхав собі понад водов,
А там пливеть гусий много.
„Помагай-біг, біла гусь!
Навчила мня[3]) мудра Русь!"
5 Біжит лис і лисиця,
Ляшок дріжит, боїт ся,
На колїнка падає,
Помагай-біг віддає.
6 [А там] біжит медвідь кусий;
Ляшок мовит, що то Русин;
Юж шапоньку знимає,
Помагай-біг віддає.

Як бачимо, варіянт дуже вкорочений супроти тих, які дійшли до нас у инших записах, зведених у моїй студії, а стр. 3, зложена з неправильно збудованих віршів, свідчить про те, що тому, від кого записаний сей варіянт, не скрізь дописувала память.

(Докінчене слїдує).

[1]) Р. дод. він. [2]) Р. дод. добре. [3]) Р. Научила мене.

Чуднівська кампанія 1660 р.

Студиї *Василя Герасимчука.*

Перші стрічі.

Коли так обі армії 1660 р. польську і московську оцінити мірою стратеґетичних вимог 17 в., треба признати, що московська що до якости і справности стояла далеко низше. Передовсім мали Поляки 13.000 чужосторонньої піхоти, котра була найважнійшим чинником цілого війська. Москва мала її йно 3.000. Що до кавалєрії, Поляки були ще в користнійшім положеню: польська ґузарія мала вироблену европейську славу, коли московська рекрутована з несправної і в ніякій військовій школі не тресованої дрібної шляхти, була радше балястом, як користю. Не треба також забувати і 40.000 Татар, що спомагали Поляків. Задніпрянські козаки могли би мати тоді якусь вартість, як би їх завзяте одушевляв моральний інтерес для чужої справи і як би було більше карности. Також і артилєрією Поляки були горою. От що треба хиба в користь Москви піднести: ся невелика армія Шереметєва була першою реальною пробою, що мостила в собі зародки реформи війська по західним взірцям. Видимо в ній в більшій скількости чужу піхоту, райтар, на місци давних піщальників видко досить справних стрільців; давнійші дворяни і боярські діти побирані і уживані давнійше без ніякого підготованя, тепер, як се констатує автор „Потреби", були вивчені в військовім ремеслї. Та тілько браковало сїй армії добрих ґенералів. Поза Шереметєвим, здаєть ся, вся инша старшина завдячувала свої ранґи більше високому уродженю, як заслугам і військовій умієтности. Сї уваги підносять не тільки сучасні військові критики, але і очевидцї тодїшнїх кампанїй.

Перед самим походом по злученю дивізий обох польських

гетьманів відбула ся военна нарада[1]). Тут принесено вість, що Шереметєв з великою армією вирушив вже в дорогу і вже навіть наступила стріча підїздів московського і польського. Перший, що приніс сю вість був якийсь Кричимский. Висланий він на розвідини, стрітив ся з московськими полковниками Скорняковим-Писаревим і фон Говеном, яких вислано провідати дещо про Хмельницького і про Поляків. За містом Бердичовом на ур. Гончарисї обі ті патрулї побили ся, при чім і одна і друга сторона захопивши полонників вернули назад до своїх.[2]) Полонники Кричимского зізнавали, що при Шереметєвим находить ся 80.000 Москви, а 20.000 козаків і твердили, що він цїлком зле поінформований про польське військо і нїчого не знає про прихід Любомирского з Прус. Як говорили, числить він Татар, які є при Поляках на 6.000 і хоче йти через Чуднів на Тарнопіль, щоби там знести незначне військо Потоцкого і орду.[3])

Тоті власне вісти спонукали старшину скликати нараду і застановити ся над пляном і дальшою акцією. Виявили ся двоякі гадки: одні зі старшини уважали за лїпше сейчас отаборити ся і на місци ждати російсько-козацьке військо, другі же, і сї були далеко численнїйші, хотїли йти сейчас дальше, щоби тим додати своїм відваги, а коли-б Шереметєв довідавшись про дійсну чисельність польського війська, хотїв завернути ся, не дати йому уйти. Видко, що тут Поляки виділи вже свою перевагу. На тій то радї нарештї порозумілись також оба гетьмани що до своєї компетенції: отже Потоцкий на основі сеї угоди мав задержати верховну власть, а Любомирский, яко підрядний, задержував керму над лївим крилом і мав виконувати прикази начального вожда.[4]) Напрям дороги визначено на Любар; військо мало поступати Гончарихою[5]), мабуть, щоби перетяти дорогу між Шереметєвим а Юр. Хмельницьким. 9 чи може 10[6]) вирушила велика польсько-татарська армія зі Староко-

[1]) Dyar. w. z Szer., ст. 145, подає дату нарад 9 вересня; Gordon, Tagebuch, I, ст. 215 — 10 вересня.

[2]) Барсуковъ, Родъ Шерем., ст. 316—317 (пор. жерела Карпова).

[3]) Dyarusz w. z Szer., ст. 145. Про Гончариху див. Замітку проф. Грушевського в X т. Записок Н. Т. ім. Шевч.

[4]) Bell. Pol. Mosch., ст. 16. Хотяй на Стан. Потоцкім вимогли були у Львові зрезиґнувати з начальства в тій кампанії, він таки не уступив і задержав булаву мимо того, що король йому пригадував його обіцянку. Рукопись бібл. Ягайл. ч. 5, ст. 752. (Compendium nowin).

[5]) Dyar. w. z Szer., ст. 145; Potrzeba z Szerem., ст. 21.

[6]) Діярій з подій вересняних під заг.: Journal de ce, qui s'est passé entre l' armée des Polonais et celle de Moscovites de pui le 9

стантинова і посувала ся поволи вздовж ріки Случи. Д. 11 вересня прибуло військо до Острополя, звідки вступило в степ так званий Гончарихою. Похід через сей буйною травою вкритий степ був дуже трудний і томливий, мучив він так жовнїрів, як і конї, а особливо богато було клопоту з возами, бо раз в раз ставали а трава омотувалась о колеса і спиняла їх рух. До того всього давав ся добре в знаки всїм брак води. Щоби її дістати, треба було вишукувати якесь мочаровате місце і там глибоко копати. Докучала також і спека, від якої годї було охоронити ся.[1])

Два дни тревав сей трудний марш. Денно не роблено більше як дві милї[2]), а піхота і артилерія мусїла лишити ся по заду. Десь д. 13 вересня приніс хтось з підїзду до Поляків вість, а навіть, як твердить друга реляція, приведено полонників, які звіщали, що 100.000 моск.-козацька армія доходить вже до Любара.[3]) Дня 14 вересня частина польської армії, іменно кавалєрія і піхота стала наближатись до Любара, як слїд, в боєвім порядку.

Правим крилом доводив Потоцкий, лївим маршал Любомирский; по серединї була поміщена легша артилерія і піхота а з переду і з боків поступала татарська кіннота.[4])

Около полудня[5]), коли військо переходило попри місце, де колись передше при дорозї до Чуднова находила ся коршма, спостерегли оба гетьмани з високої могили, звідки можна було на півтора милї або й дальше в округ себе все добре видїти, що в бік від Любара під лїсом (в півн.-схід. сторонї) в заросля увивають ся якісь люди.

Краківський воєвода вислав сейчас ротмистра Клопотовского з одною хоругвою, щоби тим людям перетяти дорогу.[6])

Як він справив ся з тим козацьким чи московсько-козаць-

Septembre dernier. (Передруковано його з ґазети французької Gazette de France, р. 1660, ст. 1175 і поміщено в Acta-х historica res gestas Poloniae illustrantia, V. II, т. I, ст. 164—169. Тут власне визначуєть ся день виходу на 9; Gordon, Tagebuch, I, ст. 217 — на 10.

[1]) Bell. Pol. Mosch., ст. 15.

[2]) Journal, в. ц.; Bell. Pol. Mosch., ст. 15; Potrzeba z Szerem., ст. 21.

[3]) Gordon, ст. 216, оповідає, що 13 вересня прийшла до польського табору вістка, що Шереметев вже 3—4 милї є віддалений від Поляків. По записцї Journal-а, приведено д. 11 вер. 3 полонників і ті власне дали знати, що Шереметев йде зі 100.000 армією.

[4]) Dyar. w. z Szer., ст. 145.

[5]) Gordon Patrick, Tagebuch, I, ст. 216, назначує сю хвилю на полудне: Gegen Mittag entdeckte man die Russen auf dem Marsche.

[6]) Dyar. w. z Szer., ст. 145.

ким авантґардом — не знати; досить, що гетьман Потоцкий післав зараз ротмистра Боруховского до султанів зі звісткою, що видів надходячих ворогів і просив їх післати якусь частину своєї орди.[1])

Зійшовши з лївого крила, пішов на виручку сам султан і його Татари перші стрітились на добре з передовим відділом Москви: дещо з них мали положити трупом, а решта, що не встигла була перед ними утечи, подалась в ліс і захистились в нашвидку зладженім таборі з возів, дерева і пнів.[2]) В лїсї орда вже не могла їм нїчого вдїяти і Нурадин післав „на дві години перед заходом сонця“ до гетьманів з просьбою прислати драґонів.[3]) Потоцкий вислав київського воєводу Івана Виговського з коронним писаром Іваном Сапігою і з иншими значнїйшими добровольцями на чолї 2.000 віддїлу (2 полків кавалерії), додавши їм до помочи обершта Бокума з 4 компанїями королївських і гетьманських драґонів. Сї останнї висївши з коний по півгодиннім опорі з противної сторони здобули сей таборець і виперли замкнених в поле; в чистім поли ударила на них з всею силою орда і по завзятій борбі одних перебила, а инших упровадили живцем.[4])

„З власної охоти був при тій стрічі, оповідає автор діарія, красноставський староста і не тілько що добре сам списував ся, але і инших заохочував. Були там і сини краківського каштеляна. Небіщик Тшасковский з під хоругви краківського воєводи прострілив обозного московського війська і його взяли до неволї разом з реєстрами, де визначувались кватири для війська, але він по двох тижнях помер. Добре списали ся при тій нагоді згадані полки і орда; сам пан Бокум з Потоцким, галицьким підкоморієм, доводячи драґонією, добре били ся. Неприятель не рушив ся дальше, але став і там окопав ся“.[5])

Числа убитих не можна докладно означити; з реляцій виходить, що весь той передовий козацько-московський віддїл

[1]) Ibidem. [2]) Bell. Pol. Mosch., ст. 16.
[3]) Dyar. w. z Szer., ст. 146.
[4]) Gordon, I, ст. 216; після Bell. Pol. Mosch., ст. 16, вислано 1.500 люда кавалерії, additae aliquot tam ex Potocianis quam Lubomirscianis dragonum cohortes і вони власне під проводом Виговського і Сапіги упорали ся з тим авантґардом. Татари після нього були з Нурадином післані задержати Шереметева в дальшім походї. Менше-більше згідно подають сей факт Dyar. w. z Szer., ст. 146, Journal і kopia z listu od Jmi Marszałka (Acta hist. res g. Pol. illust. V. II, ст. 171—172). [5]) Dyar. w. z Szer., ст. 146.

зістав знищений; про страти польсько-татарські реляції зовсім не згадують, хоч не без того, щоби дещо бодай з простого жовніра не упало.[1])

Пізно вечером повернули польські війська в під урочища Кутищ, де власне насамперід поляла ся кров, до решти армії під Любар на рівнину при річці Блївій. По дорозї відбили Татари від своїх союзників-драґонів всю добичу і увели її до своїх.[2])

Щож діялось тоді з противною стороною — вернім еще до московської армії.

Ми лишисьмо Шереметева під Котельнею, звідки він брав ся вже виходити. Але як зобачимо, він і тепер еще не зараз вирушив. І яка могла бути причина сього гайнованя дорогого часу і отяганя ся у воєводи, що передше так рвав ся до скорого походу. На се годі дати певну відповідь.

Певно, що поводом сього не була ся обставина, як се думає Др. Чермак[3]), що воєвода мусів ждати на козаків, які відлучившись від табору, пішли собі на Волинь на рабунок тай припізнили ся з поворотом. Ледви чи можна припустити, аби московський воєвода з армії вилучав військо на такі побічні річи. Могло воно бути за його заохотою, але мабуть робили се инші козаки і всякі ватаги зі своєї власної охоти. Тай вкінци їх вожд Вертелицький належав до правобережних полковників, до армії Хмельницького, а не до його.

Найправдоподібнійшою причиною довгого побуту московського війська під Котельнею було нїчого иншого, як нерішучість

---

[1]) Число сього авантґарду і число страт не можна точно означити. Автор діарія рахує убитих (Москалїв і козаків) на кілька сот; після Bell. Pol. Mosch., мало в першій стрічі в лїеї. впасти 600 а в чистім поли решта. Отже разом могло бути і 1.000. По словам Єрлїча (Latopisiec, ст. 52) сей передовий відділ осаджено „w Brzeźniakach od Lubartowa pół mili“; він складав ся з 400 людий і їх всїх знесено. Тай ледви чи їх було більше. Згоджує ся в приближеню з тим числом і реляція: Dal campo Polacco. li 15 Settembre sotto Lubarciovia. „E doppo longo contrasto han disfatto e rovinato illoro squadrone con morte de più di 300 (se bene si ingradisce piu) e prigionia di uno colonello, ferito à morte“. Act. hist. V. II, т. I, ст. 112. В тій пригоді мали Поляки, як се в Post Scriptum свого листу пише Любомирский: „Przydaję, że w wczoreyszey utarczce Pułkownika Łonkwickiego Horkusze zabito y Semina Kaluszczenka poymano“.

[2]) Dyar. w. z Szer., ст. 146; Gordon, I, ст. 216.

[3]) Dr. Wiktor Czermak, Szczęśliwy rok (Przegląd polski, r. 1893, III kw., ст. 343).

і неготовість козацького гетьмана до походу і його ваганє. Взивав його воєвода по приході Козловського з під Уманя до себе, але козацький гетьман не давав навіть про собе знати. Невідомо було де він є і що робить.

Вкінци Шереметєв не одержуючи про Хмельницького ніяких вістий, післав на розглядини за ним, тай за неприятелями, — бо певно вже чутки якісь мусїли заходити до нього, — двох своїх полковників Скорнякова-Писарева і фон Говена з ратними людьми. І вони власне за Бердичевом стрітили ся з польським підїздом Кричимского і з Татарами. По московській реляції Москалі побили Поляків і 7 язиків взяли в полон. Від них доперва довідав ся Шереметєв ~~трохи~~ близше про положенє Поляків, хоч невірно. Полонені Татари мали сказати, що з султаном Нурадином прибуло тілько 20.000 Татар, а про другу половину з Сафер-Гиреєм зовсім не згадували.[1]) Про Любомірского також нїчого не довідав ся. Тай про нього, здаєть ся, не могли ще й самі Поляки нїчого сказати, бо се діяло ся перед приходом Любомирского до Константинова. Дня 7 вересня Кричимский повернув до табору під висше згадане місто. Отже ся стріча могла мати місце десь 6 вересня.

Того самого дня 6 вересня по раз перший дістав Шереметєв від гетьмана Юр. Хмельницького лист, в якім гетьман повідомляв боярина, що „посилані від козаків язики звіщали, що Ляхи і Татари з великими силами наступають на государські черкаські городи і длятого йому, бояринови, треба йти з товаришами проти Ляхів і Татар в Межибоже, не гаючись, щоби випередити і недопустити до руйнованя черкаських городів і не дати їм ніяким способом зі собою зійти ся; а він, гетьман, з своїми полками зійдеть ся з ним також під Межибожем“.[2]) Справді годі поняти, як могли козаки, будучи так близько Поляків і Татар не знати нїчого про полуку орди з Потоцким. Досить, що Шереметєв діставши сю вість ще того самого дня себто 7 вересня рушив з Котельнї[3]) і йшов в напрямі до сього міста, де була назначена їх сполука.[4])

---

1) Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 316—317 (пор. жерело Карпова).

2) Ibidem, сл. 317—318.

3) Барсуковъ, ст. 320—321 (пор. жерела Карпова).

4) Що Шереметев не йшов до Любара, а таки в напрямі більше на полуд.-схід до Межибожа, се пізнає з рухів його війська висланий Поляками на звідини д. 14 вересня сотник Стшалковский. „Redux ab

Дня 12 вересня станув воєвода в Чуднові і там одержав з під Бара від козацьких полковників письма. Писали до нього полковники: уманський Мих. Ханенко, брацлавський Михайло Зеленський, подільський Остап Гоголь і кальницький Іван Вертелицький, що вони зі своїми полками стоять під Баром у Маківцях, 26 верств від Межибожа і вичікують там від нього, боярина Василя Борисовича і від полковника Цицюри письма, а як діждуть ся письма, підуть до нього до Межибожа. Полковникам на се відписано, щоби вони на 15 або 16 вересня були конечно вже в Межибожу з полками.[1])

Та одначе доля инакше зарядила. Два дни потім, коли моск.-козацьке військо ступало шляхом між Любаром і Краснополем[2]) і йшло в напрямі до Межибожа, довідав ся Шереметев про надходячу польську армію. І зараз змінив плян, завернув до Любара і перед себе вислав якийсь відділ з кватирмайстрами, щоби пошукали місця під табор і все що треба до нього приготовили. І сім власне людям прийшло насамперед зазнати лихої години — розпочати велику і трудну Шереметеву Одисею.[3])

Ся для московських кватирмайстрів нещаслива пригода мусїла безсумнїву занепокоїти Шереметева і вона здаєсь здержала військо від дальшого походу. Нинї міг московський гетьман вже наглянїйше переконати ся в своїй помилцї; може і тепер не знав нїчого такого певного про сили злучених ворогів, то все таки мав повну підставу підозрівати велику силу противників. Чому не йшов до Хмельницького, се

exploratione eadem die Strzałkovius retulerat, acsi hostis mole cum tota Chmielnicum versum tendere visus est". Bellum Pol. Mosch., ст. 16.

[1]) Барсуковъ, Родъ Шерем., т. V, ст. 321.

[2]) Ibidem, ст. 323 (Darowski, Compendium bellum).

[3]) Перша стріча і всї дальші воєнні ділання починають ся з днем 14 вересня. І що до того годять ся майже всї жерела і чого доказувати нема рації. Тілько Kopia listu od Jmć Pana Marszałka W. Kor. do Jmć Pana Kasztelana Wołyńskiego (Acta historica res gestas Poloniae illustrantia V. II, t. I, ст. 171—172) трохи будить непевности. Любомірский описуючи ту першу стрічу, оповідає про неї, як у вчорашню. Непевність сеї дати можна, як се підніс Др. Чермак, толкувати тим, що її через нечиткість ориґіналу зле відчитано, або могла зайти помилка у самого автора. Рівнож хибно відсуває початок стрічі на день 13 вересня і Journal de ce qu' est passe. Що до автора, Bell. Pol. Mosch., то він всюди, не знати длячого, всї подїї відсуває на 4 дни дальше: отже, що є приміром під датою 20 то се було 16 і т. д.

ясно: Поляки були надто близько, щоби йому позволити на сполуку, отже хотів зі зглядів стратеґічних оперти ся о місто Любар. І прийшовши з головним військом до урочища Кутища, до місця, де вже того дня вечером наступила кровава стріча, „станув, не рушив ся дальше зі згаданого місця і там окопав ся“. Тут в окопах під Любаром прийшлось перебути йому першу облогу від польських військ і ту відогрались перші події сеї нещасливої для нього кампанії.

Розгляньмо сю місцевість. — Місточко Любар, иначе Любарт, лежить на Волини в нинїшнїм новгород-волинськім повітї над обома берегами ріки Случи, прибічного доплива Припети. З правої сторони, таки поблизу самого міста, дістає Случ в тій місцевости три малі до себе досить рівнобіжні доплива, що пливуть від сходу на захід. Оден з тих потоків званий Блївою уходить до Случи понизше місточка на полудне в віддаленю більше менше одного кільометра, другий потік з тих всїх найменший, впадає з північної сторони в віддаленю також одного кільометра а третїй і останнїй впадає в віддаленю 6 кільометрів від попереднього. Сі два другі потоки не мають нинї назви, тодї називано сей останнїй Шкуратовкою.[1]) Між обома тими останнїми потоками, таки недалеко від самого міста, підіймалось згірє, з лагідним і зі всїх сторін приступним спадом, а подальше за ним на схід розтягалась невелика рівнина, занята багнами і мочарами, за якими зі всїх сторін (з виїмкою західньої від Случи) простягали ся тодї лїси. Дальша просторонь між Случом а Тетеревом, себто між Любаром а Чудновом се горбовина — тодї була залїснена. Головний шлях, який лучив Любар з Чудновом, виходить тепер, і тодї певно так мусїло бути, з північної сторони міста і йде правим боком Случи спочатку до неї рівнобіжно. Від села Юріївки він скручує трохи на право і йде дальше в північно-східнім напрямі через Шкуратівку, опісля переходить через місцевість Красноселку і входить до Чуднова.

Отже на північ, недалеко від сього місця, де дорога перетинає сю невеличку річку Шкуратівку, лежало урочище Кутище, властне се як раз та місцевість, де Поляки стрітили і знесли сей перший московський аванґард. Нинї є там село, тодї в XVII в., перед 1660 р., певно мусїло улягчи руїнї, а може і не було ще нїякого слїду людських осель. Звідси

---

[1]) Барсуковъ, Родъ Шерем., т. V, ст. 323.

в полуднево-західній стороні від згаданого висше урочища, на плоскій рівнинї на захід від дороги, по правім березї річки Шкуратівки, там, де ще нинї находять ся останки з окопів, находив ся московський табор, а рівнина по обох берегах сього потоку, се арена, що була видовищем частих стріч. Москалї розложили ся так, що фронтом були звернені на полудневий захід, звідки прибули Поляки, — до Гончарихи, інакше сказавши — правим крилом до Любара, а лївим до Чуднова. Стали на ґрунтї багнистім, в позиції заслоненій з заду і боків лїсами, тільки сю одну мали велику невигоду, що трохи подальше з фронту взносилось горбковате вивисшене, яке відділяло обі армії і заслонювало вид так одним, як і другим. Польський табор був розбитий на полудне по другій стороні сеї горбовини, трохи подальше від берегів Блїви також на рівнинї і прилїгав лївим боком до Случи, а фронтом звертав ся до висше згаданого горбка. Природним положенем, як можна судити, був московський табор без сумнїву красше забезпечений. Польський табор находив ся в місцевости з природи менше оборонній, а навіть і некористній, бо з переду взносив ся невигідний і в разї опанованя неприятелем для них небезпечний горбок. Та одначе, як виражуеть ся автор „avisa“ з 15 вер., були Поляки верхом щастем і моральною перевагою. Одначе мимо тих вигід, мусїли Москалї терпіти на недостаток води, бо приступ до Случи був для них замкнений, а річка, що плила попри їх табар ледви чи могла вистарчити для такої армії. Поляки з того погляду були в далеко кориснїйшім положеню: могли черпати і зі Случи і зі ставу, що був в Любарі.[1])

[1]) При описї терену віддав менї велику прислугу опис зладжений вже Проф. Чермаком в його працї Szczęśliwy rok (Przegląd polski, kw. III, ст. 355—358). І я сього опису, о скілько він вірний, держав ся. Під рукою мав я також топоґрафічну мапу головного російського штабу. Особливо велику користь віддала менї брошурка Я. В. Яроцького „Изъ прошлаго Волыни“, що містить короткий нарис під заг. „Шереметеви валы на Волыни и ихъ историческое значеніе“. Головні жерела, що описують сю місцевість і, яких мусить ся держати при означеню становиска обох військ є слїдуючі: Bell. Pol. Mosch, ст. 17, Dyar. w. z Szer., ст. 146. Автор сеї послїдної реляції розвязує нам всї трудности через назване місцевости „Кутище“. Вкінци реляція: Dal campo Polacco, li 15 Settembre 1660 sotto Lubarciovia. Др. Чермак покликуючись на мапу Хшановского, де ся місцевість названа „Kupiszcze“, держить ся сеї назви, а назву Кутище уважає за перекручену діарієм. Одначе річ має ся противно. І мапа російського штабу і Я. В. Яроцький знають йно Кутище.

Місцевости, занятої Татарами не можна докладно означити. Проф. Чермак опираючись на діарій[1]) означує на просторони між обома річками, по західній стороні сього вивисшеня, також недалеко від самої головної ріки Случи. Були отже розложені як раз проти правого крила ворожого війська а саме проти козаків. Але се було місце їх постоянки в перших днях побуту під Любаром, а чи стояли вони дальше там, не можна сказати. Противно, як можна з певних вказівок ріжних реляцій судити, то їх пізнійший постерунок находив ся від сторони Чуднова, себто на північнім сході.[2]) А Поляки стояли над Блївою лиш до 19 вересня.[3]) Опісля перенесли свій табор близше до московського на віддалене якої ¼ милї, і стали, як се вияснює д. Я. В. Яроцький на схід від московського також по правій стороні Шкуратівки. По словам тамошних селян находили ся там ще до недавна вали, але через орку підпали вони зовсім знищеню; тільки останки валів московського табору заховались по нинїшний день в досить добрім станї.

З початку Шереметєв зовсїм не мав анї пляну, анї охоти зістатись довше під Любаром. Таки на другий день себто 15 вересня він хотів вирушити з армією і йти дальше, та сильний дощ сьому перешкодив. Длятого отже лишив ся назад в тім самім місци, де ночував і там під сильним гарманим огнем польської артилєрії став окопувати ся. Сього тодня — с. є 15 вересня, читаємо в діарію сеї війни — рушив єго мость п. краківський воєвода з маршалком і з військом на неприятеля і коли вже підійшли до нього і станули під згірем, радив є. м. краківський воєвода ударити на ворога всїми силами, заким він укріпить ся. Рівнож був сього погляду також Любомирский і инші знатнїйші зі шляхти, та тільки біда, не надійшла вся піхота і артилєрія. Коли же опісля ще того самого дня надійшов ґенерал Вольф з артилєрією і станув по заді війська за переправою (з лївого боку Блїви)[4]), декотрі зі шляхти були тої гадки, щоби не віддаляти ся далеко від артилєрії і щоби військо цофнути назад до піхоти і гармат. Але Потоцкий відрадив, побоючись слушно, аби орда, що стояла по другій стороні гори і непокоїла Москву, не думала, що вони

[1]) Dyar. w. z Szer., ст. 146—147.
[2]) Барсуковъ, Родъ Шерем., т. V, ст. 333 (Darowski, Compendium).
[3]) Gordon, I, ст. 208.
[4]) Барсуковъ, т. V, ст. 325 (пор. жерела Карпова).

перед непріятелем відступають і своєю утечею не помішали і їх самих.[1]) Рішено отже держати ся ради Любомирского, себто стояти дальше під горою і не виставляти ся на видне місце, щоби через се закрити ся перед Москвою і Шереметєва держати в непевности що до величини польської армії. Мали ударити тоді, коли би московське військo за далеко вийшло зі своїх окопів в чисте поле.[2]) Та до сього того дня не прийшло. І так військo готове до бою стояло бездільно цілий день аж до пізної ночи.[3]) Тільки Татари спомагані польськими добровольцями герцювали та непокоїли Москву вскакуючи навіть в їх окопи.[4]) Як догадувались Поляки, то з рухів московського війська можна було видїти нерішучість: жовніри в повнім оружю, готові до бою часто виходили з табора, одначе задержавшись якийсь час, знову вертали за окопи; нераз можна було запримітити з їх сторони навіть і охоту до боротьби.[5]) Можливо, що Московитяни хотїли спробувати щастя, але хотїли його спробувати близько свого табора, де для них був добрий захист. Автор реляції Bellum Pol. Mosch. обяснює сю нерішучість незнанєм сил польського війська. І се може бути, бо трудно припустити, щоб московське військo по день 16 вер. могло бути докладно поінформоване в сїй справі.

Як знаємо, Шереметєв з самого початку легковажив собі Поляків і думав, що Польща не зможе виставити проти нього якоїсь сильнїйшої армії, а утверджував його в тій вірі і один польський вязень, Пясечиньский, новгородський староста, полонений на весну в Чорткові. Сей то чоловік потрафивши вдерти ся в довірє самого воєводи і інформуючи Шереметєва у всїм, все висловлявся уємно про польські сили.[6]) Тай і инші вязнї захоплені, як висше згадувались мо, в днях 6 або 7 вересня, себто єще перед полученєм з Любомирским, не могли нїчого певного подати про величину його дивізії, поінформували його лиш про дивізію Потоцкого і вказали на 20.000

[1]) Ibidem (Darowski, Compendium bellorum).
[2]) Gordon, ст. 183 назначує, річ дивна, прихід Вольфа з артилєрією і з 60 возами амуніції на день 23 вересня.
[3]) Dyar. w. z Szer., ст. 146—147. [4]) Bell. Pol. Mosch., ст. 18.
[5]) Ibidem; Dyar. w. z Szer., ст. 147.
[6]) Dyar. w. z Szer.; Bell. Pol. Mosch. Що до подій описаних в Jounal (Act. hist. res gestas P. illust. V. II, т. I, ст. 164) то тут треба замітити, що події з днів 14 і 15 відносять ся до одного дня с. є до 15 вересня.
[7]) Bell. Pol. Mosch., ст. 18. [8]) Bell. Pol. Mosch., ст. 14—15.

Татар. Рівнож і учасники волинського загону, коли йому що небудь доносили про сю дивізію, то певно подавали число за низьке, бо вона була порозкидана, ще находила ся в концентрації, а вони самі мали по більшій части до діла лише з кавалерією, що пробулала коло Луцька. Зловлений ще перед полученєм Любомирского Татарин, говорив, що з Потоцким є лише 6.000 Татар.[1]) Вкінци не міг довідати ся і з останньої стрічі, бо язиків не удалось йому дістати, тай через піднесений терен не міг оглянути польської армії в цілій її повазі. Ріжні ті вісти могли лиш хиба збуджати в московськім воєводі підозріне і здогади. Здаєть ся, що він пізнавав вже свою похибку, що перечислив ся і длятого був обережний. Одначе, як воно не було, годі погодити ся з думкою, немов би Шереметев до дня 15 вересня не знав нічого про получене Любомірского з Потоцким.[2]) Здаєть ся, се правдоподібнійше, що і по їх получі не доцінював як належить сил обох польських гетьманів, бо доперва дня 16 вересня міг вже наглядно переконати ся про все. Перша небезпечна гра, в яку припадково вдав ся Шереметев, набавила його іно слушним і оправданим страхом тай наділила потрібною обережностю. Длятого два попередні дни ведено в моск. таборі енерґічну роботу коло сипаня валів і моск. вояки мимо безустанної пальби з польських пушок захищались так жваво, що дня 16 вересня уважали самі противники сей табор недоступним.[3]) Також і з польської сторони не дуже певні були на свою перевагу, і польські жовніри не знали, хто ще возьме верх. Навіть якійсь від Поляків дезертировав д. 15 вересня до Москви і здаючи докладнійшу реляцію про польські сили, радив Шереметєву не вдавати ся в отвертий бій. „Поляки в вступнім бою все горою, — радив ударити на них в ночи, коли вони не дають добрих сторожий і люблять висипляти ся“.[4]) Знова московський дезертир сповіщав Поляків про московсько-козацькі сили. Як казав, числила ціла московсько-задніпрянська армія 30 тисяч, з того половина Росиян, а половина козаків; але між обома частями не було довіря, і Москва, не віррячи козакам, відділила ся від них валом.[5]) Ся

[1]) Ibidem, ст. 18.
[2]) Dr. Wikt. Czermak, Szczęśliwy rok (Przeg. pol., kw. III, ст. 358).
[3]) Барсуковъ, ст. 326 (Darowski, Compendium).
[4]) Potrzeba z Szer. i Ciec., ст. 21—22.
[5]) Gordon, I, ст. 217.

остання новина незвичайно утішила всїх і як раз подавала добру нагоду використати се та ужити до своїх цїлий, чого дійсно опісля не занехали.

Надійшов вкінци день 16 вересня. По змістї вчерашньої наради[1]) рішили сьогодня польські гетьмани всіма силами ударити на Москву і сточити рішучий бій. Для того вже раннім ранком випровадили з табору всю свою армію і уставили в рядї боєвім: середину займала, як звичайно, артилерія і піхота, по боках були розміщені гетьманські кавалерії — Любомірского на лівім крилї, Потоцкого на правім а на самих кінцях обох крил стояли полки німецької кавалерії і драґонії. За підкомандантів були визначені Любомірскому Іван Виговський, Іван Сапіга і Іван Собіский, Потоцкому Дмитро Вишневецький. Десь коло 12 години, коли вже польське військо прибуло під згіре, почало і московське військо виходити. Яких 4—5.000 люда виступивши з за окопів поспішили в напрямі до правого польського крила і в віддали самопального вистрілу стали, — переразив їх вид стрійно узброєних польських гузарів. Любомірский, щоби виманити їх дальше, радив кінним хоругвам поволи поступати, аби Шереметєв міг думати, що вони злякались. Та Московитяни не дались на сю хитрість зловити і скорим кроком, хоч в замішаню, завернулись назад і чим скорше сховались за окопи. Правда кілька хоругов польських гузарів з дивізії Потоцкого, а саме Дмитра Вишневецького, Самійла Лєщиньского і краківського каштелянича Потоцкого пустились їм наздогін, але здаєть ся нїчого путнього не вдіяли. Велика боротьба розпочала ся трохи пізнійше за найвисший горб, що лежав між лївим крилом московського а правим польського війська. А сталось се так: Шереметєв побоючись, щоб Поляки не взяли сеї важної позиції, що могло би бути крайно небезпечним для їх табору, бо звідти могли би добре обстрілювати його військо, казав 4 своїм компаніям піхоти з 4 арматами заняти і обсадити сей горб і за ніяку цїну не позволити Полякам його опанувати. В разї опору з противної сторони обіцяв їх підпомогчи і укрив з боку якийсь відділ кінноти.

І справдї Поляки взялись спиняти їх в тім замірі, та одначе були відперті. Тодї Потоцкий з своєю дивізією і Татарами підсунувшись під московський табор, став непокоїти його від сходу а зігнаним вислав в поміч оберштa Бокума з 400

---

[1]) Барсуковъ, Р. Ш., т. V, ст. 325 (Darowski, Comp.).

драґонами. По горячій цілогодинній борбі вистріляли вони Москву з корчів (се згіре було заросле дубовими корчами) і вже майже були опанували гору, коли тимчасом укрита під згірем московська кіннота стала виходити зі свого засіку, обхоплювати з заду драґонів і вкінцї їх зовсім відтяла від решти польських військ. І знову вислав гетьман Стан. Потоцкий їм на відсїч кілька хоругов під проводом князя Дмитра Вишневецького і краківського каштелянича Якова Потоцкого, а крім того кілька сот піхоти, вибраної з ріжних реґіментів обох дивізий, під капітаном Іваном Охабом. Закипіла горяча борба, били ся з великим завзятєм і напруженем, то одні, то другі брали верх. І таки вкінци московська кіннота по більших стратах мусїла уступати. Опирала ся ще якийсь час піхота, але також вона мусїла податись до відвороту. Яков Потоцкий і Вишневецький переслідували їх до табору, але задля грязкого і мочаристого ґрунту, і діставши добру відправу, завернулись назад. Сам гетьман з своєю дивізією штурмовав дальше московський табор і бив в нього з армат. Як оповідає автор діарія — всюди брав він чинний удїл особисто і наражував ся часто на небезпечність, бо „сьвітло сидїв на білім кони в ясно-жовтім турлаку, аж мурза один з добутою шаблею мусїв його перестерігати“. Та мимо завзятя нїчого таки не вдїяв Москві, а видячи, що від сильного огня наражені і його хоругви, казав так кінним, як піхотним реґіментам завернути ся в зад. Зробив се тим радше, що вже і вечір був за плечима.[1]) Такий був менше більше перебіг борби на правім крилї, себто між Москвою і дивізією Потоцкого. В так важній хвилї не була безучасною і дивізія Любомирского. В тім самім часї лїве його крило мірялось з козаками, що занимали правий бік московського табору від сторони Любара і стояли як раз проти лївого крила польського війська, що то ним доводив маршал.

Козаки, як у них був звичай, усипали на перед фронту, поза окопами валів шанцї і їх обсадивши якимсь відділом своїх людий іількома арматами звідти турбовали Поляків і там захищались. Але що сї передні редути не були як слїд убезпечені, тож при наближеню Поляків і по першій сальві та передова часть козаків опустила їх і подала ся в бік на право

[1]) Опис ділань на правім крилї, зображений по більшій части після реляції під тим зглядом найдокладнїйшої Bell. Pol. Mosch., ст. 18—19. При тім узгляднено справоздане Dyar. w. z Szer., ст. 147—148; Gordona, I, ст. 217—218 і вкінци опис з Potrzeby z Szer. i Ciec., ст. 21.

до поблизького ліса і звідти заслонені деревом чинили польській кавалєрії досить шкоди. Щоби їх зігнати, виправив проти них пільний гетьман Івана Виговського, Сопігу і Собіского; одначе сї навіть нїчого не починаючи повернули назад до своїх, бо козаки утїкли з лїса і сховали ся за вал свого табора. На тім на разї скінчило ся. Поляки зовсїм не мали вже охоти штурмовати до табору. Другим разом дала почин до борби проста пригода. Більша гурма Татар, що спомагала обі дивізії, кинула ся тим разом по відході Поляків всею силою на козацькі окопи і намагала ся їх опанувати. Одначе привитані градом куль завернулись назад, а розохочені тим козаки взялись їх здоганяти. Коли ж підчас утечі під одним з Татар упав кінь і своїм тягаром придусив їздця і козаки прискочили зараз до нього, щоби його взяти в полон — завернулись Татари його відбивати і так сильно наперли на сей незначний віддїл козаків, що сї мусїли безладно утїкати і не тілько очистили поле, але і опорожнили перед табором усипані шанцї. Скористав з сього Любомірский і прислав Татарам в поміч ще піхоту під проводом Немирича і Корецького, яка зараз почала робити приступ до табора. Настало замішанє і нелад. Козаки подались дальше назад вже і передньої части табора, а Поляки з Татарами, як оповідає автор Bellum Pol. Mosch., мали досягнути навіть середини табора. Се страшно підохотило Поляків. Решта польсько-татарського війська, що не брала участи в битві, на вид такого успіху рвалась і собі до битви і не бракло між шляхтою таких, що хотїли звести всїми силами ґенеральний бій і як поведеть ся, скінчити тим самим дїло. Та Любомірский не позволив всьому війську удавати ся в ризиковну борбу і вагав ся заганятись за далеко в неприятельські позиції, тим більше, що в недовзї Шереметев поставив проти них запорожську піхоту і артилєрію і півмісяцем став обхоплювати польсько-татарське військо, яке за далеко було загнало ся в табор. Автор повисше згаданої реляції каже, що маршал Любомирский побоював ся подібної халепи, яке дізнало польське військо під Охматовим від того самого Шереметева, коли то воно вдершись до козацько-московського табору, було „прикро розбите, а неприятель з тріумфом відійшов“. Відбирало немало охоти і се, що на случай успіху, не доставало і відповідного знадібя видерту позицію задержати в своїй власти. І хоч мимо то, що щастє почало дописувати, видав Любомірский розказ відступити назад. Тільки ґенерал-майор Ґротгавз, вдершись на усипані

перед табором редути, з кількома компаніями піхоти і легкої кінноти, повизбирував полишену там збрую, взяв кілька гармат і відзнак і до самого смерку задержав сї окопи. Підступив також під сам табор оберщт від драґонів Лончиньский, але що не мав наказу ударити на табор, укрив ся йно в поблизьких корчах, та вже в недовзї і звідти його козаки вистріляли і змусили до відвороту. Рівнож вчинили се із Ґордоном, що з кількадесятьма драґонами добровільно ішов висше згаданому в поміч. А що Ґротгавз вчинив се з власної волї, без приказу гетьмана, зістав за се зганений; вину одначе даровано з огляду на заслуги і з огляду на се, що нікого не стратив. Вечір закінчив сьогоденні події і оба війська без рішучого результату удались до своїх окопів на супочинок, полишаючи при них сильні сторожі.

Так закінчив ся перший більше кровавий день кампанії під Любаром. По обох сторонах били ся з завзятєм а навіть самі гетьмани наражували власне житє. Московський гетьман не ограничав ся лиш на оборонї свого табора, але і сам особисто кілька разів появляв ся в поли навіть в небезпечних місцях, а неприятель мав навіть полонити знаменщика, що стояв при гетьманї і держав над ним знамя.[1]) Куля арматня з польського табора впала раз до самого Шереметєвого намета.[2]) Борба сама хоть була крівава, в страти одначе не дуже богата: на правім польськім крилї убито, коли тому правда, одного чуру (pachołka); за се було більше прострілених, а особливо між челядю з під хоругви краківського воєводи і дещо з піхоти під ґенер. Вольфом.[3]) Богато лиш потерпіли від моск. куль конї. На лївім крилї страти були далеко більші; згинуло тут що найменше около 60 люда а около 100 ранено.[4]) По сторонї Москви і козаків мало пасти кілька сот люда, а декотрі жерела пересадно рахують їх навіть на тисячі.[5]) Яко добичу здобули Поляки від

---

1) Опис ділань на лївім крилї переведено після Bell. Pol. Mosch., ст. 19—21. З Ґордона долучено тільки про акцію драґонів під проводом Лончинського і його. З тим описом годять ся і другі реляції, хоть в детайлях не такі дуже точні, а іменно: Journal de ce, qui s' est passé entre l' armée des Polonais і вкінци Post scriptum avvisa „Dal Campo Polacco, li 15. Sett. 1660". Хоч дата є 15 вересня, але додаток останній відносить ся до події вже слїдуючого дня.

2) Барсуковъ, ст. 327 (Darowski, Compendium).

3) Dyaryusz w. z Szer., ст. 148. 4) Gordon, I, ст. 218.

5) Ось які подають загальні числа страт. Згадане Post scriptum avvisa рахує убитих Поляків до 100 а Москалїв і козаків до 2.000,

козаків і Москви кілька гармат і кілька відзнак.[1]) Реляція Шереметєва до царя так описує день 16 вересня: „Гетьман коронний і пільний, разом з Поляками і Татарами, зібравши всї сили, приходили до нас під табор з людьми кінними і пішими і з пушками і чинили жорстокі приступи. І ми за божою милостю і твоїм царським щастем в боях і в приступах Поляків, Татар і козаків здрадника Івашка Виговського побили і много людий і язиків побрали в неволю“.[2])

Останні дні під Любаром.

(17—25 вересня.)

Сї три перші дні побуту Шереметєва під Любаром, себто дні від 14—16 вересня можемо уважати лише вступом сеї для нього найнещасливійшої кампанії. Події з тих днів ще до ніякого результату не довели. Автор реляції Bell. Pol. Mosch. завважує, що московський гетьман по сїй послїдній пригоді став вже сумнївати ся в щасливім вислїді свого підприємства; видно дуже прикре було його розчароване, коли так наглядно переконав ся в своїй низшости і певно мусїв, коли не зовсїм, то бодай в части спустити з тону. Річ певна, що годї було думати з тим військом, яке мав при собі, йти дальше в Польщу, одначе, як можна судити, до тепер ще не мав Шереметєв причини зневіритись зовсїм до свого щастя. Таж він ще мав другого союзника в Юрію, синї страшного для ворогів Богдана Хмельницького; що хвиля міг він до нього надійти зі своїми полками і йому привернути незатрачене ще щасте. Ледви чи вірив, або навіть й припускав, що зьвізда його вже почала блїднїти; був надто сильний, щоби за одним яким небудь ударом міг повалити ся; в окопах можна було без найменшої небезпеки і ризика пождати якийсь час, а навіть при спосібности кинути ще раз кість в гру і в инший спосіб пошукати результату.

„contro ogni credenza de' nostri trà morti e feriti non arriva à un centenaro, dà loro (benche non se ne può saper ancora il vero) si crede vicino à 2 mila tuttavie. По словам Journal, 1.500 полягло Москалїв а 200 козаків. У автора Potrzeby z Szer. ст. 25 упало кілька сот московського трупа. Так само як автор віршї говорить і автор діарія.

[1]) Bell. Pol. Mosch., ст. 21 і Gordon, ст. 217 інформують нас, що крім страт в людях, козаки стратили ще 3 гармати і 2 хоругви, а після Post Scriptum Avvisa 5 гармат.

[2]) Барсуковъ, ст. 326 (пор. жерела Карпова).

І дійсно так чинить. З днем 17 вересня московський воєвода зовсім змінює свою тактику[1]): замикає ся щільнійше в таборі, окріплює ся ще валами і ровами, обставляєсь чуйними сторожами і лиш від часу до часу робить в ночи вилазки, не знати, чи то, щоби спробувати змінчивого щастя, чи може випробувати чуйність своїх противників. В останнїх днях свого побуту під Любаром, приймає московський воєвода на себе ролю більше пасивну, а Поляки зачіпну. Починяеть ся від тепер правильна облога московської армії.

Два дальші днї себто день 17 і 18 вересна пройшли тихо без нїяких важнїйших акцій.[2]) Оба противники трохи знемігшись, неначе б відпочивали.

Москалї не виходили так часто зі свого табору. Для вигіднїйшої оборони зменшували його округ і ще більше скріпляли валами, копали рови, заслонювались возами наповненими землею і всюди давали добрі і сильні патрулї. Дивним видавала ся для Поляків ся робота московська і се їх поступованя. Щоби довідати ся про заміри Шереметєва, нераз виводили військо в поле і старали ся заманити Москалїв до борби, але ті якось не спішились і всегда укривались в своїм таборі.[3]) Правдою натомість видало ся, що казали збігцї, які д. 17 вересня з московського табору перейшли на польську сторону: казали вони виразно, що Шереметєв битви не дасть, бо знає о польській силї, а до того не вірить козакам і казав навіть від них перекопати ся фосою.[4]) Мав його о тім повідомити захоплений в тих днях в полон один польський шляхтич Тхожевский. Взятий на тортури розповів він докладно про сили Поляків і Татар і через то підніс ще більше чуйність московського воєводи. Пізнавши свою низшість, рішив здержатись від всякої небезпечної акції в полю та вичікувати в замкненім таборі приходу Хмельницького.[5])

---

[1]) Барсуковъ, Родъ Шерем., т. V, ст. 328—329, опираючись на однїй реляції Auszug eines ausführlichen Schreibens von vornehmer Hand aus Sambor 1660 уміщує під днем 17 вересня кроваву борбу обох військ, яка мала скінчити ся для Росиян з великими навіть жертвами. Та се річ зовсім неможлива; о чімсь подібнім нїяке жерело не говорить. Можливо, що се відносить ся до попереднього дня.

[2]) Gordon, ст. 218 оповідає: Die zwei folgenden Tage wurde nichts unternommen.

[3]) Bell. Pol. Mosch., ст. 21—22.

[4]) Dyar. w. z Szer., ст. 149. Рівнож підносить сей факт недовіря Москалїв до козаків і автор Bell. Pol. Mosch., ст. 20.

[5]) Bell. Pol. Mosch., ст. 21—22.

В виду таких користних обставин для Поляків представляла ся дуже добра спосібність використати сей розстрій і недовіре Москалів до козаків і попробувати їх притягнути до себе. І справдї Стефан Немирич за порадою польських гетьманів післав до своїх родимців письмо. Покликуючись на свое братерство з козаками і на заслуги свого брата усовіщуе козаків ради власного спасеня і добра покинути Москву, що наподіяла їм тільки кривд, що плюндруе їх вітчину, надїляе їх мідяним грошем і на будуче готовить їм неволю. Через кілька одиниць годї всім терпіти. Най вернуть ся назад під короля, що обіцюе все минувше забути, та й хоче видати цїлковиту амнестію. Повинні вони тим паче пристати на польську сторону, бо всї їх вороги вже поконані, а тепер приходить черга на Москву; на Шереметева нема що сподївати ся, він вже зовсїм в їх руках, а Хмельницький, на котрого вони ждуть, збирае військо для власного спасеня, а не щоби нести їм поміч.[1])

Під впливом таких рад, по свідоцтву автора Potrz. Szer. і Ciec. козаки дійсно заворушились. Вправдї з явною здрадою виступити якось не важились, але богато переходило тихцем на польську сторону, инші знова утїкали лїсами на Україну домів і там розказували про страшне положене московського війська.[2]) Тай не було се без впливу на настрій народу: по всїй Українї показала ся зараз зневіра до московської переваги, московські гроші утратили на своїй вартости і як скаржать ся в своїх реляціях до царя князь Юр. Никитич Борятиньский і Ів. Чаадаев, в московських ґарнїзонах запановав голод, а хлїба навіть і за більші гроші трудно було дістати, на торг мало вивозили а в Київі за осьмачку хлїба треба було платити по 3 і більше рублїв".[3]) Весь вихід з прикрої ситуації залежав йно від Хмельницького. Дня 9 (19) вересня доносив московський воевода до царя, що „писав до нього в табор під Любаром гетьман Юрій Хмельницький і доносив про свій прихід до місточка Бузівки, віддаленого від нашого табора 90 верст; а йде він з полками до нас в поміч. А як він до нас прийде, то ми, попросивши у Господа помочи, будемо промишляти над гетьманами, над зрадником Івашкою Виговським і над султанами".[4])

---

[1]) Potrzeba z Szeremetą i Cieciurą, ст. 27—28.
[2]) Ibidem; Annales Poloniae Clim., II, ст. 266—267.
[3]) Барсуковъ, Родъ Шерем., т. V, ст. 336—337.
[4]) Ibidem, ст. 332.

Дня 19 вересня перенесли Поляки свій табор ближше до московського і розбили його на схід в віддаленю якої $1/4$ милї[1]) і тим способом ще більше погіршили положене Московитян. Перше можна було бодай без трудностий дістатись до лїса і принести дров, а для коний пашї, а тепер і се пропало, хоч як було потрібно і паша зовсїм вичерпалась. Татари по словам Даровского неначе Нумідийцї Ганнїбаля, поукривавшись на засадах в окрестних лїсах зорко слїдили по всїх дорогах за Москалями.[2]) Як доносив Шереметев цареви, годї було вислати навіть післанця, бо Татари позаймали всї дороги так, що малим числом нїяк не можна проїхати. Того самого дня мали Татари розбити 3.000 віддїл Москви, який був висланий в лїси за пашою: з того 500? мало пасти на місци, а 400? дістало ся до неволї разом з 10 хоругвами.[3]) Рівнож не щастили ся і нічні вилазки. Кілька разів виходили козаки і Москалї зі свого табору, і зайшовши лїсом пробували здобути польські окопи, але сильні і чуйні сторожі давали добру відпору і так розбивали ся всї їх пляни.[4])

Знаючи продатність Татар пустив ся Шереметев спробувати щастя в инший спосіб, а власне вдав ся до тої самої практики, яку примінювали Поляки до козаків. На другий день себто 20 вересня вислав він до Нурадина полоненого Татарина з листом на татарськім язицї і предкладав йому від царя дарунки і взивав до повороту в Крим. Але надармо. Султан і чути не хотїв про нїяку зраду.[5]) Другого же його післанця, котрого переловив з листом до Хмельницького, після помислу Поляків повісив нещасливого з відрїзаними ушима і носом, з листом прибитим на чолї на високій висїлцї, напротив московського табора. Се нїби мала бути відповідь на лист Шереметева.[6])

На другий день себто дня 21 Шереметев не могучи діждати ся Хмельницького, писав вже з докором на нього до царя: „до нинї до 21 вересня стоїмо ми в таборі на тім самім місци і борби у нас безустанні з Поляками і з Татарами; і ждемо ми на поміч Юрія Хмельницького і уманського

---

[1]) Dyar. w. z Szer., ст. 49; Gordon, ст. 218.

[2]) Барсуковъ, ст. 333. (Darowski, Compendium). [3]) Journal.

[4]) Dyar. w. z Szer., ст. 149. Після Даровскго, мали тї вилазки по більшій части самі козаки робити.

[5]) Барсуковъ, ст. 334; Dyar. w. z Szer., ст. 149. (Darowski, Compendium).

[6]) Барсуковъ, ст. 335 (Darowski, Comp.)

полковника Михайла Ханенка, а вони по нинїшний день не приходять".[1])

День сей і день слїдуючий (21 і 22) зазначені у автора діарія ще такою подією: „для трави виходила Москва з своїми полками а все на праве крило, бо їх там від Чуднова була брама і там силою в хворостах хотїли добути шувару, але там під очеретом (о скілько се можна було зробити), ставали полки князя воєводи белзького, краківського каштелянича Балабана, стражника військового Яскульского і сильно відпирали неприятеля.[2])

Опісля віднято їм і сю останню надію; вже нічого добути не могли хочби і боротьбою: Татари повипалювали всюди сїно і хворост. В московськім таборі запанувала зловіща тишина, лише по диму і конях на пасовиску можна було додумоватись про присутність в нїм людий.[3]) В польськім таборі говорено навіть, що Шереметєв зі старшиною утік потайно лїсами, одначе пополудни дезертир козак ствердив неправдивість сеї поголоски.[4]) То само ствердив поручник (лейтнант) від драґонів, Жид. Він також доносив про плян Шереметєва уйти з під Чуднова. Сї послїдні вісти мали місце дня 23 вересня. Поляки усипали для перешкоди московському військови від сторони Чуднова два шанцї і заосмотрили їх пушками а половина майже польської армії звичайно в ночи сторожила під оружєм, лише на день давано звичайні сторожі.[4])

В останнїх днях свого побуту під Любаром робить Шереметєв часті вилазки і напади на польський табор, робить се так в день як і в ночи. До якої цїли вони зміряли, годї вгадати. Можливо, що хотів воєвода в крайности попробувати опанувати неприятельський табор, або може хотів перебити ся попри його позиції, або може вкінци, як підносить се Барсуков, робив для притуплення чуйности свого ворога.[5])

Так, 23 вересня, около 6 год. рано, підходило московське військо в боєвім порядку аж під сам польський табор; но заставши польських жовнїрів під оружєм, завернулось назад.[7]) На другий день себто 24 вересня два рази московське військо занепокоювало польське військо і алярмуючи його, зневолювало вийти

[1]) Барсуковъ, ст. 338 (пор. жерела Карпова).
[2]) Dyar. w. z Szer. [3]) Journal, ст. 166.
[4]) Scriptum 29 Septembris 1660. Dyar. w. z Sz., ст. 150.
[5]) Gordon, ст. 219. [6]) Барсуковъ, Родъ Шерем., ст. 341.
[7]) Journal, ст. 267; Bell. Pol. Mosch., ст. 22.

в поле. Сього то дня по раз останнїй Москалї зробили напад в ночи. І тим разом Поляки найшлись навіть в не аби якім клопотї: переконані, що противник перед своїм відходом потребуючи відпочинку, полишить їх в спокою, не дуже береглись. Тим часом пізно вечером удалось Москалям по тихо, непомітно підійти дуже близько під польські окопи та в однім слабім місци мало що не вдерли ся в табор. Та якось сторожа зачула бренькіт оружя і сейчас заалярмувала все військо. Переловлені (а мало їх бути після реляції Bell. Pol. Mosch. нїби 20 тисяч) по своїм неудачнім приступі сейчас відступили. При відвороті зі страху таке повстало між ними замішене і такий нелад, що втїкали, хоч і нїхто їх не переслїдував і в переполоху погубили навіть оруже.[1])

„Дня 25 вересня, читаємо в французькім дневнику[2]), козаки не могучи вже довше терпіти нужди і видячи, що не стає фуражу, хліба і муки, повзяли плян слїдуючої ночи утечи з московського табору. Шереметєв, щоби недопустити до виконаня сього заміру, сам один з поміж найзнатнїйших Московитян вийшов до них з шаблею в руцї і докоряючи їм трусливостю і малодушністю і обіцюючи виплатити в Київі кождому з осібна по 100 талярів (écus) привів їх до обовязку, хоч не на довго“.

На разї удалось якось московському воєводї своїм приміром і своєю рішучостю привернути дисципліну і карність між козаками тай наклонити їх до єдности. Особливо надія на Хмельницького піддержувала підкопану віру на щасливий кінець.

Похід Шереметєва під Чуднів.

Як небавом справдило ся, то зовсїм не були безпідставні сї часті вістки голошені козацькими дезертирами серед польського табору, нїби то московський воєвода мав намір опускати місце свого побуту. Воно дїйсно на се заносило ся. Дальший побут Шереметєва під Любаром був майже неможливий. Що правда, на недостачу живности не можна було ще нарікати, було її ще досить, але вже не стало паші для коний[3]) і давала ся взнаки недостача дров. Довга облога стала вже на добре докучати, а особливо поносили Москалї великі шкоди від

[1]) Bell. Pol. Mosch. [2]) Journal, ст. 267.
[3]) Bell. Pol. Mosch., ст. 22.

ненастанної стріляннини, а найбільші ушкодженя заподіювали часті зриви і вибухи, які повставали через кидане до табору жаріючих куль і штучних огнів. Вкінци від двотижневої постоянки, а до того ще в мочароватім місци занечистило ся від упавших коний повітре і наслідком того запанувала зараза.[1]) До тепер ще надіяв ся воєвода приходу Юрія Хмельницького з його полками і очікував від нього ратунку, а сей чомусь не приходив. Вже був навіть під Котельнею, але довідавшись там про нещасте московського гетьмана, завернув назад з військом під Білу-Церков.[2]) Так отже не було иншого виходу, як приспішити самому получене а дорогу промостити собі силою. Як дамо віру незнаному авторови діярія, то Шереметєв мав пробувати опустити Любар ще 23 вересня, та одначе козаки не хотіли з ним йти і подались в розсипку. Тому мусів задержати ся воєвода ще два дни, доки не удало ся склонити козаків до участи і аж дня 26 вересня доперва попращав ся з околицею неприютного Любара.

Цілу ніч з д. 25 на 26[3]) вересня готовились Москалї і козаку до походу в рухомім таборі. Все, що було зайве з баґажа і возів се спалено, частину возів уставили в форму квадрату, повязали їх зелїзними ланцухами а на верх для лїпшого захисту перед непріятельськими кулями насипали землї і обставили всякими военними прирядами і легшими арматами. За першою стїною слїдовало єще два ряди возів[4]), а в серединї 8 радів, а між поодинокими рядами ступала піхота і кавалерія. Дорогу мали промощувати армати поміщені з фронту, в центрі і на задї, як і піхота уставлена по більшій части по боках. Останні ряди виповняв Тимотей Цицюра.[5])

---

[1]) Potrzeba z Szeremetem, ст. 32.

[2]) Ibidem. Чи справдї Хмельницький був під Котельнею, як ся реляція подає, годї твердити, ми маємо його письмо до Шерем. з дня 26 вересня з під Збаражської Прилуки (Пам., т. III, ст. 432—433).

[3]) Dyar. w. z Szer., ст. 50; Gordon, ст. 219: „Marschirten sie den 26-ten mit Anbruch des Tages in guter Ordnung ab. Так само і у Bell. Pol. Mosch., ст. 23 і у Даровского (Барсуковъ, ст. 347).

[4]) Найдокладнїйше подають нам конструкцію сього табору: Bell. Pol. Mosch., ст. 33; Potrzeba z Szerem., ст. 32—33. Вкінци Kochowski, An. Pol. Clim., т. IV, ст. 407.

[5]) Dyaryusz z obozu polskiego: Scriptum 29 Sept. так каже про задню ослону табора: A tergo ex nocte procedentis exercitus relicta selectis militibus aliquot milia ad securo deducendum exercitum.

Нїм так споряджений табор виступив в дорогу, вислав Шереметєв около 800 люда з сокирами, мотиками, топорами, викорчувати корчі і дерева в лїсї, який був перешкодою в походї, мали вони крім того вирівнати дороги, понаправляти і поробити потрібні мости, а як би було треба, — побудовати нові. Вкінци о схоаї сонця[1]), коли знесено від сходу вали, серед великого гомону, скрепоту возів вирушила вся армія в дорогу. Сучасники, що виділи сей величезний рухомий табор, подивляють його конструкцію і називають Шереметєва правдивим полководцем[2]) Кажуть, що він свій відворот спорядив по всїх правилах военного припису і в як найкрасшім порядку ретірував. І так наприклад автор „Потреби“ порівнує сей московсько-козацький похід в рухомім таборі з подібним походом князя Олександра Фарнезе Парменського в XVI в.[3]), а польський історик Коховский рівняє сей табор з движучою твердинею, за стїнами котрої довкруги возів шло військо, готове відбити всякий напад неприятеля.[4]) В самій річи, як се підносить слушно А. Барсуков, спосіб такого укріпленя зовсїм не був новостю. Практикував ся він вже давно в західній Европі, а в Росії був звісний за царя Василя Івановича Шуйского і навіть була цїла теорія так званого „полкохожденія“[5]) Тай наші козаки знали се дуже добре і часто саме тим способом захищались перед тим самим неприятелем.

В польскім таборі дізнались про сей похід таки зараз десь по 7 год. рано. Перший приніс сю вістку ротмистр Моджевский.[6]) Оба гетьмани, а було се як раз по службі божій, взялись сейчас лаштувати своє військо: подїлили його на 5 частий ($^1/_5$ часть, резерва, мала нести в разї потреби поміч атакуючим) і дали знати умовленим сиґналом, вистрілом з армати, о тім Татарам, що десь подальше таборували.[7]) А коли військо було готове, гетьмани з відслоненими головами палкими промо-

---

[1]) Journal, ст. 167 визначує сей похід на сему годину, при тім зазначу, що ш. очевидець дуже корисно висловлює ся про очайдушну відвагу московського воєводи.

[2]) Journal, ст. 167. Lettera di raguaglio scritta dal campo Polacco, ст. 178.

[3]) Potrzeba z Szer., ст. 32. [4]) Ann. Pol. Climact., II, ст. 269.

[5]) Барсуковъ, т. V, ст. 347—351. [6]) Dyar. w. z Szer., ст. 151.

[7]) Potrzeba z Szer., ст. 30; Bell. Pol. Mosch., ст. 23; Gordon, I, ст. 219, оповідає, що сиґнал не тілько для Татар був даний, але для всьої армії.

вами заохотили його до витревалости і успішного покінченя сього послїдного, найтяжшого дїла з неприятелем: „Як тепер Москви непоконаєте, говорили, то звідки вітчина Вам виплатить теперішні і залеглі довги, коли найурожайнїйші краї ворог посїдає! Чи є що дорожшого, як опімнутись за кривди, очистити спрофановані вівтарі, помститись за здоптані св. Тайни і святощі обернені в гусла. Тепер, як говорили лучає ся нагода привернути богату і плодовиту Україну, відняту від них без ніяких прав. Їм то нинї належить ся постояти за віру, що терпіла упослїджене від православя". Такі і тим подібні слова, як каже автор Потреби, одушевили і розгорячили жовнїрів і горячі голови рвались покінчити як найскорше дїло.[1]) Самі оба гетьмани станули на чолї своїх дивізій: Потоцкий на чолї правої, Любомирский лївої, а ґенералови артилерії Вольфови наказано з арматами і піхотою як найскорше поступати.

Дорога, якою мусїв московський табор проходити вела через вузкий пояс між лїсом з лївої сторони а болотом з правої.[2]) Спочатку була вона справлена московськими людьми, дальше стояла таки якась частина еще незрубаного молодого лїса, через котрий треба було конечно переходити. Мабуть, як се підносить, опираючись на Даровскім Барсуков, був повзятий плян загнати Шереметєва в болото і в той спосіб малось легким трудом унеможливити йому дальшу утечу. Потоцкий, як було упляновано, мав зі своєю дивізією спиняти похід з переду а Любомірский мав спихати ворожий табор з лївого боку в болото.

Московська армія поступала повагом, торуючи собі дорогу арматами і відбиваючи атаки з боків. З заду замикав табор сильний віддїл кавалерії в двох скадронах, а за ними трохи на право поступав піший реґімент. Чи се були Москалї, чи козаки, годї напевно сказати: Іордон, відріжняє їх і каже з натиском, що се були „Russen" і можна вповні годити ся з ним, коли припустимо, що Шереметєв зробив се умисно, щоби замкнути козаків і недопустити їх до розсипки або утечи чи то в разї більшого напору з польської сторони, або вкінци в разї порозуміня.[3])

На сей то доволї численний арієрґард незаслонений возами ударили насамперед і з повним успіхом гузарські хоругви коронного конюшого під поручником Володиславом Вільчковским

---

[1]) Potrzeba z Szer., ст. 30—32.
[2]) Барсуковъ, Родъ Шерем., ст. 352 (Darowski, Comp.).
[3]) Gordon, I, ст. 219.

і хоругви старости спішського під Стан. Вижицким. Московська кіннота по утраті кількох людий а до того колена з заду списами, сейчас утікла до табору, а її слідом пішла і піхота. Хоч задні ряди московсько-козацького війська добре відстрілювались і значні страти наносили польським гузарам, все таки тяжко приходилось здержати їх приступи і богато падало від їх довгих спис. До того гузарам прийшла ще в поміч німецька кавалєрія під бароном Стефаном де Оедт і тепер з більшою силою ударено на козаків. Завязала ся остра борба: богато падало трупа по обох сторонах і обильно ляла ся кров, а ніякого наслідку не було. Вкінци козаки числом 200—800 маючи близько ліс, не знати, чи не могучи здержати напору, чи не хотячи дальше відбиватись, опустили сю задню часть табору і перебившись через польську кавалєрію з дивізії Любомирского утікли на ліво до сього лісу і там за ослоною дерев засілись. Польські гузари ту вже були безрадні; доперва драґони Ґордона і піхота, що переходила побіч них і була наражена на їх вистріли, поспішила туди і по півгодинній, після Bell. Pol. Mosch. по двогодинній різнї, їх звідтам вибила і змусила решту утікати назад до своїх. По обох сторонах було досить страт, а з польських офіцерів упав ту ніякий Вартоломей Ґашиньский; по стороні козацькій страти були навіть трохи дітклившійші.[1])

Коли так з більшим або меншим успіхом бились в задних рядах, то з переду поводилось Шереметєву ліпше. Хоругви з дивізії Потоцкого, хоч як напирали на московский табор з переду, не могли йому нічого вдіяти. Градом куль заподіював він значні шкоди Полякам, а коли дійшов до незрубаного єще в дорозї ліса, де польські гузари задля дерев і корчів були менше свобідні, зігнав їх таки зовсім з фронту і по цілогодиннім трудї серед сильної шарпанини з боків осунув він і сю перешкоду і з нерівного терену лісів вибрав ся на простору рівнину. Була вже 11 год. перед полуднем. Шереметєв умучений задержав ся, але йно на короткий час: позвязував і справив ушкоджені стіни, в середині улаштовав для ліпшої вигоди вози в 16 рядів і в такім стрійнім каре, вже скоршим кроком казав дальше поспішати на Чуднів. То само учинили і Поляки: на рівнині

[1]) Сей атак на задню часть табору представив я після реляції Bell. Pol. Mosch., ст. 23—24. Крім того доповнив з дневника Gordon-а, ст. 220.

сконцентрували оба гетьмани всї свої сили до купи і повидавали розпорядженя що до дальшого поступованя. Ґенералови Вольфови, що як раз був наспів з піхотою і тяжкою артилєрією наказали поступати скорійшим кроком, а Татарам, що до тепер були бездільні, наказано ревнїйше спомагати Поляків. Було рішено атакувати Шереметева зі всіх боків і його конечно розбити. І тепер, коли московсько-козацький табор поступав по рівнинї і коли вже не було ніяких перешкод, обі польські дивізії спомагані татарськими турмами з нечуваною завзятостю зі всїх сторін ударили на московсько-козацький табор.

Годї тут йдучи за сучасниками переповідати подвиги поодиноких старшин, буде досить, коли скажеть ся, що всї брали дїяльну участь і з пожертванем житя кидали ся до штурму. Автор „Потреби" каже, що Поляки кидали ся до штурму, як в пропасть; від куряви і диму не було видко світа, тільки чути було верески і зойки умираючих.

Не бракло також і Москві на хоробрости і витревалости. З дивним подиву холодом відбивали Москалї градом куль всї ворожі атаки і серед скрепоту возів і гуку гармат, під їх ослоною, засїваючи за собою поле трупами, поступали так скорим кроком визначеною дорогою, що польська артилєрія і піхота не могла їм дотримати кроку. Одначе вкінци удалось гузарам то ту то там прорвати московський табор і урвати по кілька возів, а саме вдер ся з дивізії Потоцкого поручник Івана Замойского Гаврило Сильницкий, а з дивізії Любомирского Андрій Рапштиньский і Андр. Кавецкий. Та мимо всього, табором заволодїти не удалось, польські гузари виперті з многими стратами мусїли уступити.[1])

Вже наближав ся вечір. Вкінци військо в своїм запалї стало остигати і слабше напирати. Цїлоденні труди вичерпали зовсїм запас сили. Татари, що спочатку дещо помагали, відступили опісля і зовсїм не брали в нїчім участи: не тільки що не бились, каже автор Потреби, але навіть і не кричали.[2]) Очевидцї підозрівають їх навіть о перекуплене Москвою.[3]) Говорять, що їх непослух ішов так далеко, що мимо гетьманських завізвань позіставали таки дальше в своїм упорі. Одначе властива річ мабуть лежала в чім иншім. Здаеть ся, як се підносить і реляція Bell. Pol. Mosch., московська піхота, драґони

[1]) Bell. Pol. Mosch., ст. 23—25; крім того Potrzeba z Szerem., ст. 32—35; Dyaryusz w. z Szer., ст. 251—2.
[2]) Potrzeba z Szer., ст. 36. [3]) Gordon, I, ст. 223.

і гармати уставлені на возах робили в їх рядах значні шкоди і се знеохочувало легку татарську кінноту штурмовати моск.-козацькі вози.[1])

Длятого польські гетьмани видячи утому війська і його неохоту, позволили кавалерії на короткий відпочинок[2]) і належалось їм на се позволити, бо були вже на третій милї до Чуднова; а також треба було заждати на артилерію, що йшла дуже поволи позаду через се, що задля багнистого терену і тягару раз в раз ставали конї. І до артилерії вислано приказ, щоби вона як найскорше поспішала, щоби помогла перейняти московське військо бодай на переправі.[3])

Москалї хоч тїшили-ся з того, що Поляки залишили погоню, однак мимо того таки не ставали в своїм походї, а навіть ще прискорили свій марш.[4]) Мабуть було їм звісно, що прийде ся переправлятись через річку, де треба буде якийсь час задержатись і побоювались, щоби бодай там їх Поляки не перейняли.

І справдї много було в сім рації: і дїйсно Поляки вислали кілька хоругов з дивізії Любомірского і дещо Татар і їм поручили спинити Шереметєва при переходї[5]) через поблизьку річку. Тим часом московський табор машерував так скоро, що польська артилерія, як ми видїсьмо, не могла нїяк дотримати кроку і полишилась далеко позаду і через се мусїла і решта війська задержати ся. Коли же надійшла вона, і вся армія вирушивши в дорогу наближалась також до болотнистої переправи на річцї Ібр[6]), то тодї більша часть московського табору стояла вже на горі на другім боцї, а йно задня часть возів ще видобувалась

---

[1]) Bell. Pol. Mosch., ст. 25.

[2]) Bell. Pol. Mosch., ст. 25. Після реляції Ґордона причиною відпочинку було нїчо иншого, як сей факт, що треба було заждати на артилерію.

[3]) Dyar. w. z Szer., ст. 151. [4]) Bell. Pol. Mosch., ст. 25.

[5]) Gordon, ст. 221; Potrzeba z Szer. i C., ст. 36.

[6]) Ся переправа, при котрій прийшлось тут Шереметєви зіставити одну частину свого табору, була без сумнїву річка Ібр, що впадає до Тетерева. Береги її низькі і творять вона цїлий ряд мочарів і застоїв. Десь правдоподібно мусїла переходити сю річку московська армія на право від головного шляху, який йде з Любаря до Чуднова, між місцевостями Красногорка а Колки. Та дорога певно мусїла і тодї бути. Що се була річка а не инший який мочар, то можемо вносити зі слів реляції Bell. Pol. Mosch., ст. 26: „Sed eadem superandi uliginosi amnis difficultate quoque nostri impiedebantur“.

з мочарів. На вид свого спізненя взялись надороблювати поспіхом. І зараз передні полки кавалєрії кинулись на право то на ліво, щоби повишуковати вигідні переходи, а піхота, артилєрія і гузари взялись під проводом самих гетьманів атакувати тильну частину московського табору. І не легко приходилось її взяти. Бо Москалї, щоби не дати Полякам перейти через річку, позабивали всї переходи возами, а деякі — то таки загороджували в очах польських гузарів. З гори знову дуже влучно била московська артилєрія в польський табор, так що треба було конечно зійти з огню і поступись дальше в діл; рівнож стріляли Поляки в московський табор. Цілу годину бороли ся завзято обі сторони о сю задню часть табора в річцї, особливо велику завзятість указували ту польські гузари і їх то було заслугою, що Москалї мусїли таки уступити.

Годї було класти житє в обороні возів, коли можна було його уратувати, полишаючи їх ворогови на здобичу. І таки так зробили: полишили вози зі всїма запасами і достатками, а самі поспішили до передньої части табора. Переслїдували їх ще польські пішаки, але утїкаючим удалось відогнати огнем своїх самопалів і доперва по прибутю драґонів, поспішили і сховались в свій табор. Дальше вже не переслїдовано: і піхота і кавалєрія, що вже успіли перейти переправу повернули назад до решти інфантерії, яка була занята пльондрованем возів.[1])

Як собі Поляки підчас здобуваня возів на потоцї поступали з передньою частиною табора, трудно виробити ясний образ; о скілько можна вирозуміти з описів, то здаєть ся Татари занялись сею операцією, а єсли дамо віру словам реляції Bell. Pol. Mosch.[2]), то спомагали їх також і кілька полків кавалєрії з дивізії Любомирского. Автор „Потреби“[3]) оповідає, що непріятельський перід атакував піхотою Стефан Немирич і мало що не був зовсїм знищений: Москва відтяла його від решти армії і сильно його рвала і коли б Корецкий і Целярий не прийшли йому в поміч і не прогнали Москви до табору, був

[1]) Весь той опис акції при переправі найяснїйше представив Ґордон і я після него представив. Gordon, Tagebuch, I, ст. 221—222.

[2]) Bell. Pol. Mosch., ст. 25.

[3]) Potrzeba z Szer. i Ciec., ст. 36. Дивна річ, що автор діарія (Dyar. w. z Szer., ст. 252) оповідає противно. По його словам: „Коли піхота і гармати мали наступити на непріятеля, гетьмани ординували праве і ліве крило, щоби ударило на непріятеля і з переду і з заду; але задля злої переправи до того не прийшло. Нїм праве крило пішло на гору, а ліве в діл, неприятель вже минув переправу.

би його відділ уляг цілковитій загладї. Навіть Немирич сам був тяжко ранений.

Темна і глубока ніч положила кінець кровопроливній битві.[1]) Так то Полякам не удалось сьогодня покінчити діло з неприятелем: та сама болотниста річка, котра утрудняла перехід Москві, була і Полякам перешкодою до цілковитої побіди.[2]) Польські гузари були ограничені лиш на шаблї і короткі списи, а ними не богато могли зробити, противно Москалї заподіювали Полякам своїми бердишами значну шкоду.[3])

Усе військо утомлене цілоденним трудом розложилось в отвертім поли на самім шляху, 3 милї від свого табору. Цілу ніч падав густий дощ; військо ночувало в голоді і холоді, завязуючи собі рани і покріпляючись сухим хлїбом, здобутим від Москві і грілось при огни розложенім з дерева відбитих возів. Оба гетьмани ночували в одній кариті.[4])

Страти сього дня переважають всї попередні, так по одній сторонї, як і по другій: від Любара аж по Ібр застелили оба війська шлях, куди йшли, густим трупом. Французька ґазета, хоч може пересадно подає такі страти в часї дороги: при самім виходї в під Любара мали Росияни стратити 1.200 л., в дорозї аж до лїса 800, а при виходї з нього, коли надійшла польська інфантерія утратили також значне число. Про страти підчас переходу не подає.[5])

Найбільше потерпіли Росияни при переходї через ріку: тут урвали їм Поляки яку $^{1}/_{3}$ часть табора разом з провіянтом і кількома гарматами. На возах найшли побідники досить хлїба, золота, срібла, мідяної монети, жемчугів і соболїв.[6]) В людях, після найбільше умірковаиої реляції дневника Патрика Ґордона, полишили на сїй переправі кілька сот убитих а много зістало ранених. Зі сторони Поляків убито 50, а богато за се було ранених. Мало там лягчи і кількох московських князів, а між польськими офіцерами читаємо імена: майора німецької піхоти Вежховского а між раненими Немирича і його оберштлейтланта Стакурского, майора де Буі і Озґи.[7])

[1]) Діарій Scriptum 29 Septembris подає сейчас на 2 год. в ночи.

[2]) Bellum Pol. Mosch., ст. 24; Potrzeba z Szer. i Ciec., ст. 37.

[3]) Ibidem. [4]) Dyar. w. z Szer., ст. 152; Gordon, I, ст. 223.

[5]) Journal.

[6]) Potrzeba z Szer., ст. 38; Scriptum 29 Septembris, виходить, що Москалї тут стратили весь провіянт.

[7]) Ось як подають ті страти инші жерела з осібна. Цифри Journal а вже знаємо, а при переправі подає число відбитих возів на 400 + 9 армат;

Поляки необізнані з тереном і знеможені цілоденним трудом не важились серед темної ночи переслїдувати дальше московсько-козацьке військо. Шереметєв противно зросивши кровю води потоку, позбивавши порозриваний табор, серед пітьми і дощу помашерував дальше[1]) і не скорше відпочав, аж під самим Чудновом в віддаленю яких двох ворст або менше.[2]) Там доперва станув і заночував, чи властиво відпочав на кілька годин.

(Далї буде.)

по словам Lettera di raguaglio scritta dal campo Polacco згинуло в часї дороги 600 люда, а при річцї 1.500 а відбито 600 возів + 8 армат. Bell. Pol. Mosch., ст. 26 рахує Москалїв убитих при переправі на 3.000 а польського жовніра — 200, дальше вчисляє до страт 500 возів + 7 армат. Kochowski, Ann. Pol. Climacteres 2.000 Москви а понад 300 Поляків. Potrzeba z Szer, ст. 37 — $^1/_3$ табора + 7 армат; Darowski 1.000 возів, 7 армат. Барсуковъ, ст. 354. Gorgon, ст. 222 — 500 возів і 7 армат. Понад то при переправі в жертвах Москва мала кілька сот убитих а крім того дуже богато ранених; Поляки около 50 убитих а много ранених. Барсуковъ, ст. 356 (пор. жерела Карпова) — $^1/_3$ часть табора і 3 армати. Dyar. w. z Szer., 800 возів + 8 армат.

[1]) Bell. Pol. Mosch., ст. 26; Барсуковъ, ст. 358—359 (Darowski, Comp. I).

[2]) Ibidem, ст. 359 (пор. жерела Карпова).

Критичні замітки до тексту поезій Шевченка.

Написав Юлїян Романчук.

В передмові до мого найновійшого виданя творів Шевченка (в „Руській Письменности“ 1912) зазначив я, що воно „від инших найновійших видань, іменно Доманицького і дра Франка, вже й самим текстом поезій ріжнить ся значно“, та заповів, що „критичний розбір і порівнане декотрих текстів подам на иншім місци“.

Ріжниці в текстї Шевченка були вже й в найдавнїйших виданях з 1841 (1844) і 1860 р., особливо в „Гайдамаках“, а по трохи і в деяких инших поезіях. Перші два ніби-повні виданя, цензурне Кожанчикова в Петербурзї з 1867 р. і повнїйше львівське (Сушкевича) з 1867—8 року, показують також досить багато відмін, а ще більше відмін має ще повнїйше видане пражське з р. 1876. Друге львівське видане, дра Огоновського, з р. 1893, було що до тексту майже лише передруком пражського, а дальші виданя російські, петербурські і київські, суть більше-менше передруками виданя Кожанчикова або I-ого тому пражського. Та не можна казати, щоби пізнїйші виданя були щораз лїпші; противно, давні помилки звичайно оставались, а до них часом ще й нові приходили: додавано нові вірші яко буцїм Шевченкові, а текст через неувагу або й недбалість нераз навіть псовав ся.

Принято на засїданю фільольоґічної секції 12 вересня 1912 р.

Декотрі хиби усунув я в моїм першім виданю поезій Шевченка з року 1902: пододавав ново віднайдені поезії і частини поезій, викинув деякі не-Шевченкові вірші і поправив таки в многих місцях текст; але все ще лишили ся і прогалини і деякі неавтентичні твори і помилки в тексті. Виною сему був недостаток матеріялів.

Аж рік 1906 приніс велику зміну в виданях Шевченка. Одно, що віднайдено в архиві Департамента Поліції в Петербурзї забрані Шевченкови при ревізії в 1847 році твори, а межи ними й деякі незнані або уважані за пропащі, а друге, що зачато старанно слідити за рукописями його творів в ріжних місцях і у ріжних людий, а те слїджене і видало добрі доспіхи. Особливо визначив ся притім покійний Доманицький, котрий і результат своїх заходів видав в окремій книжці („Критичний розслїд над текстом Кобзаря. У Київі 1907 р.“). Тепер можна було вже приступати до зовсїм повного і дійсно поправного, автентичного виданя творів Шевченка.

На основі тих розслїдів появили ся три нові виданя: найперше Доманицького в Петербурзї в початках року 1907, потім моє при кінци р. 1907, а наконець Франка з кінцем року 1907 і в початках р. 1908. Доманицького виданє вийшло відтак другим накладом в р. 1908 і третїм в р. 1910, моє другим накладом в половинї року 1912.

Та показало ся, що сї виданя ріжнять ся не тілько від давнійших видань, котрі тепер стали вже таки й перестарілими, але також ріжнять ся дуже межи собою, іменно що до тексту а декуди й що до хронольоґії. Про хронольоґію не буду говорити, згадаю лише хиба, що Доманицький ще й в третїм виданю не подав правдивої дати „Тарасової ночи“, що Франкове виданє анї сеї дати анї дати Прольоґа до „Гайдамаків“ не має, та що і Доманицький і Франко подають яко дату „Хустини“ (У неділю не гуляла), на основі Шевченкової рукописи в Департаментї Петербурської Поліції, рік 1844, між тим як се не є дата написаня, але дата переписаня тої поезії (хоч і з деякими змінами), бо написана вона була ще в роцї 1841 і призначена для II-го випуска Корсунового новорочника „Снїп“, котрий однакож не вийшов. Датованє „Хустини“ роком 1844 є так само хибне, як давнїйше датованє „Відьми“ роком 1858, в котрім Шевченко в Новгородї переписав її для друку, значно перечинивши („Дневник“ 1858, 4 і 6 III).

Далеко більші показали ся ріжниці у всїх трйох видавців

в тексті поезій. Текст у них виходить такий відмінний а нераз і неподібний оден до другого, що не знаю, чи у якого небудь поета в цілій сьвітовій літературі є такі великі ріжниці тексту в друкованих виданях. Ріжниці ті походять передовсїм з ріжниць в матеріялах: в попередних виданях, перводруках, рукописях і також автографах. Сам Шевченко не дуже уважно списував свої твори: нераз не дописав або й не доробив якого слова (н. пр. Г. З. II. 15, 3[1]; Титарівна II. 157, 21) або й цілого верша (Сова I. 251, 5;) Черниця Маряна I. 236, 22) або навіть більше вершів (Марина II. 165, 4—5; Сотник II. 186, 15—16), або повторив слово з попереднього верша замість инше написати (Сестрі II. 232, 14; Марія II. 304, 8 з д.), або пропустив або невиразно означив інтерпункцію там, де вона має вплив і на зміст, або перекрутив яке слово, і инші такі робив помилки т. зв. lapsus calami. Особливо мусїли йому трафляти ся помилки при переписуваню: він теж і признає ся в своїм Дневнику (16 I. і 14 II. 1858), що „переписуванє се найнезноснїйша робота, якої я коли небудь досьвідчав"; ... „лїтератам повинні платити не за писанє але за переписуванє власних творів".

Шевченка прошено нераз, щоби він яку поезію свою вписав до альбуму; він се робив досить радо або й виписував на окремих картках, але записуючи з памяти робив часто великі помилки, опускаючи, переставляючи і переміняючи слова і верші. Нераз знов в чужих рукописях, де були переписані його вірші, або й на друкованих примірниках своїх поезій робив зміни та поправки та додатки, як йому що хвилево прийшло на гадку, та робив не в тій мисли, щоби се з'уживкувало ся в друку. Окрім таких приміток та безплянових змін Шевченко робив зміни та поправки сьвідомо і умисно, особливо коли приладжував нове виданє „Кобзаря". Ті зміни ішли нераз далеко і дуже далеко, так що се не були вже поправки але перерібки чи то частин поезій чи й цілих поезій. Та вже-ж і для цензури треба було нераз чи пропустити дещо чи переміниити.

Коли вже в автографах знаходять ся такі ріжниці, то очевидно не менші а радше більші будуть в копіях, в чужих рукописях, де до неуваги та помилки поета прилучила ся нераз

[1]) Цитую томи, сторони і стрічки з мого видання 1912. А уживаю виразів: верш = стрічка, рядок в поезії, Vers, versus; вірш = поезія (поодинока), Gedicht, carmen; вірша = звісний спеціяльний рід давнійших віршів.

неувага та помилка або й самовільна поправка переписчика. Та й декотрі перводруки виходили з немалими помилками, особливо „Гайдамаки“ з р. 1841(4) і липське видане поезій Ґергардта з р. 1859, де з вини несьвідущих друкарських складачів і коректорів нераз слова так поперекручувані, текст так попсований, що годї і змисл зрозуміти.

На основі таких матеріялів прийшло ся видавати твори Шевченка. Зразу передруковувано звичайно текст даної рукописи, не розбираючи багато, чи нема в нім якої помилки, не уважаючи анї на зміст анї на форму (ритм, рим). Виїмку творив хиба тілько Кулїш, котрий і при редаґованю „Кобзаря“ з р. 1860 і при посмертнім видаваню поезій Шевченка в „Основі“ робив на свій лад самовільні, але не все щасливі поправки. На потребу основнїйшого критичного розбору і розслїду вказував я після виходу видання Огоновського в моїй розправі „Деякі причинки до поправнїйшого видання поезій Шевченка“ (в Записках Наукового Товариства ім. Шевченка т. XXXIV з р. 1900), де і поробив та предкладав я деякі поправки, а відтак Мик. Кр—ський в своїй статї „Замітки до поправнїйшого видання поезій Шевченка“ (в тихже Записках т. LV з р. 1903). Потім Доманицький видав свій вже згаданий „Критичний розслїд“, і від року 1902 видавали ся поезії Шевченка вже критично провірювані, зразу на основі ще немногих матеріялів, але чим дальше тим прибувало матеріялів більше, і все ще прибувають і чейже й прибувати будуть нові.

Тілько-ж через прибуване матеріялів збільшають ся подекуди і трудности для видавців, іменно щоби всї матеріяли зібрати і добре оцїнити та використати. Одні матеріяли не кождому видавцеви суть знані, другі не кождому доступні; потрібний отже передовсїм критичний збір, в котрім всї матеріяли, всї автоґрафи, рукописи і друки, були би зібрані і поклясифіковані. Такого видання доси нема: „Критичний розслїд“ Доманицького має їх тілько частину, н. пр. Доманицький анї не мав всїх друкованих видань анї не переглянув всїх записок, а „Кобзарь“ дра Франка має ще менше варіянтів. З того вийшло, що кождий з редакторів найновійших видань, чи то инакші матеріяли маючи чи то ті, що мав, инакше оцїняючи, зладив своє видане инакше. Як я при недокладнім порівнаню нарахував, мій текст ріжнить ся в 170 місцях від спільного тексту Доманицького і Франка, а крім того від Доманицького ще в яких 70 місцях, отже разом в 240 місцях, а від Франка в 240 міс-

цях, отже разом в 410 місцях. Тексти Доманицького і Франка ріжнять ся оден від другого в 240 місцях.

Доси займали ся вишукуванем і збиранем матеріялів Кониський і Доманицький. Коли-ж їх обох не стало, треба доконче, щоби хтось в Росії, чи оден чоловік чи більше людий, провадив дальше їх роботу і допровадив до зладженя повного критичного апарату. Та заким се стане ся — а ледви чи воно наступить скоро, хоч повинно би наступити до сотих роковин уродженя Шевченка! — треба якось усталити текст „Кобзаря“ на підставі вже доси знаних матеріялів. Щоби сему ділу девчім пособити, а враз оправдати ~~мій~~ текст[1]), я хочу порівняти що до тексту мое найновійше видане з виданями Доманицького і Франка, вже-ж не у всїх 480 чи може й більше місцях, де заходять ріжниці, але бодай в декотрих важнійших, особливо в таких, де я текст одного або другого з них уважаю рішучо за хибний.

Т О М І.

А. І. а)

1. **[Заспів.]** Стор. 34, стр. 14. По сїм верши (За ласки дївочі) Франко ставить кому, а по верши 16 (Що на Україні) ставить три крапки. У мене і у Доманицького, а переважно також і в давнійших виданях, стоїть по першім з тих вершів крапка, по другім кома. При інтерпункції Франка змисл є такий: Я співав за темні ночи, за вишневий сад, за дївочі ласки, за українські степи і могили. Але такому змислу суперечать зараз наступаючі слова: Серце млїло, не хотїло співати, і дальші слова 35, 11—14: Я тілько вмію плакать, тілько сльози за Вкраїну, а слова немає. Справжня гадка є і може бути очевидно лиш така: Я співав за темні ночи, за вишневий сад, за дївочі ласки, але за степи і могили, що суть на Україні, серце не хотїло на чужинї співати: я за Україну вмію тілько плакати. На те-ж мусить бути інтерпункція така, як у мене і у Доманицького.

2. **Вітре буйний.** 37, 9. По сїм верши (Втоплю своє горе) наступає у Франка ще оден верш, котрого у мене нема: Втоплю

[1]) Доманицький докоряв менї, що я „не показав, через що я беру скрізь той а не инший варіянт якої небудь поезії і свої субєктивні враженя чи симпатії не подав на увагу критики“. Я і приготовляв та збирав матеріяли для критичного виданя поезій Шевченка, але їх оголошене було би тепер злишним.

свою недоленьку, а потім одна стрічка крапок. Я вже давнійше в моїй розправі „Деякі причинки“ вказав, що сей верш є зовсім злишній: що до змісту він лише млава тавтольоґія попереднього верша „Втоплю своє горе“, а що до форми то він псує склад цілої думки, в котрій все по 4 (зглядно 8) верші складають ся разом, він же стоїть окремо, сам для себе, з нічим не вяже ся римом і тілько зверха причеплений. Відтак я сей верш вже в моїм першім виданю з року 1902 викинув, і вийшла поезійка і що до форми і що до змісту красша. Франко покликує ся на те, що сей верш і наступаючий рядок крапок находить ся в виданях 1840, 1844 і 1860 р. Так є, ще й в Гребінчиній „Ластівці“ з 1841 р. і у всіх инших, дальших виданях. Але вже сам оден ряд крапок вказував, що тут є щось непевне або хибне. В році 1907 знайшла ся нова копія сего вірша, на котрій Шевченко своєю рукою на місци крапок написав отсї три верші:

Русалкою стану,
Пошукаю в чорних [може „хвилях“?],
На дно моря кану.

Се був би вже ліпший текст, і що до форми і що до змісту, хоч все-ж не так добрий як мій; але текст Франка і инших видань є зовсім лихий. Доманицький приймив мою поправку.

3. **На вічну память Котляревському.** 40, 5. Сей верш є і в першім виданю Дом—ого і у Фр—а так, як у мене: Злодій заплаче, дарма що злодій. Та він менї давно не подобав ся задля своєї форми: він має о оден склад за багато, і стопи не суть, як повинні бути, ямби. Я і думав над тим, чи би його як не поправити, але зрештою сенс був цілком добрий а в рукописях і друках не було ніде ні найменшого натяку, що тут є якась хиба. До сеї поезії Лисенко на празник відслоненя памятника Котляревського в Полтаві 1903 р. компонував музику, і я був цікавий, чи не буде він вважати потрібним сей верш поправити, бо він псує музикальний ритм. Але Лисенко не змінив його. Се мене тим більше здержало від якого поправлюваня. Аж в р. 1907 Дом—ий знайшов нову рукопись, в котрій сей верш так був змінений: Заплаче злодій, лютий злодій. Се вже метрично цілком добрий текст, хоч змістом вийшов трохи слабше. Крім сего верша поправлені в тій рукописи ще инші верші, де поправка є також добра, але вже не так дуже потрібна: варіянти ті подані у мене в Приписках. Отже іменно сеся так незвичайна у Шевченка дбалість о повну досконалість

форми будить у мене підозріне, чи се дійсно його власні поправки; а що притім в однім верши зміст хоч зовсім не лихий але все таки вийшов менше добрий, то я поки що задержав ще первісний текст.

13. **Пустка.** 53. Франко додає на кінци сеї поезійки отсї 4 верші з первісної редакції (брулїону), знайденої в автоґрафі Департамента Поліції:

> Встань же, брате, хоч одури!
> Скажи, що робити:
> Чи молитись, чи журитись,
> Чи тїмя розбити?

Сї верші, на мою гадку, суть зовсїм непотрібним, а навіть досить недоладним додатком: вони і самі собою суть слабі і не пристають добре до цілої поезійки, котра без них дуже добре має закінчене. Франко помістив їх мабуть тому, що він взагалї старає ся давати текст як найповнїйший, найширший, і всякі додатки та дописки, які всї иншї виданя пропускають, втягає до тексту.

Замітно, що у Франка є ще дві инші варіянти: 52, 6 з д. замість лекції всїх видань „погорілу“ має „пригорілу“ а 53, 5 замість „нагріє“ має „загріє“. Обі варіянти не злі, але звідки вони взяті, не знаю, а Франко навіть не згадує межи варіянтами о звичайній лекції.

20. **Заповіт.** 61, 12. У Франка замість слів всїх видань, всїх автоґрафів і рукописей „Я не знаю Бога“ стоїть: „Ні Бога, ні чого!“ бо так дописав Шевченко на одній рукописи. Я уважаю сї слова за примітку, за дописку Шевченка, але не за дійсну серіозну поправку; вони і граматично і річево не пристають добре до попередних слів.

24. **Н. І. Костомарову.** 64, 11. „В широких хмарах“. Так стоїть в першій редакції і в декотрих виданях, а в другій редакції і в инших виданях, також у Дом—ого і Фр—а, є „В веселих хмарах“. Менї лїпше подобає ся „широких“ задля контрасту з „веселим сонечком“ і згідностію з ситуацією „заченених гостий“: Весело сьвітило сонечко (шлюб Костомарова, надії Шевченка, Кулїша), але насунули ся широкі хмари, і воно сховало ся за ними (наступили арештованя, і ті надії пропали).

Цікавійша є варіянта в стр. 13. Текст „Холодним чаєм“ є тілько у мене, у всїх инших виданях, також Дом—ого і Фр—а, ба і у всїх рукописях і автоґрафах стоїть „Сердешним чаєм“ (або „Сердешних [гостий] чаєм“). Я взяв свою лекцію

з Кониського (Записки Н. Тов—а ім. Шевченка V. 16 і Тарас Шевченко-Грушівський I. 239), але він не подав, на чім опирає свій текст, отже може се тілько його конʼєктура. Однакож „сердешний чай“ є для мене, та мабуть і для инших, щось так незрозуміле і чудацьке, що я не міг на собі перенести, аби такий текст взяти в моє виданє.

б)

2. **Тарасова ніч**. Франко помістив сю поезію з ширшим текстом, таким, який є в Женевськім виданю з р. 1890 і у Огоновського 1893. Але в перводруках з рр. 1840 і 1844, як і в дальших виданях, вставлених там двох уступів не тілько не було, але навіть не зазначено пропуску, хоч инші (в пізнійших виданях виповнені) пропуски суть визначені крапками. Огоновський хоч взяв ті уступи в свій текст, але признає, що коротший текст „являєть ся більше ядренистий“. Видко, що і Шевченко був тої гадки, коли не взяв їх анї до першого анї до другого „Кобзаря“ анї до третього з р. 1860. Тож і нема рації, брати їх в текст. Я вже і в першім моїм виданю помістив їх лише в Приписках; так зробив відтак і Дом—ий. (Опроче Франко мусїв, бачить ся, заглядати тілько до виданя Огоновського, а не й до женевського, бо не добачив там, як і Дом—ий, дати сего вірша).

5. **Тополя**. 86, 6. Дом—ий: Ніж (Фр—ко: Як) його побачить. Так стояло і в давних, перших виданях, аж в вид. Кожанчикова а за ним і в декотрих инших: Аніж його бачить. Се лїпша лекція, бо не ходить так о хвилю побаченя, але о постійне дивленє на нелюба; се і лїпше відповідає словам: „в трунї лежать“ (а не „покласти ся“ в труму).

6. **Утоплена**. 90, 9. До—ий і Фр—ко: Щó се, щó се. Так стоїть в перводруку в „Молодику“ Бецкого з 1843 р., але в виданю „Кобзаря“ Семиренка з 1860 р. є: Хто се? хто се? і так само у всїх дальших виданях. Дом—ий в „Критичнім розслїдї“ каже: „Очевидно *що се?* не може бути, бо річ іде про живих істот, що по сїм та по тім боцї ставка чешуть та рвуть на собі коси“. Так він і надрукував в першім своїм виданю „Кобзаря“ з 1907 р., але вже в другім з 1908 р. змінив на „Що се?“ не подавши причини. Я не виджу потреби відступати від доброго і загально принятого тексту.

Дом—ий що до тексту сеї баляди взагалї покликує ся на одну рукописну копію, в котрій Шевченко власною рукою мав

поробити „дуже цінні одміни“. Я ті одміни не уважаю такими аж дуже цінними і не виджу конечної потреби звичайний текст після них переробляти. Не виджу також, длячого 91, 1 з д. текст Дом—ого і Фр—ка „Огака-то *бува* мати“ має бути ліпший, як звичайний текст „Огтака-то *була* мати“. Сей остатній виставляє яркійше в злім сьвітлї тую матїр, як якусь виємку, якесь одиноке явище, якогось виродка.

93, 6. Дом—ий перемінив в 2-ім (і 3-їм) виданю „купати ся“ на „купатись“. Вправдї стоїть так у Семиренка і в пізнійших виданях, але тут треба конче риму до „роздягла ся“ (9). Тому я ще давнійше („Деякі причинки“ ст. 18) клопотав ся, як би сему зарадити. Аж вкінци поправив я „купатись“ на „купать ся“, бо такі піврими бувають нераз у Шевченка замість повних римів: 177, 6 і 4 з д. приснить ся — зійшли ся; 219, 10 і 8 з д. моли ся — подивить ся; II. 23, 7 і 5 з д. одчепи ся — втопить ся. Я так і надрукував в моїм 1-ім виданю (1902). Так поставили затим Дом—ий в 1 вид. і Фр—о, ба так має стояти і в перводруку в „Молодику“ і в автоґрафі Шевченка в Румянцївскім музею в Москві, з котрого Дом—ий переймив чотири верші 92, 17. Чи не походить може переміна „купать ся“ на „купатись“ від Кулїша, котрий мав не любити, впрочім справедливо, дієіменника на *-ить* (замість *-ити*) і так само, помагаючи в редаґованю виданя Семиренка, може попсовав 201, 11 „опинить ся“ I-ого виданя (піврим до „взяли ся“) на „опинитись“.

94, 5. Фр—о: Із рук матери заклятих. Тут нова лекція Дом—ого „закляклих“ (в II. і III. вид.), взята із згаданої рукописи, котру і я приймив, є дійсно лїпша.

9. **Розрита могила.** 105, 24. Два по сїм рядку наступаючі у всїх виданях верші „Помагайте недолюдки | Матїр катувати“ я пропустив з причини, яку зазначив вже в Приписках. Після конкретного образу в попередних двох вершах („з матери полатану сорочку здіймати“) сї додаткові верші видають ся менї занадто загальними і шабльоновими, а притім і форма стає трошки гірша через додане до чотирох коломийкових вершів з двома римами ще двох надчисельних вершів з третїм римом. — Мимоходом замічу, що у мене є рукопись з неподаною нїгде варіянтою: „невдячнії“ замість „недолюдки“.

10. **Чигирин.** 106, 19—22. Не можу зрозуміти, длячого анї Дом—ий анї Фр—о не приймили того тексту, котрий я взяв з „Вечерниць“ і з львівського виданя 1867, а котрий має бути

ідентичний з текстом в Департ-ї Поліції. Що сей текст є первісний і Шевченко мав його сам пізнійше змінити, се не повинно бути вже достаточною причиною: Шевченко не все зміняв на ліпше, та й многі ніби-то поправки його се властиво тілько так собі кинені уваги, примітки, тому-ж всї видавцї, а межи ними також Дом—ий і Фр—о, дуже багато його „поправок" справедливо не приймають. Текст Дом—ого і Фр—а, врештою не зовсїм однаковий, виходить на таке: За що ми били ся з Поляками? за що ми били ся з Татарами? (і знов повтаряє ся:) за що ми били ся з Татарами? По що таке недоладне повторюванє? Хиба що раз сказано: з Татарами, а другий раз: з ордами? (А знов в Пражськім виданю і передруках з нього говорить ся два рази о борбі з Поляками, словами: раз „з Ляхами", а потім „з панами"). Чи-ж не ліпший очевидно текст: За що ми били ся з Поляками? за що з Татарами? за що з Москалями? Тут кожде питанє подає щось нового, та й притім — сеж не маловажна річ — відповідає зовсїм словам в „Тарасовій ночи": Як Москалї, орда, Ляхи бились з козаками (73, 12—13).

12. **Кавказ.** 111, 7. Фр—о хибно зрозумів, мовби то словами „одпочити ляжеш, Боже, утомлений" Бог представляв ся якимсь тираном. Се-ж анальоґічне вираженє, як в „Івані Гусї" 275, 24: „Боже, одпочинь од кари". Принятий мною текст находить ся і в „Вечерницях" (не в „фіктивнім виданю", як каже Фр—о, але в II-ім річнику 1863, ч. 13 з 4. IV) і в моїй рукописи і в варіянтї пражського виданя і в Департ-ї петербурської поліції. Текст Фр—а і многих давнїйших видань („Коли-ж одпочити | Даси Боже утомленим | І нам даси жити?") недобрий і формою і змістом, вже ліпший був би: І даси нам жити.

111, 24. Дом—ий подав в першім своїм виданю такий текст, як у мене: „напоїть всїх імператорів би стало". В другім виданю змінив на (метрично хибне) „утопить всїх цариків би стало". В третїм вид. повернув в части до першого виданя і подав: „утопить всїх імператорів би стало". Може, якби судило ся йому зладити ще 4-е виданє, то таки вернув би ся в цїлости до першого тексту. Дом—ий вказує на ново одержані рукописи. Але-ж нових матеріялів треба тримати ся тілько тодї і тілько длятого, що дотеперішнїй текст є лихий а вони дають ліпший, але не длятого, що вони суть нові анї навіть длятого, що і вони суть добрі. Ба навіть на мнимо ліпше не конче порадно зміняти того, що є добре. Das Bessere ist des Guten Feind.

111, 7 з д. Фр—о: „сліз“. Очевидно має бути „сльоз“, бо тут потрібний рим до „розлилось“ (5 з д.).

112, 12—13. Фр—о:

Не поведе тебе в кайданах
У нас. На те письменні ми

Се поправка самого Фр—а. Такого тексту нема в жадній рукописи і в жаднім виданю. Дом—ний в 1-ім виданю:

Не поведе тебе в кайдани.
А в нас? На те письменні ми

а в 2-ім і 3 їм вид.:

Не поведе тебе в кайданах.
У нас.. На те письменні ми

Я перемінив лекцію инших видань „в кайданах“ на „в кайдани“ задля риму до „дане“ (10), ідучи за текстом липського виданя Ґергардта. Текст сего виданя є вправді дуже часто попсований, але декуди таки ліпший, як всюди инде; н. пр. 111, 4 з д. стоїть у всіх виданях:

Огненнеє море!...
Слава, слава

а тілько в нім однім так, як приймив я, а потім і Дом—ний і Фр—о. Також 112, 3 з д. замість тексту всіх инших видань „дечому б навчились“ тілько в нім є „дечого б навчились“, котру варіянту взяв і Дом—ий до всіх трйох видань. Слова „У нас“ недоладно лучити з попередними словами; тут є попросту анаколют, такий самий, як 113, 17 „У нас — чого то ми не вміем“, котрий якось не разив нікого з видавців, анї дра Фр—а: отже длячого би така сама конструкція тут не могла бути? Опроче мильно каже Фр—о, що у всіх виданях стоїть „У нас?“ В „Вечерницях“, де є найліпший текст „Кавказа“, і в львівськім виданю Сушкевича з 1867 р., є: У нас —

112, 20—21. У Дом—ого в 2-ім і 3-ім виданю дуже побаламучено, замість сих двох добрих вершів є у него отсї три:

Ми не погани —
Ми настоящі християни:
Храми, ікони

Перші два верші стоять у мене в иншім місци: 7—6 з д., де вони і змістом і формою належать; над школами не іронїзує ся в звичайнім тексті, як думає Дом—ний (в „Критичнім розслїдї“, хоч в пізнїйше зладженім І-ім виданю таки подав „школи“!), так само як в наступаючім верши над Богом нї, тілько наве-

дені суть перехвалки наші. У Дом—ого і ритм і рим цілком попсовані: „ікони“ ж не дає риму до „коле“ (22)!

112, 7 з д. У Дом—ого в 2-ім і 3-їм вид. на тім вже кінчить ся верш, з ритмом попсованим через помилку в вершах 20—21.

113, 8. Фр—о: „взяв *за* себе“. Се чейже значило би: оженив ся з нею. Але Давид взяв за жону собі не жінку друга, але вже вдовицю, і не в тім же він провинив ся. *За* мають лише виданя Ґергардта і Сушкевича, всї инші мають *до*.

113, 11. Дом—ий в 2 і 3 виданю опускає слово „Сидять“, а решту ділить ще на два верші:

На небі!
Ви ще темві,

Де-ж ритм?!

113, 12. Фр—о:

Сьвятим хрестом непросьвіщенні.

Моя лекція „Догматами“ є не тілько в львівськім вид. 1867, як каже Фр—о, але і в „Вечерницях“, а крім того в однїй Дом—им пізнїйше роздобутій і також ще в моїй рукописи.

113, 23—25. Фр—о:

Ми не Гішпани, крий нас Боже,
Щоб крадене перекупать
Як ті жиди!... Ми по закону!“

Слова „Ми не Гішпане“ відносять ся очевидно до попередних слів: „Продаєм... людей, не Неґрів“..., а слова: „Крий нас Боже“ до послїдуючих слів: „Щоб крадене перекупать як ті жиди“. Отже інтерпункція є тут у Фр—а хибна і баламутна.

113, 1 з д. і 114, 1. Дом—ий в 2 і 3 виданю переставив сї два верші і через те знов попсував ритм (коломийковий) без причини і потреби.

114, 13. Дом—ий в 2 і 3 виданю і Фр—о: Неутомниміі поклони — на основі, як каже Фр—о, поправки в друкованім екземплярі (Лазаревського). Я лишив форму „неутомлений“ яко властивійшу українсько-руському язикови.

114, 8 з д. Дом—ий вставляє тут в 2 і 3 виданю отсї два верші:

Як лягати і як спину
Під них підставляти

Ся вставка сама собою не лиха, але потрібна вона не є, та виглядає менї на якийсь пізнїйший додаток, інтерполяцію; вона

взята з досить лихої рукописи (Богданенка), котра Доманицькому не знаю длячого подобала ся.

114, 5 з д. Дом—ий в 2 і 3 вид. і Фр—о: Останнії — Се має бути також поправка Шевченка в друкованім примірнику Лазаревського. Мені дотеперішня лекція всіх видань „Ті останні“ ліпше подобає ся.

Додатково зазначу кілька помилок Франка в нотках з варіянтами. Фр—о приписує мені отсї лекції: 110, 23 наша правда, 110, 9 з д. не видере, 114, 2 з д. Якове добрий. Всего того у мене нема, я маю: душа наша, не виоре, Якове любий — у всіх трйох виданях. Такі помилки є у Фр—а і в нотках до инших поезій, н. пр. 179, 18.

14. **Лілея.** 119, 12. Фр—о вставляє тут отсї два верші:

Вяла, вяла, засихала,
Умірати стала

Сї два верші цілком злишні, в жаднім друкованім виданю не уміщені а взяті з першої, гіршої редакції, та, яко надчисельний додаток до чотиростиха, псують трошки коломийковий склад; вони додані хиба на те, як дуже часто у Фр—а, щоби поезію зробити повнїйшою.

15. **Русалка.** 121, 22. Фр—о:

Пливи ж, моя русалонько!

а дальше 24:

Привітайте моє любе,
Дитя моє миле!

Се також лекція першої редакції, в жадне друковане виданє не взята; доданєм одного надчисельного верша псує коломийковий склад, та і змістом менше відповідна.

122, 10 з д. Фр—о перед сим рядком вставляє отсї два верші:

„Сестри, сестри, не лоскочіть,
Бо се моя мати!“

Се так само злишній додаток, взятий також з першої редакції та до жадного друкованого виданя не принятий.

17. **Калина.** 125, 16. Дом—ий в 2 і 3 виданю і Фр—о вставляють тут два верші, взяті з одної копії (Мордовця, зрештою нема їх нїгде):

Калиночко червоная,
Сьвіте мій ясний!

Що до змісту, вони добрі, хоч конче не суть потрібні; що до форми, то межи чисту коломийку вставлені два надчисельні верші.

125, 3 з д. Тут Фр—о вставляє 9 віршів, подані мною в Приписках межи варіянтами. Але ті вірші суть тільки ранїйшою варіянтою шістьох віршів пізнїйшої редакції (з д. 8—3), і в жаднїй рукописи анї в жаднім виданю нема обох сих частин разом. Та сама гадка є у Фр—а два рази сказана, особливо в віршах „Спала, не вставала. | Утомилось молодеє“ і „Втомила ся та й задрімала“. Треба або оден або другий текст вибрати, може первісний навіть красший, але не оба. Тут, видко, редакторови знов ходило о те, щоби в свій текст всьо Шевченкове вмістити, зробити його як найповнїйшим.

18. **Три шляхи.** 127, 4. Фр—о додає на кінци сеї поезійки чотири вірші, котрі по краснім її закінченю видають ся менї як прозаїчна рефлексія. Вони взяті з одного автоґрафу, але в инших автоґрафах, анї в копіях, анї в виданях їх нема, і Шевченко очевидячки не хотїв їх друкувати.

20. **Не спало ся.** 128, 10. Фр—о додає вірш: Теперь и стой да пѣсни пой! Се мабуть також тільки варіянта, в однім лише автоґрафі поміщена, на місци вірша принятого в текст иншими виданями: Такъ вотъ-тѣ случай то какой. Отже Фр—о задля повноти взяв її хибно в текст яко додаток разом з другою.

21. **Пустка.** В сїй короткій поезійцї є щось аж 13 відмін від мого тексту. Я длятого не подавав їх в моїх Приписках. Мій текст є з давнїйшої редакції, але так само добрий, а в новій редакції оден вірш (130, 9 з д. Минули літа, а село) читає ся менше гладко, як давнїйший (Стоїть село, не виросло).

II.

1. **Катерина.** 134, 8. Дом—ий: Та*м* занапастила. Так я поставив був в моїм першім виданю за виданем пражським і пізнїйшими. Але вже зараз потім, приготовляючи матеріяли до критичного виданя Шевченка, я записав собі: Ліпша є лекція перводруків і першого львівського виданя 1867 р.: *Так*; се бо важнїйша річ, як вона свою долю занапастила (не слухаючи нї батька нї неньки та ходячи в садочок до Москаля), ніж де занапастила; відтак я і поправив вже в 2-ім виданю *Там* на *Так*. Зовсїм той сам арґумент подав і Дом—ий в своїм „Критичнім розслїдї“, а однак у всїх трйох виданях лишив *Там*! не оправдавши тої зміни своєї гадки.

154, 8. Фр—о має текст: як співають. А в нотцї каже: У всїх виданях хибно: як співати. — Я не виджу, щоби се

було хибно сказано: як співати за милого єсть любо, так любо єсть навіть і потужити.

134, 19. Фр—о: *то й* не чує. Так було і в моїм першім виданю за иншими новійшими виданями. Але перводруки мають: *і* не чує. Сей текст видав ся менї опісля ще й длятого ліпшим, бо „то й“ є вправдї льоґічне, але за те занадто вирозумоване, отже і менше поетичне.

136, 8. По сїй стрічцї наступають у Дом—ого і Фр—а, як і у всіх новійших виданях, отсї два верші:

Як ту матїр, що вам на сьміх
Сина породила.

В перводруках і давнїйших виданях сих вершів нема, є тілько дві стрічки крапок; вони находять ся аж в пражськім виданю з 1876 р., де сказано, що дописав їх Шевченко власною рукою на своїм екземплярі виданя Семиренка. Менї не здає ся, щоби се був властивий первісний текст. Сих вершів вже-ж цензура не мала би причини не перепускати, так само, як і викрапкованих первісно вершів 147, 1—6 і 149, 4—25. Викрапковані в инших поезіях верші: До Основяненка 44, 19—45, 4; 45, 22—23, і 6—5 з д.; Тарасова ніч 73, 20—74, 12; 77, 7—8; Гайдамаки 180, 20; 211, 19; 231, 3 з д. — се дїйсно нецензурні місця. Отже я гадаю, що і в Катеринї первісний текст викрапкованих вершів був якийсь инакший, справдї нецензурний, але Шевченко його забув і заповнив опісля так, як йому прийшло на гадку, може й думаючи, що сей новий улагоджений текст цензура вже перепустить. Але цензор 1859-ого року („Кобзарь“ Семиренка вийшов з цензури 28 XI. 1859) був ще острійший як цензор 1841 і 1843 р., і викрисляв навіть такі місця в „Кобзарі“ і в „Гайдамаках“, котрі давнїйша цензура перепустила: більшу часть „Заспіву“ (34, 7—36, 11) і одно, щó правда, таки „нецензурне“ місце в „Гайдамаках“ (193, 14—15). Отже я в инших місцях „Катерини“ (на стор. 147 і 149), де не можна прогалини лишати незаповненої, подаю той новоутворений Шевченком текст; але тут потреби якоїсь вставки нема, дописані пізнїйше верші суть непотрібні і змістом слабі, а що до форми то се знов надчисельний додаток до попередних чотирох коломийкових вершів. Длятого я сю вставку зовсїм пропускаю. Що не можна привязувати великої ваги до Шевченкових поправок в „Катеринї“ на його екземплярі виданя Семиренка, показує инша його поправка, до 133, 1 з д., де він верш „Сьміють ся над вами“ поправив на метрично

хибне „Згнущають ся над вами“, котрої поправки справедливо ані одно видане не приймило.

146, 1 з д. Фр—о: Катрусю *свою*. Так і стоїть в видавю з 1844 р., почім наступають дві стрічки крапок. Але в заповненій прогалині змінено „свою“ на „Москаль“ і так мусить тепер вже бути і з огляду на зміст і на рим до „жаль“ 147, 2 з д. Та се слово „свою“ як і одна стрічка крапок в виданю з 1844 р. перед 146, 2 з д. вказують, що тут мусів бути первісно инакший текст. Дальше вказує на те і наступаючий по прогалині (по 147, 6) верш „Де-ж Катруся блудить?“, котрий певне вязав ся і змістом і формою з первісним текстом, а з теперішним текстом, яким прогалина заповнена, анї змістом анї формою не вяже ся, і я длятого його пропустив, хоч всї виданя його мають.

2. **Гайдамаки.** 162, з д. 5 і 3: Любить її... Так тепер і Фр—о і Дом—ий і я. Але мильна є примітка Фр—а в нотці, що він перший „супротив всіх дотеперішних видань“ так поправив загальну лекцію „Любіть“. Як я ще перед пятьми роками виказав, сеся лекція находить ся вже в „Вечерницях“ і в львівськім вид. з 1867 р. і в ілюстрованім виданю петербурськім з 1886 р. Відтак предкладав її М. Кр—ський в р. 1903, а я приймив її 1907 р. ще перед виданем Фр—а.

166, 20. Доданих тут Дом—им і Фр—ом чотирох віршів з дописки Шевченка на своїм примірнику „Кобзаря“ з 1860 р. не тілько Огоновський і Романчук, як каже Фр—о, не взяли до тексту, але також редактори пражського виданя анї редактори пізнїйших петербурських і київських видань, взагалї нема їх нїгде, лише у Дом—ого і Фр—а. Вони не суть потрібнїйші анї вартнїйші від многих инших дописок Шевченка, котрих Дом—ий а часом навіть Фр-о до тексту не втягає.

168, 4. Всї виданя, отже й Дом—ого і Фр—а, мають тут „ізігнувшись“, котре стилїстично може й лїпше від моєї поправки „ізігнув ся“, запропонованої вже Мик. Кр—ським, та менї ходило о рим до 168, 1.

168, з д. 5—4. Фр—о:

Вікна́ [!] посипались.
„Стрівай!

Так в першім виданю з 1841 р. Поправку з виданя 1860 р. приймили справедливо всї пізнїйші виданя.

172, з д. 2—1. Дом—ий і Фр—о: My żyjemy, my żyjemy! Polska nie zginęła! Такий текст взяли оба редактори

з дописки, але не Шевченковою рукою зробленої, в виданю Семиренка, в котрім, як і в першім вид. з 1841 р., є лише дві стрічки крапок. Я вже давнїйше (в розправі „Декотрі Причинки“) висказав подібну догадку і після того доповнив в моїм вид. з 1907 р.: Jeszcze, kiedy my żyjemy, Polska nie zginęła“. Але таки здає ся менї, що тут якось инакше мусїло бути, бо-ж слова „Єще Польща не згінела“ приходять вже 170, 11, не оспорені цензурою; отже длячого би їх тутки треба було викрапковувати?

174, 2—5. Фр—о замість сих чотирох вершів має пять вершів з виданя 1860, котрі нїчим не суть лїпші від тамтих а формою о стілько гірші, що оден з них, яко надчисельний і відорваний, псує склад сеї частини поеми, де все по чотири верші належать разом і римують ся.

175, 16—17. Дом—ий взяв текст з 1860 р.:

„Серце моє, зоре моя,
Де се ти зоріла?“

Фр—о вчасти з 1841 р. а вчасти з 1860 р.:

„Серце моє, зоре моя!“
Знову полили ся.

Текст Дом—ого є неможливий з огляду на рим. До 16 „Сїв та й обняли ся“ рим тут конче потрібний, без риму форма зовсїм нескладна, і не можна Шевченкови навязувати аж так велику недбалість. Може тут знов є рука Кулїша, котрий і в деяких инших ніби-поправках „Кобзаря“ мабуть рим маловажить (до 93, 6). Про „полили ся“ пишу в Приписках. Фр—о, тримаючи ся в головній річи першого виданя, непотрібно взяв з другого виданя „зоре“ замість „крихто“: без конечної потреби не повинно ся так два ріжні тексти лучити. Крихто = кришечко, а се пестливе слово уживає ся і Шевченком і иншими письменниками.

179, 9—10. Тут, здає ся менї, скрізь побаламучено. Я поправив, а властиве тілько розложив, не зміняючи в нїчім первісного тексту, сї слова так, що вони дають ось який сенс: Коли титар умер, Ляхи задумали ся. Оден обізвав ся: „Щó-ж тепер [будемо робити]? Панове, [треба нам] ради, поміркуйте!“ На те відповідає другий: „З ним тепер нема що робити, запалїм церкву!“ За тою радою конфедерати й пійшли і церкву запалили. Додаю, що в перводруку стоїть: „поміркуйте“ з добрим змістом і римом до „ратуйте“ (13); в другім виданю, Семиренка, за котрим всї пізнїйші пійшли, попсовано і зміст і форму.

184, 9. У Фр—а сего верша (Земля затрясеть-ся) нема, як нема його і в виданю пражськім 1876 і в пізнїйших. В попередних він є, він і потрібний задля риму до „засьміеть-ся" (8) і добрий задля змісту: коли є мова о пеклї і небі, то нехай буде згадка і о земли. Фр—о мабуть тілько через неувагу його переочив, маючи перед собою видане Огоновського з 1893 р., а Дом—ий його помістив, маючи перед собою моє видане з 1902 р. Оба о тій варіянтї зовсім не згадують.

184, 23. Фр—о тут і дальше замість „Гайдамак*а*" пише „Гайдамак". Так стоїть вправдї в перводруку з 1841 р., але в другім вид. з 1860 р. (і у всїх пізнїйших) є скрізь: Гайдамака. Та і в 1. вид. в приписках Шевченка 23 находить ся „Гайдамак*а*", а у Фр—а 231, 8 стоїть: попіл гайдамак*и*.

188, 22. Фр—о має „Ляшку" замість „панну", і так само дальше 23 і 24, з д. 3 і 2. І в 1 і в 2 вид. (1841 і 1860) стоїть „панну", поправити мав Шевченко, але анї одно видане не приймило сеї поправки, окрім Фр—а. Я гадаю, що тут відповіднійше є супоставити з козаком панну, ніж Ляшку.

193, 7. Дом—ий: Жито панам сіють. Фр—о: Панам жито сіють. Так мав поправити Шевченко, а в перводруках і у всїх виданях: Жито собі сіють. Так і треба лишити, бо тілько такий текст висказує повну байдужість, а „Панам жито сіють" означало би більше лиху долю внуків, ніж байдужість їх. Такі скріплюваня і степенованя через додане другого мотиву дуже часто не зміцняють але ослаблюють силу висказу.

194, 14—15. Всї виданя:

Якусь тяжку недоленьку
Віщує козаче;
Чує серце, та не скаже

Се якийсь граматичний дивогляд: щó козаче? щó чує серце? Нехай би видавцї бодай переставили два слова:

Віщує козаче
Серце; чує, та не скаже.

Я поправив „Чуе" перводруків на „Чуле": перше видане Гайдамаків переповнене ще й більшими друкарськими помилками, то одна буква „л" могла тут дуже легко випасти.

198, 5—13. Я тут, і в дальших частинах: з д. 8—4; 211, 19—4 з д.; 219, 16—22, вибирав найкоротший і найядреннїйший текст, Фр—о, відповідно до свого наміру, найдовший, або й сполучав два тексти, Дом—ий ріжно робив. Тут іменно є у Дом—ого і Фр—а текст з виданя Семиренка,

а у мене з першого виданя; у мене (5—8) коломийковий склад, 4 верші з двома римами, у них 10 віршів з 4 римами, бо до одного чотиростиха додані ще два надчисельні верші.

198, з д. 8—5. У мене і у Дом—ого, як і в перводруках і у всїх виданях, є тут 4 верші; Фр—о взяв, як звичайно, довший текст, 12 вершів (після рукописної вставки Шевченка).

199, 3 з д. Дом—ий і Фр—о: Жадна́ випиває. Так стоїть в обох перших виданях; всї дальші виданя, окрім Огоновського, мають: жадно. Менї се видає ся поетичнїйше, щоби до схарактеризованої прикметником „люта“ змії додати ще характеристику її випиваня прислівником „жадно“, дарма що Дом—ий уважає се за помилку.

200, 14. Фр—о: По Польщі блукає. Так в першім вид., та видко Шевченко мусів відтак уважати таке припущене за надто вже неправдоподібне, коли в вид. 1860 поправив сей верш на „Клене, умирає“. Так і стоїть у всїх виданях. Правда, що і сей текст не конче щасливий, вже з огляду на зараз за тим наступаючі два верші: Або в пана у кайданах | У склепу конає.

200, 19—20. Дом—ий сих двох вершів не має, але через те урваний чотиростих коломийковий і нема риму до „Вільшану“ (18).

201, 11. Дом—ий і Фр—о: Велить опинитись. Так стоїть у Семиренка, але до верша 9 потрібний рим, тому я змінив на „опинить ся“ (гл. до 93, 6). В перводруку стоїть: Кричить: „опинїть ся“.

201, 9 з д. Фр—о змінив тут інтерпункцію всїх видань, бо на кінци сего верша не поставив жадного знаку розділового, іно аж на кінци наступаючого верша. Та може се лиш помилка друкарська (хоч в списї помилок не виказана), бо і в нотках не згадав о тій зміні, котра і сенс зміняє.

202, 9. Дом—ий, покликуючи ся на виданя 1841 і 1860, має инакшу інтерпункцію: „Треба крови брата, крови“, якої не приймило анї одно пізнїйше видане. Менї здає ся, що виходить гарнїйше, коли до загального виразу „крови“ прийде степеноване: „брата крови“.

202, 24. Фр—о має лекцію „Ксьондзи Єзуїти“, яка находить ся ще лише (може тілько через друкарську помилку) у Огоновського. Кома межи тими двома словами дає очевидячки лїпший текст.

205, 22. Дом—ий і Фр—о мають тут замість одного мого верша два чи властиве півтора: Карати мерзених | У Лисянку. Я привернув текст 1 виданя з 1841 р. Сей текст в виданю 1860 р. змінено (знов може длятого, щоби уникнути дїєіменника на *-ть*, гл. до 93, 6) на: Карати мерзених. Та се був очевидно лихий текст, бо з него виходило би, як коли-б доси Ляхів ще не карано, отже й не диво, що Шевченко старав ся його поправити і длятого додав на власнім екземплярі того виданя слова „У Лисянку", котрі відтак пішли у видане Кожанчикова, а за ним майже і у всї дальші виданя. При текстї перводруку (котрого, мимоходом кажучи, Фр—о межи варіянтами зовсїм і не зазначив) анї додатку „У Лисянку" анї жадних поправок не потрібно, а форма виходить лїпша.

207, 7 з д. Фр—о по сїм верши (Випем, Ґонто, брате!") вставляє отсї чотири верші з вид. 1860:

„Випем, друже, погуляєм
У купочцї, в парі.
А де-ж Волох? Заспівай лиш!...
Грай, співай, кобзарю!"

Але в виданю 1860 ті слова говорить дальше Залїзняк, він власне говорить і цїлу дальшу мову, без перерви, те всьо, що стоїть в стр. з д. 13—6 (Не про дїдів — журилась); ті верші стоять там замість моїх вершів 207, 6 з д. — 208, 22, взятих з перводруку, котрі і у Фр—а по-при тамтих находять ся. Отже Фр—о з того, що у Семир—а є варіянтою, зробив у себе вставку, додавши се до тексту 1-го виданя. Але оба тексти лучити, щоби лиш повнїйший, довший текст вийшов, ніяк не можна: треба одно з двох вибрати, або первісний текст, який і переймили всї инші виданя, або текст у Сем—ка. В виданю Фр—а не знати навіть, хто ті слова говорить: Залїзняк вже нї, а Ґонта також нї! він говорить аж дальші слова: „Пострівай, я дожидаю..." Скорочений текст у Сем—ка (4 верші замість 28) був би, власне задля своєї стислости, добрий, лїпший від первісного, але дальше 211, 1 з д. є мова о Пацу, а се місце через опущене попередньої згадки в 208, 9—12 стало би незрозумілим.

211, 19—4 з д. Сю частину поеми Шевченко три рази перерабляв, та не можна сказати, щоби она на кінци вийшла вже добра. Дивно, що Ярема так зараз завіряє колишньому свому гнобителеви і виновникови пірваня Оксани, жидови Лейбі, і дає єму Оксану видобувати з ляцького будинку та завезти

в Майданівку, та й що Лейба так скоро і легко з тою орудкою справив ся, хоч Ґонта лишив йому на те за мало часу та й ледве чи міг він з Ляхами угоду зробити за Паца; дивно також, як Ярема потім зараз знайшов Лейбу, взяв від нього Оксану і завіз зімлїлу в Лебедин та й лишив її там зовсїм непритомну і не чекаючи, чи она очуняє. Як в новій редакції дещо поправлено, то зайшла за те нова прогалина чи суперечність. Остатня редакція, котрої тримав ся Фр—о, була би вчасти ліпша, але она є неможлива через те, що вийшла тут суперечність з Млієвом, куди Лейба, як каже Ярема, привів конфедератів. В поемі ж всюди оповідає ся, що се стало ся та й титаря убили в Вільшаній; правда, так дійсно не було, і Шевченко пізнійше, довідавши ся, що се стало ся в Млієві, хотів слово Вільшана заступити словом Мліїв (н. пр. 165, 17; 168, 10 з д.; 200, 18, котрих поправок Фр—о однакож не приймив), але сего не перепровадив скрізь (н. пр. 179, 6 з д.), і длятого треба лишити Вільшану всюди, а не ставити суперечно, в однім місци Вільшану а в другім Мліїв.

215, 6 з д. Дом—ий і Фр—о додають тут з виданя Сем—ка шість вершів для поясненя видобутя Оксани з ляцького будинку. Але се оповіданє є дуже баламутне. Таж Лейба пішов наперед сам, так його вислав Ярема, а Ярема танцював з Ґонтою до кінця, отже він не міг враз з Лейбою прокрасти ся в будинок і вихопити Оксану з льоху; на те навіть Лейба мав мало часу, не то Ярема! Та й Лейба з припорученя Яреми мав завезти Оксану в Майданівку: так і у Дом—ого, а як Фр—о і виданє 1860 (212, 8 і 9) кажуть, що в Лебедин, то чому-ж Оксана згадує Майданівку (217, 6 з д.)? Я опустив отже ті верші, кепські що до форми, без котрих перша редакція й обійшла ся а котрих змісту можна догадувати ся з попереднього і з дальшого оповіданя.

216, 10. Дом—ий і Фр—о: Що обніму знову. Так стоїть в 1 вид. з 1841 р.; оба редактори не доглянули, що в вид. з 1860 р. стоїть „Що побачу знову“, а се в устах чемної дївиці перед черницею є відповіднійший вираз. Так і 217, 5 стоїть у Фр—а, після видань з 1841 і 1860 р.: „Люблю тебе скаже“, але всї пізнійші виданя мають: Добре слово скаже.

219, 1—6. Дом—ий взяв тут текст з вид. 1860 р., але сей текст гірший, бо в нїм стоїть, що черниця *помолившись* в храм пошкандибала. Таж черниця не потребувала молити ся в келїї Оксани, а аж потім іти до церкви, тілько власне на те

ішла до церкви, щоби там молити ся.

219, 16—22. Замість сих 7 вершів виданя з 1860 р. і всіх пізнійших є у Фр—а 17 стрічок з першого виданя.

220, 1. Дом—ий і Фр—о: голі діти. Так мав поправити Шевченко, але всї инші виданя справедливо лишають текст: малі діти. Чому би ті діти мали стати голими? Але й поминувши се, таке степеноване видає ся менї непотрібним а навіть досить несмачним гоненєм за більшим ефектом. Гл. і до 193, 7.

220, 9. Дом—ий і Фр—о замість сего одного верша мають, після пізнійшої поправки Шевченка, півтора:

Аж поки снїгом занесло
Огризки вовчі.

Менї і тут простїйше, не занадто вишукане та вистепеноване вираженє лїпше подобає ся. Також всї инші виданя задержали текст перводруків.

220, 19. Дом—ий і Фр—о: в гаї. До сего слова є в 29-ій стрічцї рим „вострічають". Чому-ж тут не взяти форми з лїпшим римом „гаю"? Противнож в обох виданях є 173, 2 форма „гаю", де до слова немає (3) був би лїпший рим „гаї". Я гадаю, що і на такі річи треба би уважати, у Шевченка є і без того аж надто багато слабих римів. Так і, здає ся менї, 222, 12 „Оттак їх проклятих!" лїпше би поправити, як я зробив а вже М. Кр—ський згадав, на „Оттак їм проклятим!" задля риму до „завзятим" (10).

228, 21. Фр—о з 1 вид.: Без васильків і без труни. Виданє з 1860 р. і всї дальші мають: Без васильків і без рути. Фр—о вертає ся до 1 виданя може і задля незвичайности сполученя васильків і трумни супротив звичайного васильків і рути.

231, 3. Фр—о: Нема місця волї. Сей верш я подав з моїх рукописних записок, і відтак приймили його і Дом—ий і Фр—о. Але у мене стоїть в серединї кома. Так і вимагає зміст, і навіть коли-б в рукописи не було коми, треба би її додати.

233, 12. Фр—о: галай-да! Так може і лїпше, тілько се не буде татарський оклик Аллах-да, як каже Фр—о, але звичайний собі окличник, як багато инших: і-га-га, і-ха-ха, гайда, галала. Може гайдамаки такий окличник собі по просту самі зложили з огляду на назву свого колишнього товариша.

233, 3 з д. Фр—о: на слїпого кобзаря. Так стоїть в 1-ім вид. з 1841 р. Але зараз потім в стр. 2 стоїть знов: слїпий; по щож того повтореня? Се подібна помилка, як II. 232, 13—14

повторене слова „човен“, де помилка вже сконстатована і поправлена, та II. 304, з д. 8 і 7, де повторене слово „праведний“. Та й чи справді весело є подивити ся на сліпого? В моїх рукописних записках стоїть „старого“; сю лекцію приймив за мною і Дом—ий.

3. **Черниця Маряна.** 238, 17. Всї виданя: З ким вона гуляла. Але тут потрібний рим до „знає“ 39, длятого я поправив на „гуляє“; вже-ж час теперішнїй є тут також можливий і незлий. Гл. до 244, 20.

239, 3. Всї виданя: поки не загину. Я поправив, як і предкладав М. Кр—ський, „загину“ на „заснув“, задля риму до (1) забув. Пор. 293, 1. Серце не заснуло; 240, 16—18. На вік не заснула? | Було б легше в домовинї | Одинокій спати.

243, 3. Я і Фр—о: 'ддай і 5: 'ддам, а Дом—ий і всї инші виданя: Оддай і Оддам. Таких форм, правда, у Шевченка мабуть нема: 118, 19 'ддала і 174, 22 'ддав подають тілько декотрі виданя, але в рукописях стоїть „дала“ і „дав“. Та Куліш в своїх творах часом задля розміру, а навіть і без сеї причини, тих форм ужив.

244, 20. Дом—ий і инші виданя так, як в перводруку: виливала. Але що се псує рим до „гаєм“ (18), то я, так само як 238, 17, поправив на „виливає“. Тут уже і Фр—о з тої-ж причини зробив таку саму поправку; длячого-ж тач ні?

4. **Сова.** 251, 5. Сего верша нема в автоґрафі і у Дом—ого. Фр—о виповнив прогалину иншою, на мою гадку гіршою конєктурою, як у мене: День божий минає (взятою з „Посланія“ 338, 8 з д.).

5. **Сон.** 256, 6. Дом—ий і Фр—о: З чистою росою. Але автоґраф в Департ-ї петербурської Поліції і варіянта в пражськім виданю: Рясною росою, а давнїйші російські виданя: Чистою росою. Я приймив сю остатню лекцію, бо поет не буде падати з хмари разом з росою, тілько в формі роси, яко роса.

256, 10 з д. Фр—о: мов сто́рожі. Так і всї давнїйші виданя. Лише Дом—ий за рукописію Департ-а Поліції і я за Дом—им: сторо́жа. Се і менї видає ся красшим.

258, 23. Фр—о: рига́ змії. Так і дійсно повинно писати ся; так є і в рукописи Департ-а Поліції і в перших друкованих виданях (Климковича і Сушкевича). Форма „змія“ появила ся аж в пражськім виданю, а звідтам переймили її дальші виданя: женевське, Огоновський, а через необачність і я, та

вкінци і Дом—ий, котрий форму „змії“ назвав навіть недоладною. „Змії“ є предметом до „рига“.

260, 1. Дом—ий і Фр—о: І галичі силу. Так в автографі Департ-у Поліції, у Климковича і Сушкевича, аж в пражськім виданю а за ним і в пізнійших: І ганячи силу. Се лекція недоладна, але і „галичі силу“ не досить ясна; длятого я взяв тепер лекцію одної Дом—им 1907 р. роздобутої і дуже (навіть аж надто) захваленої рукописи: І мов тую чорну галич. Се і ясне що до змісту і добре що до форми. (В 1 вид. моїм було „ганячи“, в 2 „галичі“).

261, 6. Дом—ий і Фр—о: і вийдуть з них (Фр—о: з їх) люди. Таку лекцію дає аж пражське видане, а за ним перейшли її дальші. Мій текст основує ся на двох перших львівських виданях і на одній варіянті пражського виданя. Дом—ий каже, що лекція „і вийдуть з їх люде“ дає добрий рим з дальшим вершем „чи вже буде“; але до сего „буде“ є рим в стр. 9 „будить“, а в верші 6 треба риму до 5. Длятого я там „розкидай“ перемінив на „розкидуй“, щоби бодай сякий-такий Шевченківський піврим роздобути: розкидуй — вийдуть.

266, 1 з д. не розлучить. Так у мене вже від першого виданя з р. 1902; всї инші виданя: Климковича, Сушкевича, пражське, женевське, Огоновського, а також 1 і 2 вид. Дом—ого мають: не розсудить. Я взяв мою лекцію з варіянти виданя пражського, потім приймив її і Фр—о. Її вимагає і змисл, бо наступає зараз „Кайданами скований зо мною“ і форма: рим до „замучив“ (3 з д.).

267, 17. Фр—о: синє море. Так в вид. пражськім, женевськім, Огоновського, але синє *небо* в Департ-ї Поліції, у Сушкевича і в варіянті пражського вид. В „Крит. розслїді“ каже Дом—ий: і яке-ж там коло Петербурга може бути синє море? Дом—ий взяв з Департ-а Пол.: *сїре* небо, всюди инде є *синє*.

267, 19. Фр—о: біла пташка, і після того дальше: 20 спустилась, 22 заголосила. Так всї виданя, так в перших двох виданях і я і Дом—ий. Аж знайшла ся нова рукопись (Богданенка), а в ній: білі птахи... спустились... і заголосили. Бо справдї, каже Дом—ий справедливо, дивно якось читати по всїх виданях „пташка спустилась“, коли далї стоїть: „*Ми* Бога закрием, ти *нас* загнав“ і т. д. І яка може бути хмара з одної пташки? — Годї й брати „пташка“ за імя збірне (collectivum), таким було би тілько „пташня“ або „птаство“.

267, з д. 4—3. Дом—ий:

на чужину
Та й порізав, а з шкур наших

Так має стояти в Департ-ї Поліції супротив всіх инших рукописій і видань. Таким чином, каже Дом—ий, порізав не багряницю, а голих і голодних, а багряницю пошив із шкур. Але мені „*порізав* нас голих“ власне видає ся невідповідним виразенем: їх же-ж властиве не різано, а порізав із шкур багряницю = порізав наші шкіри на одяг-багряницю.

269, 13—14. Фр—о: в німецьких петлицях замучені. Так стояло у всіх виданях і у мене в першім а у Дом—ого і в 1 і в 2 вид. Відтак я взяв з варіянти пражського вид.: „в теплицях заглушені“, а коли такий текст знайшов ся ще й в рукописи Богданенка, приймив його також Дом—ий. Тут переведений дальше образ квітів, политих чорнилом та московською блекотою і заглушених в німецьких теплицях.

270, 3 з д. Фр—о: *Що* не своє росказував. Так і стоїть мабуть у всіх рукописях і у всіх виданях, окрім Дом—ого, котрий замість *що* взяв за мною *я*, може й не розбираючи близше. Я переміняв се *Що* (в женев. вид. *Ще*) на *я* длятого, бо *що* на мою гадку значить: „Не дивуйте ся, що я росказував не своє а те що приснило ся, що я росказував свій сон, — а тут сенс має бути: Не дивуйте ся тим дивам, що я росказував: мені таке приснило ся.

5. **Іван Гус.** 271, з д. 2—1. Дом—ий і Фр—о:

І забули у неволї,
Щó вони на сьвіті.

Так стоїть в варіянті пражського вид. (і в женевськім та у Огоновського), так було і у мене в 1 вид. Але що у всіх инших виданях, почавши від Основи, і в пражськім, котрого текст взятий з рукописи, яка лишила ся у сина Шафарика, стоїть: І забули невольники, | Чиї вони діти, то я приймив до 2 і 3 виданя сесю лекцію.

274, 4. Фр—о: Небесний царю, суд твій всує. Здає ся, що се текст 1-ої редакції, а потім Шевченко поправив так, як є у мене і у Дом—ого.

274, 18. Чи настане великий час. Так і у мене і у Дом—ого і Фр—а. Але може ліпше в варіянті пражського вид.: Чи настане час великий. Мені і в памяти лишилась така власне варіянта.

274, 22. Дом—ий і Фр—о: Не на месть і муки. Так

і у всїх инших виданях. Але вже М. Кр—ський звертав увагу на се, що коли тут ставить ся *і*, то трудно зрозуміти річ. Відтак я собі пригадав з памяти варіянту: *на* муки, і так поставив в моїм 2 вид. В Департ-ї Полїциї має бути: На месть і на муки. Менї здає ся, що тільки моя лекція (і Кр—ського) дає добрий сенс. Гус готов був, як зазначую в Приписках, за свої пересьвідченя перетерпіти і смерть.

274, 10 з д. По сїм рядку Дом—ий і Фр—о додають отсї два верші, котрі і у мене були в 1 і 2 вид.:

Й слово тихеє!... О Боже!
Чи вони-ж почують?..."

Та сих вершів нема і в Департ-ї Пол. і в копії Жемчужнїкова, поданій Кониським, і в моїй памяти (а я мав рукописну записку з 1862 чи 63 року і спамятав собі добре ту частину Гуса); а що вони анї що до змісту анї що до форми не суть потрібні (і радше псують коломийковий склад), то я їх тепер пропустив. Фр—о додає ще, своїм звичаєм, пять вершів з автографу Шевченка, котрий містить ся в Чернигівськім музею Тарновського, хоч сам поет ті верші викрислив.

274, 9 з д. Дом—ий і Фр—о:

Отак
У келії своїй правдивий

Кониський подає і я памятаю:

Отак у келії правдивій

Комбінуючи сї два тексти, не бездоганні оден що до ритму, другий що до змісту, я вже в другім вид. зложив: Так в келії своїй правдивий; се-ж враз з попереднім дає і річево і формально добрий текст.

275, 8—14. Дом—ий і Фр—о:

Рабинї божій отій са́мій,
Що водили по улицях

і т. д., як у мене в Приписках межи варіянтами. Такий текст не може мене вдоволити. В 9-ій стрічцї, де я подавав лише крапки, потрібний є верш з римом до *сїєю* (стр. 7), а в 12 і 13 стрічцї, де я знов подавав лише крапки, потрібні два верші, доповняючі два попередні верші до коломийкового чотиростиха. В 14-ій стрічцї Дом—ий і Фр—о мають за Департ-ом Пол.: Отій самій, що хилялась (Фр. хилилась); так могло би — від біди — і бути, але що всї инші рукописи і виданя мають тут: Що хилялась — — з дальшими павзами, то менї здає ся, що тут таки пропущені якісь чотири склади, н. пр. щось таке,

як: по заулках, по борделях і т. п.

276, 23. У Фр—а наступає тепер вставка 7 вершів, поданих у мене межи варіянтами, а взятих з Департ-а Поліції і з Кониського (Жемчужнікова). Я мав ту вставку вже до першого мого виданя, але не взяв її, раз тому, що в жадній иншій рукописи або виданю не зазначений тут пропуск та що вона не є для змісту потрібна, а друге ще більше з причини разячих неукраїнських форм „вічной славой". Окінчене *-ой* замість *-ою* не приходить нігде у Шевченка. Мені здає ся, що таким конструованем тексту хиба лиш шкодить ся поетови, коли видобуває ся його первістні на борзї зроблені помилки, котрі він сам потім усував.

279, 11 з д. і 6 з д. Я тут слова „Одно слово" вложив в уста Гусови: він хотів прелатам відповідати, але вони йому не дали; я і росказую в Приписках, що Гусови не позволено боронити своїх наук, бо ті науки собор вже давно перед тим осудив яко еретичні. На такий розклад вказують по части і знаки наведеня в автоґрафі. Так і надруковано і в Літер.-наук. Вістнику з 1906 р. (т. XXXV, ст. 185). Але може бути, що я помиляю ся та що ті слова треба втягати до бесїди прелатів, як се роблять Дом—ий і Фр—о.

280, 9—8 з д. Сих двох вершів у Фр—а нема, здає ся, лише через помилку; о скілько-ж би о саму форму ходило, то так може і лїпше вийшло.

281, 4. По словах „уже крови" у Дом—ого і Фр—а наступають ще раз слова „Пали! пали!" Хоч як добре було би повторене приказу паленя, але з огляду на форму, на ритм такий текст є неможливий. Хиба би пропустити дальші два слова: крови, крови, і так поставити:

Їх лютії очи" —
„Пали! пали!"
„уже крови" —
„Пали! пали!" — „хочуть
Крови вашої!"... І димом

Але така лекція видає ся менї менше доброю від принятої мною в текст.

7. **Невольник.** 287, 23. Всї виданя: Чи не на ораному сїють. Я поправив: Чи на неораному сїють, бо менї здає ся, що звичайний текст значив би тілько, як: Чи не сїють на ораному.

293, 4 з д. Всї виданя: Згадав та й (Фр—о: та) запла-

кав. Дивно мені, що нікого з видавців, також Дом—ого і Фр—а, не разить тут очевидно лихий розмір. Дом—ий задоволяє ся тим, що посуває сей рядок трохи на право, як коли-б се вже зарадило лиху! Таж цілий сей уступ складає ся з самих правильних 4-стопних ямбічних вершів, а тут вліз межи них оден верш ані не 4-стопний ані не ямбічний, котрий і дуже негладко серед инших читає ся! Як се добрий та допускальний розмір, то хиба вже ніякий розмір не може бути кепський! — За те Фр—о приймає, єдино з Департ-у Пол., цілком непотрібний що до змісту і відбиваючий формою додаток двох вершів...

294, 6. Всї виданя:

В садок походити.

Тут знов нікого, анї Дом-ого анї Фр—а, не разило, що нема риму, і то навіть помимо того, що Дом—ий вже знайшов в однїй рукописи добру поправку слова „походити“ на „І ..поплів ся“! Всюди є тут правильний коломийковий склад з римами, аж ось всунули ся чотири верші (з таким самим ритмом) без риму, і се нічого не вадить! Таке ігнороване і невиправлене очевидних похибок я уважаю по просту за кривду для поета, за легковажене його.

296, 10, 12 і 13. Фр—о: І стежечки-доріженьки... Утоптані... Поросли. Ся варіянта (і то не доріже*ньки*, але доріже*чки*) є тілько в рукописи Департ—а Пол., і жадне виданє її не приймило, отже Фр—о хибно каже, що звичайна лекція находить ся [лише] в давних виданях.

299, 5. Фр—о: подивітесь. Так і всї давнїйші виданя. Я задля риму поправив на „подивіть ся“, і тую поправку приймив Дом—ий, хоч вона далеко менше потрібна як висше 294, 6.

8. **Великий льох.** 305, 10 з д. Всї рукописи і давнїйші виданя мають: Як той розкопувати-муть льох. Але що тут хибний розмір, то я поправив, опускаючи слівце *той*. Сю поправку приймили і Дом—ий і Фр—о. Але і так сей верш через слово „розкопувати-муть“ тяжко вимовляє ся, та й слівце *той*, хоч не зовсім конечне, все-ж таки тут придало би ся. Шкода, що Дом—ий не зазначив, як стоїть в Департ-ї Поліції. Найлегше було би читати: Як той копати будуть льох. Але що се досить далеко відбігає від тексту рукописій, то може би приймити: Як той розкопують льох?

307, 1. Фр—о: Я йшла за водою. Се очевидно якась помилка, бо всї рукописи і виданя мають: Побігла я за водою, —

і такого тексту вимагає розмір.

309, 17. Дом—ий: А я в Каневі родилась. Так має лише пражське вид., але воно що до тексту сеї „містерії“ є гірше від инших.

309, 22. Фр—о: В Київ по Дніпрові. Катерина в Київ не приїхала Дніпром; тут треба тримати ся вже тексту пражського вид., хоч він взагалї є гірший.

313, 3. Дом—ий: Да все Нѣмцамъ продала. (Се з вид. пражського.) Фр—о: Та Нѣмцамъ запродала. (Тут нема сказано, щó запродала?) Мій текст взятий з видань женевського і Огоновського, котрі мали окремі копії сеї поезії.

314, 17. Дом—ий і Фр—о: Німотою поросла. Так лише в пражськім вид.

315, 3—4. Дом—ий і Фр—о:

Тогдї б собі дві руїни
Разом розкопали.

Так лише в пражськім вид.

315, з д. 5—4. Фр—о подає сї верші і 316, 2—3 в українській, а дещо инше з бесіди 3-ої ворони в попсованій московській мові. Чейже до того нема причини: злий дух Москви повинен говорити консеквентно московською мовою.

316, 12. Дом—ий і Фр—о: над Чигрином. Так Департ. Пол., Прага, Огон., а „над Киевом“ Правда, Сушк., Жен.

316, 18. Дом—ий і Фр—о: О, сьмієть ся і ридає. Так в Департ-ї Пол., в Правдї і у Сушкевича, а в виданях пражськім, женевськім і Огоновського: радіє. Менї здає ся, що Україна радіє, як взагалї при уродинах, а сего не може знати, що тут треба й плакати. Так виходить гірка іронія: радіє, а то її нещастє вродилось!

9. **Наймичка.** 324, 2 з д. Дом—ий: Бог знає. (Злий розмір). Фр—о: Сама не знаю. (Без *й* мисль не досить ясна).

328, 5 з д. Дом—ий і Фр—о: з тії хати. Так і инші виданя. Я взяв лекцію „в другій хатї“ з копії Тарновського; менї вона ліпшою здає ся, як і Дом—ому здавала ся (але він таки лишив так, як перше було всюди і також у мене).

332, 2. Дом—ий і Фр—о: На молебствіє Варварі. Так мав поправити Шевченко, як зазначено в пражськім вид., на своїм екземплярі. Але щоби тую поправку треба було приймити, коли багато инших поправок Шевченка не приймає ся, я не виджу причини. Всі инші виданя сеї поправки не приймили.

334, 4 з д. Фр—о: Стара Ганна. Так переважно в дав-

нійших виданях. Але у Семиренка і Сушкевича було: Моя Ганна, а коли така лекція показала ся ще й в Департ-ї Пол. і у Тарновського, приймили її Дом—ий і я.

10. **Посланіє.** 338, 16—18. Заголовок сеї поезії, як і Фр—о каже, змінювано на кілька ладів. Я гадаю, що може би на дві річи належало зважати: 1) Що Шевченко так, як в посланіях Апостольських, котрі-ж йому тут взірцем були, стоїть „Посланіе *къ* Римляномъ, *къ* Корінѳіаномъ“ і т. д., так і він правдоподібно написав „*До* мертвих“ а не „*I* мертвим“; 2) що чи не ставити би на першім місци живих, бо вже-ж о тих мусить передвсім ходити, а аж потім о инших.

338, 9 з д. Фр—о: І смеркає і сьвітає. Се непотрібна зміна звичайного тексту. Таж і „день минає“ (8 з д.) по смерканю, а не по свитаню.

341, 9 з д. Фр—о: нікого. Так в одних виданях, в других: нічого.

341, 5 з д. Фр–о: Ми не знаєм. Так і инші виданя. Але розмова веде ся в одиничнім числї, поет лише одного питає і той оден йому відповідає: звідки отже тут нараз число многе? Та й рим вимагає „знаю“: до 3 з д. „краю“. Дом—ий в 1907 р. знайшов і в одній рукописи „знаю“ то й взяв ту лекцію до свого 2-ого і 3-ого виданя, тілько-ж він переставив верші і змінив „таке“ на такее“, та через те попсовав цїлком ритм, поправивши рим.

343, 11. Фр—о: тую главу. З 11-ох видань, зглядно текстів, котрі маю перед собою, 6 мають „славу“ а 5 „главу“. А вже-ж далеко легше було переписчикови чи редакторови перемінити „славу“ на „главу“ нїж противно. Пояснене слова „славу“ подаю в Приписках.

343, 17. Дом—ий: дїти (замість „сини“), а 8 з д. „красче як діди“ замість „лучше як батьки“. Се зовсїм непотрібна зміна цїлком доброї лекції всїх дотеперішних видань, на основі одної чи двох і то не конче найлїпших рукописий.

344, 18 і 26. У мене *вам* се проста помилка (хоч декотрі рукописи мають так), має бути *нам.*

345, 4. Дом—ий: Не торгуйтесь. Ще в 1 виданю і Дом–ий мав Не *турбуйтесь,* але змінив вже в 2-ім, на основі двох ним ново роздобутих але переціінених рукописий. Що ті рукописи далекі від того, щоби на них можна зовсїм спускати ся, міг побачити з дальших варіантів в них: 346, 12, де є неможлива лекція: І діточок поцїлуйте!

346, 12. Фр—о: І жіночок поцілуйте. Рукописи і друки майже в рівнім числї подають одні сей текст а другі принятий мною і Дом—им: І обмитих поцілуйте. Вже-ж видавцї і переписчики скорше могли попасти на слово „жіночок“ як на „обмитих“. Пояснене ужитя Шевченком сего слова подаю в Приписках.

11. **Псалми Давидові.** 349, 17. Дом—ий: Взискающі. Але в церковно-славянськім текстї Псалтири, на котрій Шевченко очевидно опирав ся, стоїть: взыскаяй. Одиноке число і без того є тут відповіднїйше.

351, 4 з д. Дом—ий і Фр—о: І розум лукавий. Церковно-славянський текст в Псалтирі є: Господь вѣсть помышленія человѣческая, а се відповідає мому текстови „думки“.

353, 3. Дом—ий і Фр—о: На гаптовані омети. Се добра лекція, тілько придало би ся ще *і*: Й на гаптовані омети.

354, 8. Фр—о: нас помяне. Се, здає ся, тілько помилка замість *вас*. Церк.-слав. Псалтир: Помяни, Господи, сыны Едомскія.

12. **Відьма.** 356, 3. Дом—ий і Фр—о: ...і в неволї. Так і всї виданя окрім Сушкевича. Лекція у Сушк—а „і в недолї“ видає ся менї лїпшою длятого, що о недоли говорить ся вже й висше 355, 11 з д. і 6 з д., а о неволи зовсїм нї; та й слїдує яко антітеза передвсїм *рай*, котрий відповідає *недоли*, а аж потім наступає *волю*. Але може у Сушк—а лише помилка друку.

356, 5. Тут в пражськім виданю, а за ним в женевськім і у Огоновського, та вкінци у Фр—а наступає 8 вершів, котрі походять з двох перших редакцій але в третій редакції були поетом пропущені. Я (і Дом—ий) пропустив їх також, бо менї здає ся, що вони за малу звязь мають з попередньою і наступаючою частиною.

356, 6. Тут Дом—ий і Фр—о вставляють 24 вершів, котрі були лише в першій редакції а вже в другій Шевченко їх пропустив. Вісїм перших вершів, як зазначую в Приписках, є тілько повторенем 8-ох остатних вершів поеми (375, з д. 9—2), а чотири остатнї верші пригадують два перші верші „Катерини“. Менї дивно, що Дом—ий власне ті верші, з самої тілько одної, і то першої редакції, помістив а попередних 8 вершів і дальших 2 вершів по 359, 6 з д., котрі находять ся в двох редакціях, і в першій і в другій, не взяв до свого виданя.

356, 3 з д. Дом—ий і Фр—о: із-за Дністра. Так давнійші виданя, в пізнійших, почавши від Кожанчикова з 1867 р.: із-за Дніпра. Та 368, 14 сказано, що Цигани ішли з-за Дністра, отже чей не висказували би догадки, що Відьма з-за Дністра приходить.

358, 12. Фр—о з одної пізнійшої рукописи: Ще треба другу одружить — але Відьма не мала другої доньки! Мабуть найлїпше в Департ-ї Пол.: „Піду ще сина хоронить“, з огляду на наступаючі два верші. Фр—о задля повнійшого тексту містить і одно і друге разом.

359, 6 з д. Фр—о додає тут, відповідно до вставки 365, 5, два верші з двох перших рукописій, котрі, що правда, змістом своїм вже лїпше пристають до попереджаючих вершів, як та попередня вставка.

362, 21. У Фр—а по сім верши (з москалями на кватирах) наступає одна стрічка крапок. Зміст не вимагає того, а що до форми то був би отсей давнійший текст може найлїпший:

У Бендерах
Тогдї ми стояли
З москалями, а москалї
Турка воювали.

365, 9 з д. — 366, 17. Дом—ий і Фр—о дають тут текст з перших редакцій, також добрий, тільки Дом—ого „досталo ся“ (замість Фр—ового „доста лиха“) не дає потрібного риму до „приїхав“ (365, 9 з д.).

367, 2. Дом—ий і Фр—о: Наталоньку! Чи теє — ні! і 4 Задушу... Се варіянти з одної пізнійшої рукописи, але не з автоґрафу, котрі Дом—ий взяв аж в друге виданє. Се слабше вираженє, як в звичайній лекції, від котрої відступати зовсїм не було потреби.

367, 5 з д. Сего верша нема у Фр—а, але се очевидно тілько через помилку.

369, 16. По сім верши (На свою країну) Шевченко в остатнїй редакції текст значно скоротив, так, як у мене подано в варіянтах. Такий текст мали всї давнїйші (а росийські то ще й пізнійші) виданя. Але новійші виданя, почавши від празького з 1876 р., приймили справедливо текст довший з давнійших редакцій, хоча Шевченко написав в своїм Дневнику (6. III. 1850), що „скінчив роботу над Відьмою, котрої було немало, *не згірше*“. Фр—о задля повноти лишив ще й 14 вер-

шів з остатньої редакції, не замітивши, що через те зайшла суперечність. Бо в тій части його тексту, котра є і у мене а взята з 1-ої редакції, сказано 371, 13—14, що „дочку на хорта проміняв, а сина в карти проіграв“, а в тій части, котру взяв з остатньої редакції (у мене в Приписках 539, 21—23), сказано противно, що дочку „Наталю покинув в Московщині“, а „сина Йвана оддали в салдати“! Отже тут знов: або одно або друге, але не і одно і друге!...

(*Докінченнє слідує*).

Григорій Ількевич як етнограф.

Написав ***Андрій Франко.***

V.

Без сумніву ще в часї свого пробуваня на посадї народнього учителя при трівіяльній школї в Коломиї заняв ся Ількевич збиранем і записуванем народнїх і ненароднїх, руських та російських пісень. Очевидно й під тим оглядом стояв Ількевич під безпосередній впливом М. Верещинського, який правдоподібно звернув увагу нашого етнографа на високо артистичну пісенну творчість українського народа. Крім того безпосереднього впливу Верещинського на Ількевича не мало мусїли причинити ся до того його пильність та трудолюбність, не згадуючи вже про близькі зносини Ількевича з руським народом, випливаючі із його становища. Коли саме Ількевич почав записувати народнї піснї, напевно годї сказати. В усякім разї початки тої діяльности треба посунути значно поза рік 1828, а правдоподібно ще до р. 1824, коли то Верещинський прибув зі Сучави до Коломиї на посаду директора трівіяльної школи та став заохочувати учителів тої школи до діяльности на полї етнографії.

Рукописний збірник пісень, зібраних Ількевичем, що переховуєть ся тепер у бібліотецї Народного Дому у Львові, а затитулований „Sobranyje Piseń ruskich historycznych“, писаний без сумніву рукою збирача та підписаний його іменем, дійшов до нас зі значними люками. Зазначу тут, що рукопис той, описаний мною висше, мусїв повстати в двацятих і трицятих роках минулого столїтя, отже менше-більше в часї побуту Ількевича в Коломиї. Вказують на се дві піснї сього рукопису, а іменно 122-а пісня „O odebraniu Warny“, датована 1828 р., і 176-а п. з. „Rozswit czrez Muczyńskoho“, датована 1833 р. Що до першої з тих дат, то вона показує тільки що вже 1828 р. Ількевич зібрав 122 пісень; натомісь друга дата, зіставлена

з першою, дає до пізнаня, що наш етноґраф за пять літ[1]) успів зібрати 54 пісні. З огляду на зміст Ількевичевого „Sobranija“ зазначу, що автентичний його титул тільки в части відповідає тому, щó він у собі містить. Бо крім „historycznych“ пісень находимо в нім споре число суспільно-побутових пісень, далї дві або три „Hahiłki na wielkanoc“, „Kołomyiki“ числом 171, кілька жовнярських, російських пісень, врештї кілька пісень Тимка Падури.

Не підлягає сумнївови, що головний контінґент записаних Ількевичем пісень припадає ще на час його учительованя в Коломиї; на се вказують недвозначно обі, приведені мною висше дати із самого збірника. Супроти того твердженє М. Возняка[2]), нїби то „Ількевич, будучи учителем в Городенції, займав ся збиранєм пісень в Коломийщинї“ треба вважати натягненим і не попертим нїякими доказами. Не перечу, що в тих часах, коли Ількевич був учителем, Городенка належала ще до коломийського округа; та се не резон виступати з таким твердженєм, як д. Возняк, тим менше, що, як знаємо, Ількевич учителював в Коломиї принаймі до р. 1836, а вже 1833 р. мав показну збірку 176 пісень, коли не більше. Натомісь про записи Ількевича, роблені в Городенції, не можемо сказати поки що нїчого певного.

З огляду на те, що рукописний збірник пісень, записаних Ількевичем, дійшов до нас неповний, а із сучасних та пізнїйших видавців пісень тільки Жеґота Паулї, і то лише одну „думу“ підписав іменем „Mirosława z Horodenki“, натомісь Я. Головацкий та Вацлав з Олеська друкували піснї, зібрані Ількевичем, без нїякого підпису їх збирача, у своїх збірниках, подати повний реєстр пісень записаних Ількевичем, ми не в силї. Правдоподібно Я. Головацкий мав у своїх руках повний збірник пісень, записаних Григорієм Ількевичем, хоч використав його тільки в части. На такий здогад наводить мене признанє Головацкого, що він „Въ сборнику Илькевича, который былъ написанъ польскими буквами, нашолъ нѣкоторыи хорошіи, ему неизвѣстныи пѣсни, но большею частью маловажныи варіанты“[3]).

---

[1]) Від р. 1828 - 1833. Думаю, що Ількевич був учителем в Коломиї від р. 1824—1836, отже 12 лїт.

[2]) Михайло Возняк, Маркіян Шашкевич як фольклорист. Львів, 1911, ст. 18.

[3]) Пор. Матеріалы для Исторіи галицко-русской словесности. VII. Путешествія Якова Ѳ. Г. по прикарпатской Руси и въ Венгріи (Литературный Сборникъ, издаваемый Галицко-русскою Матицею, подъ редакціею Богдана А. Дѣдицкого, 1886 г. Выпускъ I, ст. 93).

Шкода тільки, що ізза фраґментаричного стану збірника пісень нашого етноґрафа годі докладно прослідити, о скілько Головацкий використав Ількевичеві записи у своїм обширнім виданю.

Вже д. Возняк признав „певним фактом, що до збірника пісень Залеского (Wacława z Oleska) ввійшли записи Григорія Ількевича[1]; рівнож і до „Русалки Днѣстрової“, коли опирати ся на передмові Бодянського до збірника пісень Головацкого, дістали ся й деякі народнї піснї, записані Ількевичем. Одначе найбільше тих пісень помістив у своїм чотиротомовім виданю п. з. „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“ Я. Ѳ. Головацкий. Можливо навіть, що до того виданя війшли всї записи Ількевича, з виїмком хиба ненароднїх пісень Падури та Мучинського. Зрештою про се буде ще мова далї.

Цїкаво зазначити, що сума всїх пісень, які записав наш етноґраф, виносила взагалї minimum 370 пісень, вчисляючи сюди вже і ґаївки і коломийки і поезії і т. д. Цїлий збірник був писаний латинкою і обіймав:

a) Hahilki na wielkanoc, числом 2: одну про воротаря („Worotaru, worotarczyku, otwory nam taj worotońka“), друковану у Головацкого II, ст. 695, і другу про Білоданчика („Biło, biło, Biłodanczyku, Popłyń, popłyń po Dunajczyku“), друковану такжe II, ст. 189.

b) Pisni historyczni, числом 299, яких ледви чи й половина заховала ся в рукописї, і які подаю ось тут в тім порядку, в якім находимо їх в рукописї, зазначуючи при кождій з них, де були друковані. В скобках подаю ті числа, які мають ті піснї або мали в рукописї, а обік них порядкове число мого неповного реєстру. Ось вони:

1. (Pisń 1-a). Tecze woda z za horoda, z temnoho łuhu,
Chto ne znaje zakochania, ne wełyka tuha.

Друкована: Гол, I, 261.

2. (Pisń 6-a). Ach ja neszczasnyj, szczo maju dijaty,
Lublu diwczynu, ne mohu jej wziaty.

Друк. Wacław z Oleska, Pieśni ruskie i polskie ludu galicyjskiego, ст. 325; Гол. I, 343.

3. (Pisń 7-a). W misty Beresteczku nesława siä stała,
Zczarowała Parasunia wdowynoho Jwana.

Друк. Wacław z Oleska, ст. 500.

4. (Pisń 8-a). Z Ukrainy tu prychodżu w żałosty bidneńka,
Szczasływa jam, szczo znachodżu moho Kozaczeńka.

Друк. Wacław z Oleska 292; Гол. I, 346.

[1]) М. Возняк, op. cit. ст. 10.

5. (Pisń 12-a). Отся пісня про щиру приязнь та облудну хитрість, без початку, не відомо, де була і чи справді була друкована.

6. (Pisń 13-a). Oj diwczyno, czyja ty, czy pidesz ty hulaty?
Ne pytaj sia, czyja; jak ty pidesz, pidu ja.

7. (Pisń 14-a). A chto chocze Handziu znaty,
Proszu mene popytaty.

Друк. Wacław z Oleska 303; Гол. I, 386.

8. Pisń 15-a). Po szczoż ja chodyw na tuju morawu,
De krasna diwczyna mała zabawu.

Друк. Wacław z Oleska 342; Гол. I, 365.

9. (Pisń 30-a). Jakaś bude nowyna, kleczut (!) wijta do dwora.
Deś te (!) synu noczowaw, szczoś nowyny ne czuwaw.

Друк. Гол. I, 142.

10. (Pisń 31-a). O Suwarowy. Отся російська пісня, співана московськими вояками, була друкована Головацким у додатку до статї „Распредѣленіе и оглавленіе народныхъ пѣсенъ галицкой и угорской Руси"[1]), ст. 13—14.

11. (Pisń 35-a). Ty diwczyno z Podola, w twoich rukach moja dola.
Ty władajesz sercem moim, ja ne mohu buty twoim.

Друк. Wacław z Oleska 334; Гол. I, 341.

12. (Pisń 36-a). Poletyła zozułeńka w hory zymowaty,
Każut' lude, szczo ja wpyw sia, chiba pidu spaty.

Друк. Гол. II, 527; III, 518.

13. (Pisń 61-a). Oj kume, kume, nyni sobota,
Zakończyła sia nasza robota.

Друк. Гол. II, 522.

14. (Pisń 62-a). Oj pid wyszneju, ta pid czereszneju
Tam myj mełу (sic!) tużyt.

Друк. Wacław z Oleska 472; Гол. I, 231.

15. (Pisń 64-a). Oj zaćwity sywym ćwitom, ty żowty szafrane.
Czohoś myni tiażko-nudno, jak weczer nastane.

Друк. Гол. I, 321.

16. (Pisń 65-a). Buwaj my zdrowa, diwczynońko moja,
Ne zabuwaj mene, koły łaska twoja.

Друк. Wacław z Oleska 324; Гол. I, 353,

17. (Pisń 66-a). A w nedelu piana buła, w ponedyłok spała,
A wiwtorok snopyw sorok pszenyci nażała.

---

[1]) Я. Ѳ. Головацкій, Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, часть III, Разночтенія и дополненія. Отдѣленіе II. Москва 1878.

18. (Pisń 69-a). Kazała Sołochą: Pryjdy, pryjdy, szczoś dam!
Kazała neboha: Pryjdy, szczoś dam!

Друк. Wacław z Oleska 214; Гол. I, 329. Ся пісня в рукописї Ількевича захована без початку.

19. (Pisń 70-a). Ach w haju, haju[1]) zełeneńkim
Tam ore[2]) diwczynońką wołykom czorneńkim.

Друк. Wacław z Oleska 448; Гол. I, 227 зі значними відмінами: 1) Ой під гаєм гаєм; 2) орала і т. и.

20. (Pisń 71-a). Czołowicze bisnowatyi,
Naszczo żinku prodawaty.

Отся „Szumka“ мабуть недрукована доси.

21. (Pisń 74-a). Ja w bat'ka zrosła, taj wid bat'ka piszła,
A wżeż tota doroźeńka ternom zarosłą.

22. (Pisń 75-a). Nadjichały kozaki z obozu
Stały sobi błesko (sic!) perewozu.

Друк. Wacław z Oleska 402; Гол. $Ш_1$ 43; пор. Żegota Pauli, I, 163.

23. (Pisń 102-a). Пісня про невірного коханця, без початку, кінчить ся ось таким двостихом:

Tylko o tim, diwki, hadajte,
Lada komu ne dowirajte.

24. (Pisń 103-a). Hej, kozacze, w imia Boha,
Wże hołosyt w cerkwi dzwin.

Хоч записана Ількевичем з уст народа ся пісня — се „думка“ Тимка Падури.

25. (Pisń 104-a). Mowa nasza kozackaja naj ne zahybaje,
Szo w hulanci doła nasza i nuździ ne znaje.

Мабуть також думка Т. Падури.

26. (Pisń 105-a). Zakotyw sia misiać w chmary,
Swyszcze witer po horach, i т. д.

Се відома „думка“ Падури: Козак пана не знав з віка.

27. (Pisń 106-a). Żyw ne lubyła, umer, ne tużyła.
Друк. Гол. II, 491.

28. (Pisń 107-a). Kuda idu, tuda idu, wsiuda siju łobodu;
Ja swojemu mełeńkomu za kucharku ne budu.

Невідомо, чи була де ся пісня друкована.

29. (Pisń 113-a). Пісня без початку, про милого, що стративши вгляди своєї любки бажає йти над Дунай і там поставити собі хату.

30. (Pisń 114-a). Hej pid sosnoju, pid czeresznеju,
Stoit staryj z mołodoju, jak iz jahodoju.

Друк. Гол. I, 231.

31. (Piśń 115-a). Ach tiażko ne nudyty,
Koho lublu ne wydyty (sic!)
Друк. Wacław z Oleska 151.

32. (Piśń 116-a). Oj kume, kume, nyni sobota.
Друк. Wacław z Oleska 82—84; в рукописї зазначено, що сей варіянт відмінний значно від попереднього (Piśń 61-a), бо додано увагу: „Inaczej, dokładniej".

33. (Piśń 122-a). O odebraniu Warny. Се московська вояцька пісня, датована р. 1828 мб. самим Ількевичем. Друкована з двома значними пропусками у Головацкого Ш$_2$, ст. 12—13 „Распредѣленія".

34. (Piśń 123-a). O Mykołaju Imperatoru I. Се рівнож московська вояцька пісня, друкована у Гол. также.

35. (Piśń 124-a). O rozbijnykach.
Czy wy lude czuły takij (sic!) pobliki:
Pyszły chlopci w hajdamaki z naszoj Ryki.
Отсе початок піснї про опришка Пилипка, друкованої у Гол. I, 162.

36. (Piśń 125-a). Idut Lachi na tre szlachi,
A kozaki na czotery і т. д.
Мабуть недрукована.

37. (Piśń 126-a). Weselna.

38. (Piśń 127-a). O opryszkach. Починаєть ся словами:
Zakuwała zazułeńka meże lisamy,
Chody Bojczuku na zdobycz z namy.
Отсю пісню, що описує рабівничу виправу Таманюків на Моченюка, надрукував Гол. I, 160.

39. (Piśń 128-a). Szczo ja komu wynowen, za szczo pohybaju,
Nihde od złych czołowik spokoju ne maju.
Друк. Гол. I, 354.

40. (Piśń 129-a). Hej, kozacze, w imia Boha
Wże hołosyt w cerkwi dzwyn.
Отся пісня Падури, що складаєть ся із 7 строф, являєть ся тут у друге, але, як завважив Ількевич „inaczej dokładniej".

41. (Piśń 130-a). Zajizdżu[1]) konyka, zajizdżu[1]) druhoho,
Skaże[2]) (sic!) serce prawdu, czy bude szczo z toho.
Друк. Гол. I, 383: 1) Зъѣздивъ, 2) Скажи.

42. (Piśń 150-a). Oj pojichaw Romanońko,
Ta pojichaw na wyjnońku.
Друк. Русалка Днѣстровая; Żegota Pauli I, 173—177; Пор. Гол. I, 37—40, з численними відмінами. В рукописї Ількевича зазначена вона як „historyczna".

43. (Pisń 151-a). Teszut jawir, teszut jawir, teszut zełeneńki,
Liboń chocze umeratu kozak mołodeńki.

44. (Pisń 152-a). Po hori, po hori szalwija izchodyła,
Maryja chodyła, szalwiju łomyła.

Друк. Гол. I, 163 (з незначними відмінами).

45. (Pisń 153 a). Oj służeła Handzia w pana,
Cztety roki ne wydana.

В рукописї бракує кінця (46 стихів); там теж зазначена як „historyczna", була друкована в повні у Вацлава з Олеська, 483, і в Гол. I, 70, де замісь „Handzia" надруковано „Гандзя".

46. (Pisń 155-a). Zazwoneły w srybrny kluczy ponad more iduczy
Oj zapłakaw bidnyj najmyt wid gazdeni iduczy.

Значно відмінний варіянт до сеї пісні у Гол. I, 228. У Головацкого має ся пісня 22 стихів, а в рукоп. 12.

47. (Pisń 156-a). Zejszły, zejszły dwi zernyczeńki jasny,
Oj wandrowały dwa mołodczyki krasny.

Друк Гол. I, 72 зі значними змінами.

48. (Pisń 156 a). Pojichaw Iwaseńko taj s panom na łowy,
Tam najszow sobi Maruseńku w szestim polu.

Отся пісня, мабуть до тепер не друкована, значно відмінна від тої, яку находимо у Вацлава з Олеська 492 і в Головацкого I, 181—2. В рукописї виказує та пісня численні поправки в самім текстї і на марґінесї, і має 33 стихи.

49. (Pisń 157-a). Dubrowo zełena, w try riady sadżena,
Piszła bym z toboju, zdradeńki sia boju.

Друк. Wacław z Oleska 328; Гол. I, 246.

50. (Pisń 164-a). Нарікане нещасного на свою долю. З тої пісні заховало ся тільки 5 останнїх рядків. Ось вони:

Zmyłuj sia, Boże, do tebe wołaju,
Ja na Tebe tylko wsiu nadiju maju,
Boże z wysokosty, nedaj bolsze złosty,
Mni bezdolnomu, w switi mizernomu,
Na wiky tia budu chwałyty.

51. (Pisń 165-a). Bodaj sia kohut znudyw, szczo mene rano zbudyw.

Друк. Wacław z Oleska 466; Гол. I, 311.

52. (Pisń 175-a). Якась пяницька пісня без початку.

53. (Pisń 176-a). Rozswit czrez Muczyńskoho 1833. Із семи його строф подаю тут тільки першу:

Kohut rozswit wypywaje,
Krył ne szczadyt, ni hołosa;
Zora z wostok wyzyraje
Czud zołota w neji kosa.

54 (Piśń 194-a). Czemu w poli chlib ne rodyt,
Bo brat z sestrow ne howoryt.

Друк. Гол. I, 232.

55. (Piśń 195-a). Piszłe (!) rybaczki rybku łowety (sic!)
Ne imeły (!) szczuku ribku, ałe imeły dytia.

Отся пісня, що обіймає в рукописї 20 стихів, затитулована „Zdarzenie“, невідомо, чи була друкована.

56. (Piśń 196-a). W czornyi hory Roman łyżyt,
Studenoj wody barżyt.
Prychodyt k nemu otec,
O wodu sia ne pytaje
Oj Romane, Romanońku,
De twyj czorny towar łeżyt?

В рукописї має ся пісня 11 стихів; пор. Русалка Днѣстровая, ст. 11; в дечім відмінний і значно довший варіянт сеї пісні див. у Гол. I, 158—160 п. з. „Смерть Романа“. Ількевич називає її „historyczna“.

57. (Piśń 214-a). W sławnim misti, u Czerkasi, tam żyła wdowa,
Wdowa Konowczycha, krasna, mołoda.

З отсеї пісні про Коновченка, друкованої у Максимовича, 1834, 51; в Русалцї Дн. і у Жеготи Паулього 155, заховали ся в рукописї Ількевича тільки отсї два стихи, які наводжу тут для ілюстрації і порівнаня тексту Ількевича з текстом Головацкого:

Oj nasz najjasnijszy Caru, ja to teper rycerstwo dystaw,
Bo ja wsim pered wiw, żadnoho sia ne strachaw.

А ось і паралельні стихи, друковані Головацким:

„Ой, батьку Гетьмане, я то тепер лицарства дістав,
Бо я всім перед вів, жадного ся не страхав!“

Вже в порівнаня тих двох куплетів бачимо, що Головацкий у своїм „реформаторськім“ змаганю не пощадив навіть пісень Ількевича, а не то приповідок, про які була мова висше.

58. (Piśń 215-a). Sama ja ne znaju, szczo czynyty maju,
Z żalu, z zakochania wmeraty hadaju.

Друк. Wacław z Oleska 497—8.

59. (Piśń 216-a). W misti Ostrozi w wełykym obozi
Tam zabyto kozaczeńka w worotach na rozi.

Пор. Гол. I, 93; Wacław z Oleska 498. В рукописї захована ся половина, 8 віршів, без кінця.

60. (Piśń 229-a). Wandrowało pachola z Kijewa do Lwowa.

Отся пісня про попівну Карпівну та про її подруже із поповичем Карповичем, захована в рукописї тільки в части (15 останніх віршів), друкована в цїлости у Гол. I, ст. 73.

61. (Piśń 230-a). Oj u Lwowi na rynku pjut kozaky horywku,
Oj pjut, pidpywajut, sobi diwczynu pidmowlajut.

В рукописї має та пісня 21 віршів.

62. (Piśń 231-a). W misti Husiatyni na wysokim ganku
Sydyt kozak skowany za Handziu kochanku.

Друк. в цїлости (10 віршів) у Гол. I, 118.

63. (Piśń 232-a). Zejszły, zejszły dwi zernyczeńki jasni.

Пор. висше, ч. 47 і Гол. I, 72.

64. (Piśń 233-a). Pojichaw Iwasenko taj z panom na łowy.

65. (Piśń 234-a). Oj wyjichaw iz[1] Humania[2]) Kozaczeńko Szwaczka,
Ach stała sia w[3]) tym Humaniu taj wełykaja draczka.

В рукописї заховали ся тілько 4 куплєти; цїла пісня про Швачку друкована у Гол. I, 17—18.

66. (Piśń 251-a). Żart nepotrebnyj w simsot wtorom staw sia.
Lud swywolny do kupy zebraw sia.

В рукописї заховало ся з тої пісні 15 останнїх віршів; цїла видрукована у Гол. I, 33 п. з. „Бунты козацькіи", 1702.

67. (Piśń 252-a). Chto tylko schoczet, obaczyt,
Proterszy oczy rozważyt,
Szczo sia teper stało,
W wiku naszomu małom.

Отся історична пісня про гетьмана Дорошенка друкована у Головацького I, 30.

68. (Piśń 253-a). Lamentujet Ukraina iz wełykim żalom,
Buduczy napołnena smutkom i peczalom.

Отся пісня, затитулована в рукописї Ількевича „Skarha Ukrajiny", очевидно ненародна, була друкована у Гол. I, ст. 29—30 п. з. „Жалоба Украины".

69. (Piśń 257-a). W sławnim misti pid Chotimom, hej hej u potoku,
Oj bie sie Turok z Moskałem bilsze jak piw roku.

Отся пісня друкована у Вацлава з Олеська, 481 і у Гол. I, 21 п. з. „Битва русскихъ съ Турками подъ Хотиномъ".

70. (Piśń 258-a). Wybraw sia Koczubej na wijnu z Lachamy.
Ta wziaw sobi samopał i łuk zo striłamy.

Друк. Wacław z Oleska 482; Гол. I, 6 п. з. „Козубай", 1651.

71. (Piśń 259-a). Posłuchajte, szczo z was żywo,
Jak wojsko wojezływo
Nas mołodcow omyłyło,
I w nesławu wprowadyło.

---

[1]) В ркп. хибно ze to. [2]) В ркп. Humanie. [3]) Ркп. na.

Żal sia Boże na hetmana,
Samojłowycza Iwana,
Szczo zakazaw chrystianom
Pojty byty bisurmanow.

Одинокий видавець тої „думи“, Жеґота Паулї[1]), затитулувавши її „Odsiecz Wiednia i bitwa pod Parkanami“ (Roku 1683), представив коротко її історичну основу (op. cit. ст. 148—9), а далї подав цікаву відомість, що „Duma zaś niniejsza, opisująca owe wojenne zdarzenia, znalezioną została w starym rękopisie z r. 1690, w obwodzie kołomyjskim przez gorliwego badacza starożytności narodowych: Mirosława z Horodenki. Z wyrażonych w niej skarg kozaków zadnieprskich, zostających wtedy pod władzą moskiewską i utyskujących na to, że nie mogą towarzyszyć Polakom w pozniejszej wyprawie wołoskiej, widać, że utworzoną została około roku 1686“ (ст. 150). Вже 1901 р. зазначив був др. Іван Франко в „Записках Наук. Тов. імени Шевченка“ (т. XXXIX, Miscellanea 3), на підставі лїтопису С. Величка, що автором сеї „думи“ треба вважати Йосифа Шумлянського. Знаємо вже і те, що „Mirosław z Horodenki“ — се ГригорійІлькевич; а проте тільки квестія, що то був за рукопис, з якогоІлькевич відписав ту „думу“, і що з ним стало ся, доси остаєть ся нерозвязаною. Все инше — causa finita.

72. (Piśń 278-a). Oj tam[2]) w Krasnym staju[3]) w zełeneńkom[4]) haju,
Oj kryknuły kozaki: „utikaj Nyczaju!“

В рукописїІлькевича заховав ся тільки кінець сеї історичної піснї. Друк. у Жеґоти Паулї I, 143—4; у Максимовича 97—99; значно відмінний варіянт поміщений у Вацлава з Олеська, 479—480 і у Головацкого, т. I, ст. 7—9. Для ілюстрації подаю тут паралельні два початкові вірші сеї піснї з обох тих видань. У Wacława z Oleska, Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego (we Lwowie 1833) ся пісня починаєть ся так:

W czystym polu, pry tychym dunaju
Kryknuw kozak na Nyczaja: wtikajmo Nyczaju.

Натомісь у Головацкого ся пісня має такий початок:

Ой з за гори високої, спід темного гаю,
Ой крикнули козаченьки: „Утїкай Нечаю!“

ВаріянтІлькевича, думаю, відбив ся найлїпше у варіянтї, надрукованім Жеґотою Паулї, хоч напевно сего сказати не можу ізза недостачі повного записуІлькевича.

---

1) Pieśni ludu ruskiego w Galicyi, zebrał Żegota Pauli. Tom pierwszy. Lwów. Nakładem Kajetana Jabłońskiego, 1839, ст. 148—154.
2) У Жеґоти Павлї се слово vac.
3) У Ж. П. незрозуміле: przy stawi. 4) Ж. П. z zełenoho.

73. (Pisń 279-a). Oj bis bidu perebude, tak[1]) to każut lude,
A ja mowlu łycho mene, myni harazd bude.

Друк. у Гол. I, 254; невідомо тілько, чому у Головацкого та пісня має всего 22 стихів, а в Ількевича 36.

74. (Pisń 280-a). Mizeria na sim switi ach myni bidnomu,
Szczo ne maju pryjatela, ach u swoim domu.

Друк. Гол. III, 374 зі значними змінами, пр. замісь: „ach myni bidnomu“ читаємо у нього: „менѣ молодому“.

75. (Pisń 281-a). Ach jeho ma newełyka, ne zyjdet z uma, ach jeho ma!

В рукописї Ількевича „ach jeho ma“ повторяєть ся в кождім рядку як рефрен, натомісь у Гол. I, 258 сї слова видруковані тільки у першім рядку піснї.

76. (Pisń 282-a). Hej hej litaż moji troskawyje
Tuhu sercu zadały, hej, hej!
Hej hej szczo deń mysły znużajut,
W ślozach oczy pływajut, hej, hej, hej!

Отся пісня мабуть не була ніде друкована.

77. (Pisń 288-a). Sydyt Adam, rozmawlaje
O swoji nahodi rozmyslaje;
I ty, Ewa, ne żury sia,
Lecz do mene pryhorny sia.
Proszu ja tebe!

Отся пісня, що має в рукописї Ількевича пять таких строф, мабуть не була ніде друкована.

78. (Pisń 289-a). Hanno Hanusenko panno,
Śliczna dijanno;
Czomuże-ś izmarniła
I łyczeńko odminyła?

Як про попередню, так і про сю пісню не можу сказати, чи була де друкована.

79. (Pisń 291-a). Oj stała sia, stała, da w Monastyryszczach[2]) szkidka,
Oj zahubyła da[3]) popowycza żynka (!).

В рукописї ся пісня названа „historycznaja“. Зі значними змінами в текстї була вона друкована у Гол. I, 51, мабуть передрукована в „Русалки Дн.“ 32.

80. (Pisń 296-a). Tiażka-ż meni żura, ne masz moho sokoła,
Ne masz moho dokoła, ne budu-ż ja wesoła.

Отся пісня, яка має в рукописї Ількевича 7 строф, до тепер не друкована.

---

[1]) Гол. як. [2]) У Гол. та въ Манастерищохъ.
[3]) Гол. свого мужа та.

81. (Pisń 299-a). Oj stuknuło w bujnym lisi,
Komar z duba powaływ siä.
Пор. Гол. II, 564. Гукнуло, пукнуло в лїсї,
Комар з дуба повалив ся і т. д.

Обговорені мною до тепер пісні із рукописного збірника Ількевича були такі, що можна було означити їх місце і порядкове число в тім збірнику. Натомісь правдоподібно, що під ч. 298 находила ся тамже якась гумористична пісня про штани. В иншій пісні, із якої дійшов до нас тільки невеличкий уривок, була мова про те, як козак ратує дівчину, що наміряла втопити ся в Дунаю. Невідомо, під яким числом у Ількевича стояла пісня:

Połeż moje szyrokoje,
Ne mohłam tia prohlanuty
Czorneńkymy oczeńkamy...

із якої в рукописї заховало ся 36 останнїх стихів, а яка була друкована у Гол. I, 42—44 зі змінами.

c) Около 171 коломийок, які почислені окремо, находять ся в тім же збірнику, на шести сторонах жовтавого паперу троха більшого формату, як прочі пісні, і мають осібний титул „Kołomyiki“.

Варто зазначити, що з наших дослїдників доси тільки один М. Возняк звернув увагу на той збірничок пісень Ількевича, цитуючи деякі його пісні як паралелї до пісень, виданих Жеґотою Паулїм (Маркіян Шашкевич як фолькльорист, ст. 22), але й він не зазначив навіть того, що збірник писаний латинкою і находить ся в бібліотецї „Народного Дому“ у Львові. Як бачимо вже з сього, збірник пісень Ількевича був як на свій час, досить ріжнородного змісту, і представляв ся імпозантно. І хоч його використали у великій мірі сучасні та пізнїйші видавцї пісень, то всеж таки тому, що його ніхто не цитував і що він не дійшов до нас у повні, годї набрати певного понятя про його цїлість.

VI.

На закінчене подаю обі розвідки Ількевича, присвячені забобонам і віруваням нашого народа, а написані по польськи в Городенції, перша 1836 р., а друга 1837 р.

Як було зазначено висше, останній уступ першої з тих розвідок появив ся п. з. „Zwyczaj ludu na Wołyniu“ передруком у часо-

писї, видаванім Людвіком Зелїнським у Львові під титулом „Lwowianin" в р. 1840. Натомісь Оскар Кольберґ у першім томі свого „obraz-y etnograficzn-oro „Pokucie", ст. 146 передрукував із сеї статї Ількевича уступ третїй („Kąpanie się w wielki czwartek"), попередивши його словами: „M. Ilkiewicz (nauczyciel z Horodeńki) mówi", та відсилаючи врештї цїкавих до первісного жерела, подав хибно заголовок самої розвідки[1]).

Подібним вступом, як попередна розвідка, заосмотрена також друга статейка Григорія Ількевича, написана рівнож по польськи, і друкована в альманаху „Słowianin" за р. 1839, ст. 91—95, очевидно без відома самого автора, як виходить із слів редактора Станїслава Яшовського, поміщених в нотцї під текстом: „Szanowny autor przebaczy, iż ten artykuł bez jego wiedzy umieszczony". Датована „Pisałem w Horodence w Maju r. 1837", та підписана „Mirosław I......cz", має вона титул: O mitologii ruskiej według podania ludu.

Ось перша з тих розвідок, друкована по польськи в „Rozmaitościach" 1836 р. п. з. „Zabobony istniejące między ludem prostym w Galicyi".

„Od lat kilkunastu trudniąc się zbieraniem i wyszukiwaniem różnych zabytków starożytności, tyczących się narodu ruskiego, zamieszkałego w Galicyi, starałem się, ile możności, dociekać zabobonów, istnących od czasów bałwochwalstwa między tym wielkim narodem, które to zabobony pilnie gmin stara się ukrywać; ja zaś — повідає Ількевич про себе — w wielkiej zażyłości żyjąc z tymże, zebrałem niektóre i tu badaczom zabytków starożytnych Sławian pod rozwagę podaję".

1. Nowo-narodzone dziecię. Dziecięciu nowonarodzonemu, gdy je z pierwszej kąpieli wyjmują, jeżeli jest płci żeńskiej, dają igłę z nitką nawleczoną, jeżeli zas męzkiej, batog, parę ziarn żyta i przenicy do ręki; potem polecają nowonarodzone opiece bóstwa, pierwsze, by była dobrą gospodynią, drugie zaś dobrym gospodarzem.

2. W wigilię S. Jędrzeja. Po zachodzie słońca wieczorem zbierają się kilkanaście dziewek do jednego domu, i idą razem po wodę. Tam każda nabiera z krynicy pełną gębą wody, i tak niosą na miejsce schadzki. Przyszedłszy, wylewają wodę do mąki, w nieckach na ten koniec przygotowanej. Miszą ją łokciami, spiewają smutną jakowąś pieśń, osobliwie dają się często słyszeć słowa: „*Łado, Dana,*

---

[1]) Zabobony ludu prostego w Galicyi. Rozmaitości Lwowskie z r. 1836, str. 217.

Dyna"[1]), i robią kołacze, tak zwane *bałabuchy*. Każda tyle dla siebie robi, ile jej zdaje się mieć sobie we wsi przywiązanych chłopców. Gdy upieką, musi je chłopiec mały wyjąć z pieca. Smarują takowe tłustością, kładą w obwód na środku izby i zwołują psów domowych. Każda dziewka w największem oczekiwaniu stoi i uważa, czyli jej bałabuchów pies nie chwyci. Potem wypędzają psa na dwór, lecą hurmem za tymże i rachują koły w płocie. Powracając nazad mierzą bótem od stołu do proga, t. j. jeżeli podeszwą na próg wypadło, to niezawodnie w zapusty pójdzie za mąż, jeżeli zaś cholewą — musi biedna siedzieć cały rok panną. Gdy której nadzieja w obu razach spełzła, zabiera swoje *bałabuchy* do domu, i to samo powtarza, próbując na nowo szczęścia. O północy wybiega znowu każda dziewka tylko w koszuli, mając w prawej ręce garść siemienia konopnego — słucha, z której strony psy we wsi szczekają, w urojeniu, że z tej strony w zapusty swaty do niej przyjdą. Potem sieje konopie, zdejmuje z siebie koszulę, włóczy takową, i mówi: „Andryju, Andryju, konopli na tebe siju, soroczkoju wołoczu, wydaty sia choczu. Ne daj dowho czekaty, skażу z kiem budu ich braty". Nie wiem, czy ten ś. patron ich wysłuchiwa?

3. Kąpanie się w wielki Czwartek. W wigiliją wiel. Czwartku zbierają się sprzyjaźnione, dorosłe dziewki przed wschodem słońca, idą do rzek lub stawów, tam oczekują wschodu jutrzenki. Jak tylko pokaże się na widokręgu, zdejmują z siebie prędko dzienia, skacząc w wodę rzucają włosy z warkoczów, i mówi każda obróciwszy się ku wschodowi: „Wodane, na tobi rusu kosu, daj myni diwoczu krasu; daj krasu dennyci (jutrzenki), bym buła borzo mołodyci". Mają to robić i stare baby, lecz w innych zamiarach. Robią i inne zabobony, lecz tu je wymienić, przyzwoitość nie pozwala. Ma to być także środkiem od różnych wrzodów. Kto wie, czyli Wodan sławiański oraz nie był i hydropatą...

4. Palenie dziadów, czyli dziaduchów w drugi dzień Bożego Narodzenia. W drugi dzień Bożego Narodzenia zbiera każdy gospodarz przed wschodem słońca słomę i siano, które było usłane w chałupie, podczas święta pierwszego dnia Bożego Narodzenia, te wynosi na swój ogród; za nim idzie czeladź płci męzkiej, i tam zapala ową słomę. Wszyscy skaczą przez ogień i mówią: „*Pek, ossyna od nas zczezaj*; *Świst, świst u nas probuwaj*". Spominają czasem bożyszcze *Perun*. Płeć żeńska ma to także robić, lecz nie natrafiało mi się widzieć. To wszystko nazywają „*Dzieduchy pałyty*".

---

[1]) Dziewki ruskie te pieśni w wielkim sekrecie trzymają i nigdy w obecności mężczyzny śpiewać nie będą.

5. Zabobon w zamiataniu chałup u dziewek. Dziewka podczas umiatania chałupy pod żadnym pozorem do innej czynności nie weźmie się, dopóki całkiem umiatania tejże nie ukończy, będąc w przesądzie, że gdyby do innej roboty oderwaną została, w karczmie podczas muzyki kawaler w środku tańca ją opuści, co wielką zniewagę oznacza dla dziewki, i długi czas na hulankę pokazać się nie może. Przy wyrzuceniu śmiecia mówią jakieś zabobonne słowa, lecz tych nie mogłem dociec.

6. Zabobon z święconem na Wielkanoc na Wołyniu i nad Bugiem. W wiel. Sobotę każda gospodyni, gdy ma kołacze w piec sadzić, wypędza domowników swych z chałupy, i tylko sama zostaje. Czarownica zaś piecze kołacze w wielki Piątek w nocy. Gdy je w piec wsadzi — wyjeżdża kominem na łopacie na Łysą górę na *sobótkę*, czyli radę, gdzie każda co roku stawić się musi podówczas, pod karą stracenia mocy czarowania. To nazywają *sobótką* z powodu, że z piątku na sobotę się dzieje. Po północy ma powrócić i wyjmuje kołacze. Gdy święcone do domu z kościoła przynoszą, obchodzi gospodarz trzy razy naokoło zabudowania swego, potem wnosi do chałupy. Tu zasiadają i jedzą przy zapalonej świecy. Odrobiny pozostałe chowają pilnie, i te w wodę rzucają, szepcąc jakoweś niezrozumiałe słowa. Niektórzy palą te pozostałe szczątki i zakopują na rogach domów. Są bowiem w mniemaniu, że gdyby odrobiny pozostałe mysz zjadła, każda staje się nieodzownie niedoperzem, którego to czarownice do swych zamiarów najczęściej używają, a osobliwie do czarów ujęcia sobie mężczyzn, ponieważ niedoperz ma w sobie mieć pewną kość, zwaną *grabki*, któremi białogłowa może przyciągnąć do siebie mężczyznę, widełkami zaś od siebie odepchnąć.

7. Zabobon poznawania czarownic. Każda kobieta, chcąca zapobiedz odbierania mleka swym krowom przez czarownice, bierze w seropustną niedzielę (ostatni dzień zapust), kładąc się spać, kawałek sera do ust na noc, i trzyma troskliwie, aby go podczas snu nie wypuściła. Po północy zawiązuje w szmatkę i nosi cały post wielki przy sobie. Przyszedłszy na zmartwychwstanie (resurekcyę) pańskie do kościoła, poznaje za pomocą przy sobie noszonego sera wszystkie czarownice, które skopce na głowie zaczarowane mają, i których ludzie obok stojący nie widzą. Poznawszy tym sposobem wszystkie czarownice, znajdujące się w całej wsi, nakurza każdej swej krowie wymie gumą, zwaną Assa foetida, która jest przeciwnym środkiem na czary, i którego-to smrodu czarownice unikają[1]).

---

[1]) O „Odbieraniu mleka przez czarownice“, jakoteż „O myciu dzwonów“, obacz Rozm. N. 42 z r. 1835.

8. Zabobon podczas grasującej zaraźliwej choroby. Podczas zaraźliwej grasującej w kraju choroby, ob-orują mieszkańcy te okolice, w które jeszcze słabość się nie wkradła, a to się dzieje następującym sposobem: Lemiesz czyli pług, musi od 8-mej do 12-stej godziny w nocy być ukończonym, przy której robocie tak majster, jak też i pomocnicy nago być muszą. Drzewo na osadzenie pługa musi być jednostajne czyli całkowite, jak mówią, z natury *rosochate* czyli samorodne, bez żadnego kawałka. Do zaprzęgu używają parę kotów czarnych, tyleż kogutów, psów również z czarnych matek spłodzonych, parę byków i parę chłopców bliźniąt do pługa i poganiania. Ob-oranie zaś następującym sposobem przedsiębiorą: Najprzód zaprzęgają do pługu byki, potem psy, dalej koty, a nakoniec koguty. Tym tak śmiesznym zaprzęgiem za uderzeniem 1-szej godziny po północy (bo do tej tylko duchy mają moc), w towarzystwie mnóstwa zabobonnych mieszkańców, zaczynają cały obwód wsi lub okolicy ob-orywać, co trwa aż do wschodu zorzy porannej. To ob-oranie przez trzy nocy powtarzają. — Podczas cholery próbowano tego zabobonno-sympatycznego *remedium* w pewnym mieście. Naród upojony tą zabobonnością, nie obawiał się tak strasznej choroby, jednak po niejakim czasie i ten zabobon nie pomógł — padło dosyć ludzi ofiarą śmierci.

9. Zabobon wiejskich kobiet w wigiliję Bożego Narodzenia. W wigiliję Bożego Narodzenia, nim mają siadać do wieczerzy, zbiera gospodyni z wierzchu garnku przenicę gotowaną, tak zwaną *kutię*, wychodzi do sieni, tam robi obwód kredą, zdejmuje z siebie dużą krajkę, którą jest ku temu celowi opasaną, i okręca tenże, w środek sypie ową *kutię*, zwołuje kur, sama się obraca na wszystkie cztery części świata, i woła: „Dywyno, Dywyno, Dywyno! na tobi(e) perstynec, a ty mni daj bohato jajec!“ W tem rzuca pierścionek, zrobiony z ogona czarnego koguta, między gromadę kur.

10. Zabobon na weselu. Między innemi zabobonami na weselach, których jest mnóstwo[1]), panuje następujący na Wołyniu i w niektórych okolicach Galicyi między gminem prostym: Nim mają iść do ślubu, prowadzą krewni obojga nowożeńców do stodoły lub szopy; drużbowie niesą suknie ślubne pana młodego, a drużki panny młodej, jeden zaś z krewnych dwie konewek wody czystej. Na drodze spiewają: „Oj Łado Łado[2]), oj Dana Dana, idem do pana, do pana Wo-

---

[1]) Łukasz Gołębiowski w swem dziele „Lud polski, jego zwyczaje, zabobony. Warszawa 1833“ spomina mnóstwo zabobonów. Równie można widzieć w dziele J. Łozińskiego Ruskoje wesile, Przemyśl 1835.

[2]) Warto, aby badacze starożytności oświecili naród sławiański, co znaczyli bożyszcza: Łado, Dana lub Dyna, Wodan (Neptun?), Ziw.

dana, szczoby nas oczystył i nas błohosławył". Przyszedłszy do stodoły, drużbowie i drużki wychodzą za drzwi, te zamykają, i tylko krewni młodych pozostają. Państwo młodzi rozbierają się całkiem nago; młodę polewają kobiety, a młodego mężczyzni, obwlekają w suknie ślubne, skaczą około tychże i śpiewają: „Oj Łado Łado, oj Dana Dana, harnyj nasz panycz, harna i panna". W tem wychodzą ze stodoły i śpiewają, idąc do izby: „Wydiłyśmo, baczyłyśmo, sam Ziwe błohosławy nam"[1]).

11. Zwyczaj warty do naśladowania. Na Wołyniu i w niektórych okolicach obwodu żółkiewskiego i złoczowskiego, graniczącego z Wołyniem, jest ten zwyczaj, że trzasek, zostających od robienia trumny, nigdy nie używają do palenia, lecz po pogrzebie wynoszą je na ulicę i wysypują pod płot na kupę. Przechodzący żebracy i mieszkańcy wsi spominają zmarłego i zanoszą modły do Twórcy za duszę jego, ile razy przechodzić muszą koło owych trzasek.

Pisałem w Horodence 1836. Mirosław —

А отсе друга розвідка, друкована в „Sławiani-nie".

O mitologii ruskiej według podania ludu.

Zabobony istnące między narodem ruskim, pagórki czyli mogiły znajdujące się w naszym kraju usypane ręką ludzką, z których jedne zasięgają, według powieści pospolitéj, bałwochwalczych czasów starożytności, a drugie do pojedyńczych zdarzeń i napadów tatarskich należą, te piérwsze dały mi powód badania różnych zabytków i podań z czasów bałwochwalstwa, a chociaż wielu szanownych uczonych o mitologii sławiańskiéj pisało[2]), jednak każdy zdaje się tylko pojedyńczo zajmować swoim krajem.

Poświęciwszy się od lat kilkunastu zbiéraniu starożytnych zabytków narodu ruskiego, wszedłem w zażyłość z tymże i w różnych okolicznościach tak w zabobonach, różnych obrzędach, jako i w przysłowiach istnących między tym narodem, starałem się dociekać i dochodzić piérwiastkowych przyczyn i prawd, a dociekłszy tychże według możności, nie urojenia, tylko li podania ludu ruskiego, dowody przysłowiami między tymże istnącemi poparte[3]), i niektóre domysły

[1]) W Galicyi zabobon ten ustał, i tylko potajemnie robią, na Wołyniu zaś około roku 1820, sam byłem świadkiem w blizkości Bugu.

[2]) Długosz, Kromer, Bielski, Miechowita, Stryjkowski, Andrzéj Kajsarów, Glinka, Popow i inni.

[3]) Mój zbiór przysłowiów ruskich, powiększył się w liczbie do dwóch tysięcy kilkaset.

własne poddaję tu pod rozwagę uczonych badaczów starożytnych Sławian:

1) *Bałuch*, zdaje się to być Bachus.

2) *Barha*, miała to być bogini jałowniku i opiekunka tegoż; ma mieć postać pół dziewicy, pół krowy, z rozpuszczonemi włosami i skopcem na głowie. W niektórych okolicach nazywają Rusini czarownicę, mléko krowom odbiérającą, Barha.

3) *Błud*, błąd; Rusini wystawiają sobie istotę złą, która człowieka z prawéj drogi sprowadza. Przysłowie dowodzi: *Błud mia siă dopytał, lub wziăł*[1]).

4) *Bies*, zły duch, tyle co sam diabeł.

5) *Czudo* machuniowe[2]), bożyszcze olbrzymiéj postaci z drzewa machoniowego, wystawiające kobiétę z rozwianemi stérczącemi do góry włosami na głowie. Rusini często wspominają to bożyszcze, chcąc postać brzydką wyrazić.

6) *Czudo morskie*[3]).

7) *Dyanna*, *Dywyna*; u Kajsarowa *Dewanna*; miała to być Dianna starożytnych, bogini lasów, źwiérząt i polowania.

8) *Dewnycia*, *Dawi*, bogini poranku, świtu, zorza zaranna, jutrzenka. Dziéwki kąpiąc się w wielki czwartek, jéj wzywają[4]).

9) *Drimota*, bogini marzenia, ma to być żona *Snu*. Robię tu uważnymi Rusinów na pieśń, którą dzieciom małym, nie chcącym zasypiać, pezyśpiéwują: *Chodyt son koło okon, a Drymota koło płota*, i t. d.

10) *Horynia*, miejsce wyklęte w wielkiéj górze na końcu świata, gdzie wiatry i złe duchy swą siedzibę mają[5]).

11) *Gontalak*, jakowyś wielki czarownik mieszkający za wielkiemi górami u ościennych pobratymczych narodów, który nawet piorunom rozkazuje.

12) *Jazia* miała być księżniczka. Bogowie za niepohamowaną złość zamienili ją w hydrę. Rusini przez słowo *Jazia* wyrażają każdą zło-

---

[1]) *ă* wymawiaj za *a* lub za niemieckie *ae*, współgoskę *ł* przed samogłoską jak *w*.

[2]) Wiadomo jest, że najsławniejsze bożyszcza starożytnych Sławian były olbrzymiéj postaci z drzewa; o tém pisze Ditmar Merzeburski *ed. Wagn.* 150. *nota ef.* 239.

[3]) Kaysarów: *Versuch einer slavischen Mithologie. Göttingen* 1804, *pag.* 44.

[4]) Obacz Rozmaitości Lwowskie n. 27, r. 1836.

[5]) U Kajsarowa str. 58. *Gorynia*, olbrzym, który górami rzuca. Coś podobnego do bajki polskiéj o *Waligórze*.

śliwą kobiétę. *Jazię* można porównać z Xantypą. Przysłowie dowodzi tę prawdę: *Skacze jak Jazia czołowikowi do oczéj*. Także każdego jadowitego węża Rusini *Jazia* nazywają.

13) *Jar*, ma być bożyszcze wąwozów. *Jar* nazywają Rusini przepaść, gdzie zły duch mieszka.

14) *Kupało*, zły duch, wciąga do siebie kąpających się; ma mieć pałac sklanny w wirze, w którym posadzka z drogich kamieni.

15) *Kupało lub Did*, nasłaniec, zły duch. Człowiek, który się diabłowi zapisze, dostaje ku swéj obronie tego ducha, którym ón według swéj woli rządzić może i na drugich wszystko złe nasyłać. Lud prosty upojony zabobonnością, aby się uwolnić od tego *Kupała* czyli *Dida*, pod czas święcenia wody na Jordan skacze w wodę i tym sposobem mniema się być wolnym od nasłania tego potworu.

16) *Kiejło*, dziewica zaklęta w liliję białą. Rusini liliję nazywają *Kiejło*.

17) *Kotiuha*, człowiek zaklęty w psa. Czy nie Cerber?

18) *Litawec* lub *Litawycia*, jest to zły duch, sam szatan człowieka zakochanego trapiący. Za pomocą czarów zadanych w zamiarze miłośnym opęta zakochanego, obiéra siedzibę w gruncie jego serca i krew jego wysysa. Kogo ten zły duch nawidzi, dostaje suchot i umiéra[1]).

19) *Liada*, u Długosza Mars. Poddaję uczonym pod rozwagę następujące ruskie przysłowie: *Liada bis starszy*. Może powinno być: Czy Liada czy bies starszy[2]).

20) *Łado, Ładka, Dana, Dina*[3]), bogini obrzędów weselnych, tak jak rzymska Wenera. Z tąd śpiéwać pieśni weselne, nazywa się w ruskiém narzeczu jednėm słowem *ładkaty*. Kromer odnosi *Łado* i *Dana* do starożytnych bałwochwalstwa czasów. *Łado* u Bielskiego i Stryjkowskiego znaczy Marsa. Może to być bóg porządku na weselu lub wojnie, ponieważ wyraz sławiański *ład*, porządek, urządzenie oznacza.

21) *Lityci* lub *Lutyci*, jędze trapiące, okrutne, piekielne; ztąd

---

[1]) W podgórzu karpackiém słyszałem bajkę, iż parobek dostał od swojéj kochanki kilka pirogów w podróż, lecz zaledwo mil parę ujechał, pirogi w kieszeni schowane z taką mocą ciągnęły go na powrót, że musiał zawrócić i pospieszyć do swéj dziewczyny. Były to zapewne sztuką *latawca* zatrute pirogi. (Przyp. Wyd.).

[2]) *Liada bis starszy*, może to będzie po prostu: *Którykolwiek diabeł to starszy*; lubo po rossyjsku Лядъ *nieszczęście, licho* oznacza.

[3]) Z tąd pochodzi może ów wiersz w pieśniach gminnych: *Dana moja Dana* i t. d. (Dodatki Wydawcy).

słowo w ruskiém narzeczu *lutytsiä,* znaczy mści się okrutnie, okropnie. Słowo *luty*, znaczy okrutny, mściwy; od tegoż słowa i miesiąc *Luty* ma pochodzić.

22) *Łubok,* nazywa się zabawa przy umarłym, leżącym jeszcze na ławie; jest coś podobnego, co u Rossyjan *tryzna*[1]). W wieczór zbiérają się sąsiedzi obojéj płci, zasiadają w obwód, zapalają kawałek trzaski i tę w prędkości jeden drugiemu doręcza. W czyjém ręku zgaśnie, oznacza, że prędko umrze. Można sobie wystawić, z jakim pośpiechem owa zapalona trzaska z rąk do rąk pomyka. Śpiewają także i pieśni bałwochwalcze.

23) *Mara*, bogini śmierci, tak jak u Hindów Marana.

24) *Mora*, bogini moru, powietrza, co dusi ludzi.

25) *Nemsta*, bożek niemszczenia czyli łagodności, bożek w Prylwicu znaleziony[2]).

26) *Nużda*, jędza piekielna. Przysłowie ruskie dowodzi tę prawdę: *Nużdaby tiä prysiła lub napała.*

27) *Pomsta*, bogini mszczenia się. Że to było bożyszcze, zły duch, dowodzi tę prawdę przysłowie: *Pomsta by tiä wziäła.*

28) *Swist, Poświst, Pochwist,* bożyszcze wiatru, lub wicher sam.

29) *Son*, bóg snu, Morfeusz. Starzec z siwą brodą, z któréj mak się sypie.

30) *Sotona*, zły duch. Dowód z tego; *Muż a żona, to odna Sotona* (jeden diabeł).

31) *Prymcha*, duch zły, szkodzący żywotowi ludzkiemu. Przysłowie to dowodzi: *Prymchu byś zjił* lub *Prymchu tiä dam zjisty*[3]).

32) *Smutok.* może to było bożyszcze. Jest w ruskiém przysłowie: *Smutok miä siä dopytał — ta temny, ta czorny.*

33) *Woda*, ma znaczyć powódź, jak w Prylwicu znaleziony bożek z napisem świadczy[4]). Rusin nigdy nie mówi na wodę *dobra* tylko *harna* (piękna) *pohoża,* mając przesąd, że jeżeliby kto powiedział *dobra woda,* wtedy to słyszący w duchu myślić sobie musi następujące przysłowie: *Näj bude bereham dobra.* Sądzą się być tym sposobem od powodzi wolnymi. Inni Rusini chcą ja mieć boginią piękności. Za niestałość w małżeństwie była ona skazaną na mieszkanie między skałami,

---

[1]) Nestor Schlaetzera II, str. 127.

[2]) Ob. Bandkiego: *Dzieje Królestwa Polskiego*, str. 141.

[3]) Ta mnoga ilość złych duchów w mitologii ruskiéj i podaniach gminnych tego narodu, odnosi się zapewne do historycznych nieszczęść Rusinów, których doświadczali tak w napadach hord barbarzyńskich, jako też w innych klęskach. (Przyp. Wyd.).

[4]) Obacz Bandkiego: *Dzieje Królestwa Polskiego,* str. 144.

tam strumień łez wypłakawszy, od bogów czyli rodziców ulitowanych nad nią została do domu odwołaną. Z-tąd Rusin nazywa wodę *harna* (piękna), ale nie *dobra*.

34) *Wołkołak,* człowiek zaczarowany z ogonem wilczym, który czasami przybiéra na siebie postać wilka, a osobliwie na nowiu księżyca.

35) *Ziw* czyli *Zyw*, Bóg najwyższy, utrzymujący plemię narodu. Wspominają to bożyszcze przy weselnych obrzędach w niektórych okolicach Galicyi[1]). Może to grecki *Zeus* lub *Siwa*, jedno z najcelniejszych bóstw indyjskich?

36) *Zozula albo Zazula.* Ma to być zaklęta księżniczka, która swych braci otruwszy, od bogów skazaną została na kukanie czyli płacz wieczny. *Kukać* znaczy w ruskiém narzeczu płakać rzewnie czas długi z tesknoty[2]).

Pisałem w Horodence w Maju r. 1837.

Mirosław J......cz.

На перший погляд видно, що обі передмови вийшли з під пера одного автора. Подібних місць в обох тих вступах єсть досить, та їх і так можна бачити, коли читаєть ся; тому, думаю, було би марним трудом їх виводити тут ad oculos. Як бачимо із другої передмови, сам Ількевич уважав себе в першім ряді археольоґом, дослїдником „starożytnych zabytków narodu ruskiego“, а в другім ряді збирачем пісень та приповідок, себто етноґрафом у тїснїйшім того слова значіню.

VII.

В 1911 р., рівночасно із сотими роковинами уродин Маркіяна Шашкевича, минуло також 60 лїт від хвилї, коли в Городенцї заснув на віки один із перших галицько-руських пильних робітників на полї етноґрафії, Григорій Мирослав Ількевич, по котрім дійшли до нас два гарні збірники, приповідок та пісень обік кількох менших мітольоґічних розвідок. Все те, як і німецька передмова до приповідок, автентична і до тепер недрукована, представляє для нас не малий інтерес та збільшує значінє нашого автора для етноґрафії та лїтератури. Шкода тільки, що пропозиція Михайла Косака, аби Головацкий напи-

[1]) Ob. Rozmaitości Lwowskie N. 27 z r. 1836.

[2]) Szanowny autor przebaczy, iż ten artykuł bez jego wiedzy umieszczony. (Przyp. Wyd.).

сав між иншими біографію Ількевича для Вурцбахового „Biographischer Lexicon“ [1]), не здійснила ся і не дала бажаних наслідків; та все-ж таки не остала вона без сліду. Бо ось у передмові Осипа Бодянського до першого тому московського [2]) виданя „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“ Головацкого містить ся на ст. IX коротенький нарис житя нашого етноґрафа, який звучить: „Григорій Степановичъ Ількевичъ, бывшій учителемъ въ Городенкѣ (ум. 1841 г.) занимался собраніемъ пѣсень въ Коломійскомъ краѣ и доставлялъ ихъ Вацлаву Залѣскому. Черновой списокъ своего богатаго сборника онъ самъ вручилъ Я. Ѳ. Головацкому. Кромѣ того онъ собиралъ еще пословицы, всякаго рода обряды, повѣрья і т. п. Изъ послѣдныхъ онъ помѣстилъ нѣсколько въ Львовскомъ журналѣ „Rozmaitości“ 1836 (N. 27) и въ сборникѣ Яшовскаго „Sławianin“ 1839 г., а собраніе пословицъ и загадокъ издано было Н. Верещинскимъ въ Вѣнѣ 1841 г. подъ заглавіемъ „Галицкіи приповѣдки и загадки, зôбраніи Григоріи Ількевичом. У Вѣдни. Напечатано черенками ОО. Мехитаристôв. 1841“. Онъ подписывался нерѣдко „Мирославомъ зъ Городенки“.

Важнійших дат до сього коротенького житепису Ількевича достарчив О. Бодянському правдоподібно Головацкий. Варто врешті зазначити, що віденське видане Ількевичевих приповідок передруковано у трьох пізнійших збірниках приповідок, а іменно у Миколи Закревського (Старосвѣтскій Бандуриста, ч. II) 1863 р., у Номиса 1864 р. і в тритомовій збірці дра Івана Франка, друкованій п. з. „Галицькі народні приповідки“ у 6 томах „Етноґрафічного Збірника“, що вийшли у Львові в роках 1904—1910. Спеціяльно що до Закревського треба сказати, що він у другім томі свого етноґрафічного збірника „Старосвѣтскій Бандуриста“, затитулованім „Малороссійскія пословици, поговорки и загадки и галицкія приповѣдки“ (Москва 1860), в передньому слові хвалить сей збірник, і каже, що в йому більша частина матеріялу чисто українські приповідки, та що їх тілько правописом і деякими окремими формами приспособлено до наріча галицкого (ст. 139) [3]). Твердженє М. За-

[1]) Див. Др. К. Студинський, Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—1862. У Львові 1905, ст. 235.

[2]) Чтенія въ императорскомъ обществѣ исторіи и древностей россійскихъ при московскомъ университетѣ. Повременное изданіе, 1863. Іюль-Сентябрь. Книга третья. Москва 1863.

[3]) Пор. Омелянъ Огоновскій, Історія литературы рускои. Львôвъ 1894, часть IV, ст. 194.

кревського про українське походжене більшої частини приповідок Ількевича о стілько не відповідне, що хоч у рукописній збірці Ількевича вправді є дещо українських приповідок (вони зазначені усе як „ukrainisch“), та їх дуже не багато в порівнаню з галицькими. Очевидно до такого висновка прийшов Закревський на підставі віденського друкованого виданя, яке, як знаємо, спеціяльно що до правопису зукраїнщив значно Яков Головацкий. Не знаючи, що передмова до віденського виданя приповідок була перероблена Головацким, він у своїм передруку (ст. 140) підписав її „Илькевичь“.

Miscellanea.

З зарання української преси в Галичині.

I.

Українські альманахи в Галичині з перед 1848 р. приготовили в нас ґрунт під пресу. Правда, „Русалка Днїстровая“ розійшла ся у своїм часї в досить малім числї, але задумані Яковом, а видавані Іваном Головацьким „Вѣнки“ були пробою заступлення літературної часописи. Іще в 1839 р. Осип Левицький носив ся з гадкою видавати часопись і подав в 1842 р. прошенне до ґубернії о позволенне видавати „Бібліотеку бесід духовних“, але плян сього видання узгляднював інтереси тільки духовного стану. З власної ініціятиви ще раз призадумували ся галицькі Українцї над потребою часописи в своїй мові. Але саме справа мови була й причиною нездійснення бажання. Іван Жуківський був за мовою Шашкевича та Квітчиної Марусї, Кузємський бажав мови біблії Венедикта Левицького, а Семаш домагав ся церковнославянщини.[1])

Справа мови викликала великі трудности також з початком 1848 р., коли Ставропигійський інститут під напором ґубернії рішив ся видавати літературну часопись по українськи. Дня 21 лютого 1848 писав святоюрський сотрудник Хоминський до Антона Петрушевича в Уневі, що коли приїде до нього, довідаєть ся від Малиновського, „jak to wczoraj odbyła się w Stauropigii sławna sessya literatow ruskich i protektorów literatury tejże wcelu wydawania dziennika, która po kilkago-

[1]) Галицке общерусске єдинство языкове (Дѣло, 1891, ч. 167).

dzinnej kłótni na niczem się skonczyła, gdyz Zubrzycki oswiadczył, iż Redakcyji dziennika w takim niestworzonym języku, jakiego ci panowie żądają, przyjąć nie moze“ (з рукописи). Зі сього цитату виходить, що нарада над заложеннєм часописи відбула ся 20 лютого.

Але Денис Зубрицький дав ся намовити обіймити редакцію часописи і вже 1 марта вислав Ставропигійський інститут прошеннє до ґубернії з підписом сеніора Степана Керичинського такого змісту:

Греко-католицький Ставропигійський інститут посїдає одну з найстарших друкарень, з якої вийшли майже всї церковні книжки, що находять ся у Галичинї, молитовники, шкільні книжки та наукові твори в українській і церковно-славянській мові. Той інститут удержує в міру своїх засобів власну школу для науки української мови, а відповідно до своїх статутів має причиняти ся по можности як науспішнїйше до піднесення народньої просвіти.

Одвітно тому задумує приступити до видавання тижневника в українській мові, зі своїх фондів понести початкові видатки, а засоби удержання часописи роздобути в дорозї передплати.

З залученої програми сеї часописи переконаєть ся Вис. Президія, що Ставропигійський інститут підіймаєть ся задачі поширення серед українського населення краю найпотрібнїйших відомостий, познайомлення його з найновійшими здобутками на полї рільництва та промислу, хоче впливати на підєм інтелєктуальної і моральної ровени, викликувати в нїм почутє обовязку та втверджувати населеннє в дотепершнїй незахитаній вірности та любови до Найяснїйшого Монарха та Його Дому.

Така часопись при відповіднім веденню з причини недостачі книжок для люду в українській мові є дійсною потребою українського люду, а більшість інтеліґенції уважає її конечною річю, на яку жде з тугою, щоби шкільну науку вщіпити в житє і тим робом приготовлювати нарід до практичного житя.

Сій загально пожиточнїй цїли задумує Ставропигійський інститут посвятити свої слабі сили та засоби. Не маючи на оцї ніяких матеріяльних цїлий, бажає установити можливо найнизшу пренумерацїйну цїну тільки о стільки, щоби кошти могли покрити ся, а часопись була доступна навіть для найменше заможних.

Отже Ставропигійський інститут осмілюєть ся внести до

В. П. з найглубшою пошаною прошенне о дозвіл на заложенне і видаванне сеї часописи.

Редакція часописи буде повірена одному з членів інституту з доданнєм йому більшого числа робітників із застереженнєм затвердження В. Пр. в разї удїлення позволення.[1])

До подання була долучена програма української часописи для справ рільництва, промислу й торговлї, рівнож для моральної й інтелектуальної освіти українського народу й виобразування української мови. З програми довідуємо ся, що ся часопись з дидактичним характером мала на цїли поучувати нарід о потрібних і пожиточних річах, щоби піднести його освіту й моральність із виключеннєм усякої полєміки й полїтики. Мала називати ся „Пчола галицькая“, а виходити раз на тиждень в обємі що найменше пів аркуша.

Для часописи призначували ся два відділи, національно-економічний і популярно-дидактичний. В першім відділї мали подавити ся вістки про найновійші та найвідповіднїйші принятій цїли досвіди та відкритя на полї продукції у всїх її галузях, о скільки український нарід у Галичинї займає ся такою продукцією. Предметом популярно-дидактичного відділу мало бути моральне вихованне народу через ширенне ясно означених розумінь моральних, горожанських і родинних обовязків, а заразом обовязків супроти держави та цїсаря. В плян часописи входила дальше освіта народу через подаванне популярно оброблених нарисів із поля історії, ґеоґрафії, статистики, етноґрафії і природних наук, подаванне найпотрібнїйших уваг о плеканню здоровля і несення помочи в разї нещастя. Вкінці предметом часописи мало бути також познайомлюванне народу з найважнїйшими подіями хвилї і нариси з области штуки й лїтератури для інтелїґентнїйших українських читачів, щоби дати погляд на культурні змагання Українців. Мали містити ся також огляди українських творів, розвідки з поля граматики, лїтературні оповістки й тим подібне. Лекшою лєктурою мали стати для читачів піснї, вірування, казки й т. д., що рівночасно мали ублагороднювати серця і поборювати забобони та пересуди межи народом. Визначене було місце також на календарні записки й інсерати приватних сторін, прилюдні подяки й т. д.[2])

Заким прийде дозвіл, заходив ся Зубрицький коло зеднування співробітників. 2 марта написав лист до пароха Хмелеви

---

[1]) Ostaszewski-Barański, U kolebki prasy ruskiej (Ruś, Львів, 1911, зош. 3, ст. 266—7). [2]) Ibidem, ст. 268.

Якова Головацького, в якім доносив про постанову Ставропигійського інституту що до видавання „Русскаго Журнала на нашомъ діалектѣ“. Ґубернатор Стадіон, що „и для Ставропигіи и для нашего народа благорасположенъ, настаиваетъ въ этомъ и обѣщался изходатайствовать позволеніе въ Вѣнѣ“ (sed hoc tibi soli rogo, додавав в скобках). Співробітниками часописи заявили ся канцлер Величковський, Малиновський, Жуківський, Гуркевич, Леонтович, Кмицикевич і ще дві особи, разом вісїм люда. „Начали меня хлопотать такъ Г-да Сотрудители“, стоїть дальше, „какъ и другія важныя духовныя и мірскія лица, чтобъ я занялся Редакціею; испрашивался и отказивалъ болѣе двохъ недѣль, но наконецъ принужденный, далъ вчера слово Професору Лѣвицкому (онъ въ живыхъ, а можетъ быть, будетъ Владикою) и Секретару Губернскому Хоминскому (Любимцу Губернатора), что на первой случай чрез 6 мѣсяцевъ буду трудить ся издаваніемъ, естьли только найдутся матеріалы. — Вотъ новая забота! новый трудъ мнѣ старому человѣку надъ могилою, который едва двѣ или три строки писалъ на Малорусскомъ нарѣчіи! — но обстоятельства есть такъ важныя, и о которыхъ подробно писать не льзя, что я рѣшился въ общую народною (!) пользу пожертвовать своимъ спокойствіемъ, своимъ даже здоровьемъ, ибо никто въ Львовѣ нехотѣлъ отважиться на это предпріятіе“. Головацький певно пересвідчений так добре, як і Зубрицький, що на вичислених львівських співробітників не можна здати ся, надія на позальвівських досвідчених письменниках, а в їх числї займає Головацький перше місце. „Умоляю Васъ, звертав ся до нього Зубрицький, во имя отечества пособствовать мнѣ на этомъ пути вашими трудами, изберите себѣ, какая вамъ угодна часть знанія, и одаряйте насъ вашими статьями. — Мы покамѣсть не нуждаемся въ глубокозапутанныхъ ученныхъ разсужденіяхъ, намъ въ началѣ надо легкихъ, внимательныхъ, остроумныхъ произведеній историческаго, географическаго, етнографическаго и пр. содержанія.— Сказки, повѣсти, мѣстныя повѣрія и пр. — Мы не можемъ ограничивать ся подлинниками, намъ и переводы занимательныхъ статей изъ другихъ языковъ пригодятся“. „Галицька Пчола“ не повинна перепинити й видавання „Вѣнка“, як що Головацький має се в намірі, а може Головацький вважає відповідним злучити його з „Пчолою“. Просив о адресу Кирила Блонського, якого задумував просити також о співробітництво. Тому, що дозвіл одержить Ставропигійський інститут без сумніву в сїм або най-

близшім місяці, перше число повинно появити ся першого мая. Ставропигійський інститут дає тимчасово всі видатки на друк, папір, розсилку й т. д., веде осібний рахунок приходу та розходу, а коли буде бариш, всі місцеві і позамісцеві співробітники зберуть ся і будуть розпоряджувати ним, а поки що всі будуть працювати безкорисно. Вкінці просив закликати до помочи ще яких своїх приятелів.[1])

Поза назвами співробітників крім двох і поданнєм деяких обставин, серед яких підіймив ся вкінці редаґовання часописи Зубрицький, лист Зубрицького до Як. Головацького згадує про якісь важні обставини, які відслонити може позволить нам опінія директора поліції Сахер-Масоха. Заслугує на увагу признаннє, яке висказав Денис Зубрицький Як. Головацькому, визначуючи йому перше місце між тодішніми українськими письменниками в Галичині.

Одначе цікаво, що Зубрицький так легко збув справу мови часописи, хоч розговорив ся про неї ширше в листі до иншого бажаного для себе співробітника. Може й предчував, що в разі, як був би цілу правду виписав, ледви був би тоді осягнув від Головацького те, о що просив. Про мову „Галицької Пчоли“ написав дещо більше Зубрицький в листі до Антона Петрушевича в Уневі, який ось тут наводжу в цілости без змін із рукописи:

Lwów $\frac{20 \text{ Febr.}}{3 \text{ Mar.}}$ 848.

Wielmozny Mosci Dobrodzieiu!

Zapewne, wiadomo iuż Panu że miłosnicy oyczystey naszey mowy zamyslili wydawać pismo periodyczne rozmaitey tresci ięzykiem naszym Halicko Ruskim pod tytułem — Галицкая Пчела — Stauropigia przedsiewzieła początkowo łożyć na to koszt, prowadzić rachunek osobny, i gdy się pokryią iey wydatki, dalsze rządzenie nadzwyżkow dochodu z prenumeraty spółpracownikom tegoz pisma pozostawić. —

---

[1]) Я. Головацький, Замѣтки и дополненія къ статьямъ г. Пыпина напечатаннымъ въ Вѣстникѣ Европы за 1885 и 1886 годы, Вильна, 1888, ст. 72—73. Також: Др. К. Студинський, Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49, Львів, 1909, ст. 222—3. Також: Вторый проектъ австро-русской литературной временописи въ 1848 г. (Вѣстникъ „Народнаго Дома“, Львів, 1905, ч. 11, ст. 180—81). Осташевский-Бараньский не цитує ніяких українських видань і заміток в справі „Галицької Пчоли“, тільки репродукує в польськім перекладі три німецькі акти мабуть з архіву намісництва.

Przed dwoma tygodniami zgromadziło się kilkanascie osob dla narady w tym przedmiocie, i po różnych debatach podpisało się osiem osob, iako wspołpracownikow mieyscowych, między którémi X. Kanclerz Wiliczkowski, X. Malinowski, X. Zukowski, X. Spowiednik z Seminarium. Panowie Hurkiewicz, Kmicikiewicz, Leontowicz, i Borzyszkiewicz (!) — Jak ci Panowie iako i Stauropigia nalegali, azebym ia przyioł na siebie Odpowiedzialną redakcyą tegoż pisma; długo wymawiałemsię, z powodu że ia w dialekcie naszym mało co dotąd pisałem, i że w moiey starośći raczey o spokoyności niżeli o tak wielkim przedsiewzięciu mysleć należy; lecz nareszcie na silne nalegania tak znakomitych Prałatów, iako też Sekretarza Gubernialnego Pana Chominskiego przyrzekłem rozpocząć ten nowy zawod i przez poł roku trudnić się redakcyą pierwszego Małoruskiego pisma periodycznego. — Dnia wczorayszego podali starsi Stauropigii i ia osobiscie prozbe Jego Excellencyi Panu Gubernatorowi, o pozwolenie wydawania, załączywszy oraz program, który ią łaskawie przyiąć raczył, i bez wątpienia ieszcze w tym, a naydaley w następuiącym miesiącu nadeydzie z Widnia pozwolenie. — Otoż zaczyna się dla narodu naszego nowa epoka, a nawet i łaskawy Rząd nieiest przeciwko temu, ażebyśmy dali oznaki, że żyiemy iescze. — Przyiowszy na siebie ten trud, zgłaszam się do Pana iako gorliwego wspołrodaka zamiłowanego w naukach i literaturze zapraszaiąc do uczestnictwa w tym zawodzie. Obierz sobie przedmiot ktory się podoba. Pczoła nasza przyimie wszystko prozą i wierszem; polityka tylko i swarliwa polemika będzie dla niey obcą. — Redakcya zyczy sobie, ani się znizać do triwialnośći ięzyka pospolitego ludu, ani się wznośić do uzywanego w Wielkorossyiskiey literaturze sposobu tłumaczenia się, chce zachować ową starozytną narodu naszego maxyme „Середины держися". W niedostatku własciwych nam wyrazow lub zwrotów, przyswaiać sobie będziemy z pobratymczego ruskiego lub cerkiewnego narzecza, nie tworząc nowych słow, bo tak obfity ięzyk iak Ruski w ogólnośći, nie potrzebuie nowych wymysłow. Szczegolniey za wzór moze nam słuzyć bibliina historyia X. Lewickiego, Przedmowa do 2-iey częśći Wianka, starozytne dokumenta z 15-o Wieku i Kronika Wołyńska. Jezeli tą drogą będziemy postępować, spodziewam się ze z czasem utworzymy książkowy dialekt, miły, dzwięczny i zrozumiały dla wszystkich Rusinow.—Jescze raz ponawiaiąc moie prozbe, łącze oraz i drugą. — Xiądz Braciszek Pański znany iest w Galicyi z zamiłowania w naukach i obrawszy sobie sczegolniey iedną z nich gałęz pracuie w niey. — Racz Pan napisać do niego z prozbą (bo ia niemam zasczytu bydz mu znanym) by nas swoiemi artykułami zasilać raczył. Jest on iezeli się niemyle Członkiem towa-

rzystwa Gospodarczego Galicyiskiego i bez wątpienia udziela tamże swoie rozprawy, ia zaś sądze ze słuszniey będzie gdy niemi przyozdobi swoie rodzinne, chociaz ieszcze ubogie pismo periodyczne, niżeli Sąsiadow naszych, którzy nas niebardzo kochaią.

Zostaie z przyzwoitym szacunkiem i poważaniem WMN Pana Dobrodzieja sczyrym przyiacielem i sługą Zubrzycki.

Przyłączam osobną iescze prozbe na karteczce i list z Warszawy P. Macieiowskiego.

В листї з 11 марта 1848 писав Як. Головацький у відповідь Зубрицькому, що давно не одержував так веселих вісток. Так ненадійно сповнило ся його сердечне бажаннє в таку пору, коли найменше того сподївав ся. Але ся вістка заскочила його неприготованим, бо „чижъ була гадка о возможности издаванья часописи Галицко-рускои? Чи була надѣя получити позволѣнье?" В Головацького найшло би ся досить матеріялу для такого журнала, але треба часу, щоби обробити, виправити, бо годї „нехимране межи люде выпускати". Дещо вже післав своюому братови до третьої части „Вінка", що хотїв би вдержати його бодай іще рік, „а чей бы и на дальше стало силъ", в противнім разї злучать „Вінок" із „Пчолою". „Я гадалъ приспособити до печати „лѣтопись", находящуюся въ Ставропигіанскбмъ архивѣ, которой списокъ я сочинилъ, писав далї Головацький. Може она войдетъ въ „Пчелу" — то я бы прислав Предисловіе до неи. Булабы у мене статья „о нашихъ народныхъ пѣсняхъ". — „Проглядъ южнорусской словесности" — „росправка о давныхъ лѣтописяхъ рускихъ". — „О переводахъ священного писанія на языкъ южнорускій". — „О граматномъ и договорномъ языцѣ на южной Руси". — Найшлобыся дещо и сказати о казкахъ народныхъ, обрядахъ и обычаяхъ и пр. — можна бы и дещо переложити изъ книжокъ россійскихъ — але бѣда — для всего того треба времени — времени. Нужно бы все переглянути, доповнити, у ладъ и складъ привести, однимъ духомъ надыхати — оживити. — А тутъ потреба чалитъ". Хоч зближаєть ся великодня сповідь, утїшений вісткою буде сидїти днем і нічю і, що зможе, допоможе справі. Дальше поручає на співробітника Антона Могильницького та повідомляє, що „Беднаржъ прекрасно переводитъ Шиллера", а „О. Савчинскій написалъ легенды гладкимъ стихомъ".[1])

Міжтим, як Зубрицький оглядав ся за співробітниками,

---

[1]) Др. К. Студинський, op. cit., ст. 224.

власти прискорили полагодженнє прошення. Поданнє Ставропигійського інституту одержав до заопініовання директор поліції Сахер-Масох, а свій погляд висказав у письмі з дня 10 марта. Тут підносив, що розбуджене національне почутє польського населення зміцнюють часописи й твори в польській мові, що поширюють найрізнороднійші вістки з обсягу рільництва та промислу та підносять рівень загальної освіти, а для українського населення не зроблено досї в тім напрямі нїчого. А прецїнь се звиш двоміліонове населеннє займає майже цїлу східну половину краю.

Як що узглядни̇ти, що інтелектуальне та моральне вихованнє того народу стоїть на найнизшім степени, що шкільну науку подають тільки виїмково та недостаточно, що вислїдом того є деяка дикість, забобонність і пересуди, може тільки приплеснути замірови Ставропигійського інституту, бо через народню часопись у рідній мові хоче піднести загальний рівень народнїх мас.

Програма часописи далека від усякої полїтики й инших невластивих питань і свідчить гарно про інтенції видавців приложити часопись до дійсних потреб загалу та його низького степеня освіти. Зі злуки дидактичних річий з лекшими творами пробиваєть ся замір здобути інтерес читача для часописи та зєднати його увагу для поважнійших річий. Дати концесію на сю часопись є дуже бажаним, бо відповідає однїй із найпильнїйших потреб українського народу. Крім того ся справа представляє для Масоха також значіннє із полїтичних зглядів.

Відомо, що межи польським і українським народом тріває від віків взаїмна неохота, задля чого всї дотеперішнї проби порозуміння і злуки були безуспішні. Сей роздїл має свої причини в історичних споминах, що жиють у памяти й устах народу, а досї був він сильною підставою супроти махінацій польської партії перевороту. Се сторонництво старало ся дуже приєднати для себе та своїх замірів греко-католицьке духовенство, закидало перед кількома лїтами свої сїти на гр. кат. семінарію, але тут і там не найшло досить податного ґрунту або навіть стрінуло ся у своїй роботї з поважними перешкодами.

І в найновійших часах є змагання в сїм напрямі, причім уживаєть ся арґументів, що оба народи, польський і український походять зі спільного пня, що від віків заселюють один і той сам край і що польська лїтература є їх спільним добром.

„Хоч супроти тих тверджень не можна вкінцї поробити

уснованих закидів“, здавало ся мало свідомому справи, одначе завначував, що рішучо не бажає собі, щоб українська часть населення злучила ся з польським населеннєм в дусї тенденції сьої останньої. З тих причин уважав директор полїції видаваннє української часописи дуже вказаним і пожиточним, „бо в ній є початок розділу освітного середника, яким являєть ся спільна польська лїтература“. В такім пересвідченню утвердило його занепокоєннє, яке викликала межи звісними провідниками польської партії вже перша поголоска про уділеннє подібної концесії.

Дня 16 марта 1848 одержав директор полїції уповажненнє повідомити Ставропигійський інститут, що часописи нїщо не стоїть в дорозї, а ґубернїя зажадала тільки подати до відома властий імя і прізвище члена інституту, що буде відповідати за редакцію.[1]) За кільканайцять днів, бо листом із 28 марта, повідомляв Зубрицький Головацького, що дозвіл прийшов запізно, бо вже знесено цензуру та є свобода преси. У Львові настали такі обставини, що „by biedney pszczółce we Lwowie trudno było pokazać się“. Тому нехай спокійно працює для „Вінка„.[2])

Разом із тим і здійсненнє мрій Зубрицького в справі витворення панської книжної мови було відсунене на цїлї два роки. Чого не зачав перший проєктований у Галичинї лїтературно-науковий журнал для потреб українського народу, то виконувала від 1850 р. „Зоря Галицка“, щоби осягнути цїль, вказану Зубрицьким. Велика наукова повага Зубрицького могла числити на певні успіхи, бо з боку народнього напряму не було противажника.

II.

Що до майбутнїх співробітників „Галицької Пчоли“ на основі добутого матеріялу можна сказати щось певнїйшого тільки про приготовуваннє статий з боку Як. Головацького.

Обіцюючи взяти участь у видаванню „Галицької Пчоли“, поставив Головацький на першім місцї передмову до свойого списка львівської лїтописи, що задержала ся в рукописи як „Вступленіе“:

Оглянувши ся трохи в отечественной исторіи нашой, всякому в очи впаде, якъ недостаточно выяснені декотрі епохи дѣяній народныхъ. Одно, же колись через непріятельскія напады и всякую

---

[1]) Ruś, ст. 268–70. Я. Головацький, op. cit. Др. К. Студинський, op. cit. ст. 226–227.

недолю народа загибло много памятников, другое то, що лишилося, но болшій части изображено чужесторонными, ба й ворогами невѣрно, криво и лукаво. — И так годѣ нам мати чистое, исти(н)ное выображеніе дѣяній южной Руси, доки не выйдут в свѣт свой родиміи, домашнѣ свидѣтельства, за котрыми до чистой правды доступити немо.

Одно изъ найболше заплутанных а притôмъ найславнѣйшихъ мѣсць в новѣйших дѣяніяхъ нашихъ є XVI и XVII столѣтье — тут показуеся сильна борьба народности и вѣры руской из наверженною, чужосторонною, весь великій народ выступив — показуеся в своєй силѣ, здригнув своим ворогом, зломив ярмо, що тілько вѣкôв его шию парило — и уже здается, як в пѣсни спѣвают: сила силу походила, що добився свого кôнця, уже привернув свои прадѣдніи права, уже доступив довершенной свободы; однак лихая недоля недозволила лише покушати щасливого плода трудôв его — година щастя лише мигнула перед его очарованными очима, перемчала як привидъ перед урадованою душею. — Стій, погоди, ще не часъ, сказала завистная падь, ще сте не доспѣли, плодъ недостиглий опав и загиб. — Осталася туга, горованье за райским привидом.

З тихъ славных временъ є сеся Лѣтопись — котра находится в богатім в старі рукоп. Архивѣ руского заведенія Ставроп. при Церквѣ Усп. Пр. Бог. у Львовѣ № 426. Первый одкрилъ зкладаючий Архив знакомый рускому родови из ученыхъ трудôвъ въ отечественной исторіи — Г. Діонисій Зубрицкій — и повѣривъ ю намъ.

Лѣтопись сеся находится в книзѣ, писанôй в лист, на паперѣ, меже рожными записками, як хтось (безименный) вписовав собѣ важніи декотри рѣчи. Книга тая має 388 листôв, меже котрими наша Лѣтопись обсягає 10 листов од стор. 163 до 182. Она писана дробным скорописом (глянь. на снимок).

Хто був писателем сей Лѣтописи и (як) звали го, не знаемо, тое лишь изъ самой лѣтописи довѣдуемося, що як сам каже, 1621. року учився в Межибожу (на Волынѣ), знать и там родичôв мав, бо каже, що му отец умер — и проч. — На стор. 10 каже: Щож розумѣете, в якôм мы страху были? Изъ сих слôв бачу, що ôнъ бувъ сам современным, очивидячим свѣдкомъ (в Монастыри пôд Кієвом). Пригоды Львова и окольных мѣст, городôв Галицк. Руси описуе дуже подробно и з того догадуемося, же мав жити знать при кôнци жития у Львовѣ — и тут сю Лѣтопись писав — де вона и нынѣ находится, для того ю Львовско(ю) зовемо. Писана нарѣчіем народным руским, якого тодѣ заживали в писмах домашных

и урядных на южній Руси — ледви не зо всѣм сходным из тым, яким нынѣ мир бесѣдуе на Волынѣ, хотя не можна и того (не сказати) пропустити, що мир простый чистѣйшою рускою бесѣдою говорит, бо в устах народа нѣкола не учуете тôлько слôв чужих, як в тогдышным книжным. — Але чиж дивно, як ся мôг устеречи тогды польских и навѣт латынских слôв писменный выхованець школъ. пôд так сильным вліяніем польского и латинского языкôв зоставаюших? коли на вôдвороть простый чоловѣк вôд них далекій незачув и, не маючи потребы их, старыми корѣнно-руськими словами выражався. Так и доси ся дѣе межи нами! Ві(д)так декотри слова живцем польскіи: потенжный, през, вшисци, найвенцей, былебы, ẑіондз, ẑіонже, велце, рокошь, ведлугъ, прод, спосродку, слыше, теды былебы, венкгор и прочь.

З польского присвоені зрущенй, котрй може и нынѣ зачуете у Руси на границѣ з Поляками: вшитко, юж, барзо, пѣнязѣ, трвога, нѣц, люд, смоклый и проч.

Килька чужих слôв: ратуш, штурм, плюндровати, кгвалт, фундовати, интентом, ребелѣзовати, конюровати, деспект — конфер и другіи втиснула до руских тогдыш(н)ых латинско-польска ученость. И то ледви не уся уже снѣть в язицѣ Лѣтописи. Треба и то признати, що лѣтописитель выражався дуже ясно, просто и вѣрно. Щирый простодушный и современный розказователь славных дѣл краянôв своих описовав языком живым своим природным, прекрасным, отцѣвским то, що сам бачив або що вôд виддѣв чував — всюди додае „повѣдают“ — навѣт и непріятельску повѣст приводит. Сам недодае нѣчого из своеи голови, як тогдѣ звычайно було у польско-лат. лѣтописателѣв — а де чого нетямит, щиро изповѣдуе: „вже ми ся с памяти выбило. Може хто иншій повѣдати, хто ся Бога боит справедливе!“

Ще й того поминути не можемо, же в той лѣтописи видно, яким способом творилось наше нарѣчіе на нынѣшній лад: так догадуемося, що уже тогдѣ вымовляв наш мир лъ в первôм лицѣ прошедшого времени як в, як написано килька разôвъ в Лѣт. ударив — замѣсто ударил — так знать л вымовлялося, сли в серединѣ слов перед согласною стоитъ (жовтый). — Согласнй и и ѣ перемѣнются часто, ѣхалъ и ихалъ, капитанъ и капѣтан (десь ѣ вымавлялося уже, як нынѣ). Самогл. о, де ю нынѣ Русине як і вымовляют, тогдѣ знать выговорували нибы глухое у (як нынѣ Русь на границѣ Литви, у Угор) вуспу, килимув, столув, Яворув, имнюв, нынѣ віспу, килимів, столів, Яворів — из того виробилося: ю, а то перейшло на и наковец на чистое і. — Так мае ся о читати в од-

нословных словах и проч. — Тут видко, що зароды до нынѣшных форм языка уже в давній старовинѣ були, бо надибалисмо щось подобного в грамотѣ из року 1421.

Друга в черги статейка про народнї піснї, якої уривком являєть ся без сумнїву понизший текст:

Duše našich pisní zahynulych, We kterých bydlíte sutinach? Či snad na nebeských dlíte kaulich, S duchy našich otců proslynulych. W přihodnějsich pěvčom končinach. *I. P. Kaubek.*

Росправа о пѣснях народных южно-руських.

В початках умового розвитья народôв в тîм дитинячîм вѣку образованія на самый перед дух обявляеся пѣснотвореніемъ (поэзіею). Народ, обтрясшися из первѣстной дикости и дитинячого невѣжества, взносится на легких крылах изображѣнья, а почувши молодіи силы, буяє смѣло по повѣтрю. В ладѣ з природою, ще свѣжою, тремтячою збытком творческих сил малює свôй быт, зображає своє досвѣдченье и выливає свои чувства радости, своє горе, свою тугу звучными словами юного образотворного языка, склад за складом пливе як филя за филею, бренит, звенит як потôк полонинскій. — Се первіи чувства самостатности и народного быту, се первый полѣт молодои птицѣ, первая саморôдная прекрасная поэзія. Щасливый нарôд (и єго словесность), котрый переховає тіи буйніи косицѣ до того часу, ажь якій письменный, пôзнавшися на красотѣих, уйме, напише и перекаже потомным поколѣням, щобы не прогомонѣли в народѣ, и проспѣвавши свôй вѣк и своих витязѣв, не уступили при перемѣнѣ душевного образованя перед взмагающеюся прозою и искусним пѣснотвореньем письменных ученых людей. Поезія ученая книжная, хоть часом взнешеннѣйша(!), величнѣйша, то ледви буде так природна, так свôйска, народна, як первѣстная поэзія.

Щасливî були Греки, що було кому списати Гомера и других пѣвцѣв народных — счасливî Чехи, що не загинула до цѣла королеводвôрска рукопись — щасливî Сербове, що найшовся Вук Стефановичь и зôбрав дорогіи скарбы народности. — И мы сьмо щасливî, ба й двичѣ щасливî, раз, що маєм с первовѣку своєго пѣвця Игоревого, хоть вôдголосок оного вѣщого Бояна, соловѣя старого веремня, що то буяв мыслію по дереву, сизым орлом пôд облаки, що свои вѣщіи персты на живіи струны вскладав, а они сами князем славу рахкотѣли.

Щасливî сьмо по друге, що в живôй памяти нашого народа

тилько пѣсень из первовѣку перехованося, що не загибли, як у других народôв тî прекрасніи голосы чувства молодости, первого образованія, переплетенніи забытками стародавных обычаѣв, старосвѣцкого быту и первѣстнои народнои вѣры. — Але тричѣ, ба стораз щаслившî будемо, сли соберемо и спишемо хоть в половинѣ все то, що до нас заховалося из народного пѣснотворства, народных обрядôв и звычаѣв, из народного быту. — Будучіи поколѣня не мутся на нас жалковати, як мы теперечка жалкуемося на предкôв наших, так мало дбавших за свôй язык, за свою народнôсть.[1]) — А можемося сподѣвати, що нашѣ внуки, правнуки, оглянувшися в своим зѣльничку, розвинут и выкохают из родимых парôсткôв прекрасніи цвѣты чистонародного пѣснотвореня, народнои Словесности.

Nуже, братія, до дѣла, час на часѣ не стоит, що учора було, то вже не нынѣ, а завтра буде не сегоднѣшне — що кануло уже у море минувшого, не дасться догонити, але притомная пора дасться ужити — и блажен, хто из неѣ ужиток робит и марне часу не гаит!

Nарôднôсть! се душа племѣнного бытія, котрым народ дае ознаку свого родимого житья; — народность — се добро завѣтне, предане вѣно отцѣв, старанно хоронене и переховуване внуками; народность — се скарб дорогій, котрого цѣліи народи хоробрыми грудьми защищают — народность — се родиме пятно, котрым чоловѣк належит до свого народового тѣла разом из кровію и душею, из житьем предкôв, из житьем потомкôв своих, народность — се обличье народне, котрым нарôд в цѣлôм обемѣ чоловѣчества выказуеся, а котре нынѣ всѣ так старанно изобразити ради, за котрым нынѣ так всюди добиваются. О якже мило тая народнôсть промовляе до родолюбивого серця руского, як рѣзко она вôдрôзняе(ся) свою питому стать, свое родиме первѣстне лице; як силно вкоре-

---

[1]) До справи збирання народніх пісень у нас відносить ся і ось який уривок про Залеского: Самиж ми не знали, яки у нас находятся скарбы народнои поэзіи, спѣвалисмо, спѣвали для того, щосьмо в маленьку научилися — але не умѣли оцѣнити вартости сих твореній народных. Першій у нас Вац. з Олеська показав нам доступство сих пѣсень, котрими пройнявся наскрôзь, полюбив их. — Вôн первый показав и нам наше добро. — Мы в его собранію увдрѣли богатство — пôзналисмося на своей рôднôй земли — свою власность — нам, а нѣкому не приналежачую, вôд нѣкого не позычену, нѣ перенятую. — Сей благородный Лях первый оцѣнив нашѣ пѣсни, поставив там, де им чля, их годность показав и над польску поэзію винѣс — він сказав: чого нѣхто не повѣв из его нѣ наших земляків.

вилась она в народѣ, як богато очерков заховалося в памяти и житью народним!

Чимже выражаеся и чим обявляеся тая народнôсть? Якіи стихіи оживляють ю?

Язык народный — се слово, дане чоловѣкови Богом для высказанья и изображенья духа, чоловѣческои мысли — найлучше выражае питоменну жизнь народа: его вѣру во Всевишного и понятія надсмысленных рѣчей — его умственне розвитье в науках по всѣх безконечних видах еи — его обычайне состоянье и норовственну дѣятельнôсть — его законы — его успѣхи в краснорѣчіи и поезіи яко выражѣньях горожанского и естетического житья. Письмом передается то выражѣнье народности на потомніи поколѣнья. — Обем того всего называемо словесностію. — Але окрôм сеи словесной письменнои власнои письменнôй часточки народа мае и неписьменный народ свою простонародну словеснôсть, котра е истинным выражѣньем народнои вѣры, образованья языка народного, у(м)ственного розвитья и норовственного состоянья народа; его обрядôв, обычаѣв — его простонародных преданій старины и народнои поезіи. — А хоть изустна словеснôсть не е и не може бу(ти) так докладна, повна, до якои доконалости письменна доходит — але з огляду народности заслуговуе на бôльшу увагу. — Письменная словеснôсть приберае богато поживы вôд сусѣдных посторонних народôв, котрѣ борше и лучше розвитися успѣли, переймае чуже, послѣдуе ему и таким чином пріймае его образ, его стать, що нераз такая словеснôсть слабо изображае народнôсть або часом зовсѣм чужу, несвою образуе.[1])

---

[1]) Уривками статї про народнї піснї являють ся і такі два фрагменти: Поэтове писменны завсѣди мати мали якись взоры, представленія учителѣв своих або чужосторонных, когожь пѣвець народный мôг мати учителем, наставником, нѣкого, одна творческая поломѣнь бухнула из тужных або радостных грудей его и самым природным своим домашным способом выразився — так, що превосходніи пѣсни сіи, можна сказати, що е чистонароднû, чисторуськû, нѣ однои гадки нема чужои, все оригиналио. — — Пытаю я вас, добріи люде, яка поэзія у нас була — бо без поэзіи не було в XIV, XV, XVI столѣтію, коли уже не стало боянôв, воспѣвавших колись славу витязѣв — хто пѣв и якіи пѣсни спѣвано по дворах Князѣв Литовско-руских. — Що спѣвали княжны красніи — и молодцѣ — играючи на гуслех? — № ма гадки, що тіи самû народніи пѣсни, котрû теперь поются в народѣ, колись и по роскошных теремах и палатах розлягалися — але потому нещастье (несчастье) выгнало их из дворôв панских, счуженѣлых, гордивших народным словом — и вони уступили вôд негодных и перейшли до народа.

Під „Проглядомъ южнорусской словесности" розумів, здаєть ся, Головацький статейку, якої вступом, зглядно її частиною являєть ся отсей уривок:

Русь дав(н)о розтягала ся на Юзѣ по Дунай и Прут, а через нынѣйшну Галиччину без гори аж по Тису рѣку, де знать перед приходом Мадярів граничили из Сербами — бо до сегодня обитают Русине в Угерщинѣ аж до и за Тису. — Навѣт в околинѣ славного вином Токая мадярове звутся, не иначе, а змадярщені Русини. — На западѣ сиверноѣ Угерщини (в Діецезіи Пресовскій) обитают Русине, говорячі языком тамошним Словацким (Шариским) обрядку греческого (уніятского). Прѣто гадавбим, шо то забутки Словен, св. Кириллом на греч. обр. наверненых — а коли прочі Словене тамошні завистию Латинників перемѣнити обрядок принуџені були — одні тіѣ наслѣдки захищені недоступними горами та пропастями остались при первѣсній вѣрѣ (исповѣданю).

Може бути, що и межи Русинів по сѣй сторонѣ Бескидів перше, заким Св. Володимир Кіевску Русь охрестиў, занесли нову вѣру вигнанї звідтам побратні Славяне.

На доказанье, шо мир Рускій не прийняў слів Словенских — али находящіѣ суть староруські (одр, враждовати) могу тое поставити, шо Русине, в Пресовскій столицѣ и других в Угершчинѣ говорячі Словацкою бесѣдою — а слухаючи Службу по обрядку греческо-Словенскому не прийняли нѣ жадних слів Церковних д свому язикови, хотя давнѣйше, бо майже с часів Св. Кирилла и Меѳодія изповѣдую(т) вѣру обрядку греческо-Словенского и служби язиком Словенским слухают.

Коли наш язик, наша словесность так давна и переходит чергою через усѣ столѣтя аж до новѣйших веремень — видко с того, шо двома дорогами нам к ней зближатися нуждно.

Первая, розглядѣмо старѣ рукописи, хоронені по різних мѣсцях, деякі лѣтописи — временники — грамоти — записки — таж у нас ще нѣхто не глядѣў, не покладаймо найменшого листа рукописного, може от так шо важного, а в друге Мир наш, бувши відосібнений, огорнений сусѣдними Словенами, хоронений осѣдалами ѣх від напливу чужоплеменного — заховаў и придержаў (ся) давноѣ своѣѣ образованости, питомого народного просвѣщеня много більше, як усѣ другі Славяне. — Шо до поезіи, можно смѣло сказати, є найпѣсеннѣйший від всѣх — загляньмо лиш, який розбір пѣсень — а ті пѣснѣ ти(м) більшой уваги годні, коли в них промѣтує ся давність Староcловѐнска, она простота, простоусердность, доброта, гостинство давне Словенске, як в обрядових пѣснях (ладканях, заводах, щед-

рівках, колядах, гаѣлках, русальних, троицких пѣснях). Як обряди тоті заведені від нетямки, а межи міром від часів переддѣянних, бо нѣт слѣду, колиби могли бути заведені, ким тоті обрядки постановлені, истинно мають бути с часів з веремня давно словенского богослуженя, були первым плодом образованя межи миром — однак своею красотою здивуют и нинѣшних умцѣв. В них можем пізнати старину Словенску.

А другі пѣснѣ: думи та думки показуют нам чистий образ начерку народа руского, сут то гомони давнѣйшого славословленя Русинів — лише мир заховаў чистий дух народний, коли проча часть роду руського переоначилася. Шануймо сѣ останки вѣна пращурів наших и недаймо ѣм в пропасть загибати. — Танцѣ. — Плюсовѣ. — Приповѣдки — Язик.

Обличѣмо ся из землею нашею, таж вона нам рѣдна мати; вона нас від нетямки годовала, таж ми не заволоки, але відвѣчні обитателѣ, вѣрні дѣти ѳѣ — розгляньмо ся по цѣлім обширѣ — розпитуймося дѣтий, ближших ѳѣ, котрі єсут єю и других годуют — она носит на собѣ ѳѣ могили, деревности — сут то болячки ѳѣ недуги — она в лонѣ своѣм носит памятники передвѣчні, передхристянскі — хтож у нас розсмотруваў ѣх. — Ne оглядаймо ся на чужих та на пасербів — нехаймо ѣх в недбалости, али ми вѣрні дѣти обізрѣм усьо, опишѣмо, заховаймо від вѣчной пагуби. Гляньмо на мир, чиж відмѣняли вони одежу свою — ой нѣт, собра(т)я, в тих попортяних свитах винни сьмо шановати стрій передвѣку славного, можного, богатого — нѣхто, як вони в білшій зачести не мали, вважаймо лиш, як ѣм тяжко дащо відмѣняти, завше Русин з гордостию на минувшеѳ добро скаже. В нас того не бувало.

Строєнія. — Нема в нас и не було нагорнених ущоўбів камѣнних, яким(и) чванятся Греція и Рим — земли так звані класическі, нам наша земля классическая.

О языцѣ. — О відмѣнах в язицѣ руськім можна зрівнати так, як в родинѣ або в яким товариствѣ уживают слів або сих або тих, так и в селах. Роди, розмноживши ся в поколѣня, придержали влюблені слова и приказочки своѣх правітцѣв — прѣто найдем в кождім майже повѣтѣ, в кождім куточку, роздѣленним рѣками, горбами або иншими природними границями питомѣ слова — вираженя — приговорки.

Дивно и дуже дивно, шо в пѣснях нарідних по цѣлій южній Руси майже точнѣсѣнький язик — в ним десь піднарѣчія гибнут, а являѳ ся один загаловий нарідний (пѣсенний) язик — так в ст(о)ронах Стрия спѣвают, роблят, ходят — в Жоўківским в ладканях

чудно чистий и красний, хотя в простій бесѣдѣ надиблем так часто на польщину — або и нижнім Надсяню на слѣди Словаччини.

Истинно мали сѣ пѣсні походити з часів найдавнѣйших, з часів, коли були правою Словесностю неписьменних народів Словенских. — Дяковати, що добра доля сохранила нам зо Старини такіѣ скарби. — На посадѣ сих пѣсень творили вѣщі люде пізнѣшщі, в них однак завсѣди почерк старини.

О языцѣ. — Пригодами розличними двигнули ся декотрѣ нарѣчія до писменного — приймили дашчо з сусѣдних нарѣчей, прочее відвергше. Доки не будут изслѣдовані, изучені усѣ або білша часть нарѣчей и піднарѣчей народних Словенских, доси не в силѣ буде подѣлити ѣх послѣ порядку, доси невислѣдно, як тіѣ нарѣчія изникли, як повстали — переоначувалися, а як межи собою цѣпко звязані, шо один в другого так и переходит різними відмѣнами и перетворуванями букв.

Южно-руське нарѣчіе межи словенскими одно з найбілших, бо ним около 15 миллiонів народа бесѣдує — (коли ниньки з такою Словеснос(т)ію польским язиком лиш 9, а ческо-словенским ледви 6, Сербским майже пять говорит). Тое же нарѣчіе мае славу, шо вперв меже Словенскими було до книжного внесене: первий Дѣеписатель в Словенщинѣ (Нестор), первий Законодатель — найдавнѣйший пѣснотвір — перві печатнѣ — первое просвѣщене и образоване (хотя не могло воно мати напливу на прочих Словен). Через тілько столѣтей руський язик буў грамотний на цѣлім сиверѣ Словенским, на всѣй Руси, Литвѣ, навѣть и в Полщѣ попри Латинскій.

Зі статї „о давныхъ лѣтописяхъ рускихъ“ віднайшли ся два відривки. Перший про Нестора:

Старенный Старець Nестор описовав дѣянія своеи отчины. Язык его лѣтописи е книжный Словенскій, котрій выучив в Монастыри, але не зовсѣм чистый, первѣстный — але и правописанье уже руськo-словенске, ба и слогъ все закидае рущиною — слов богато, чисто-народн. формы також, промеж словенщину пробиваются и свои родимі. — Судив бых, що не мало форм старых загибло и переоначилося, як н. пр. у других Словен — Чехôв або хоть Краинцѣв — Хорватôв — и читаючи сю лѣтопись по нашому выговору малор., ледви бы не сказати, що межи ческою короледвор. рукоп. а нынѣшн(им) языком не меншій роздѣл, як межи нашими лѣтоп(исями) а нынѣш(нею) бесѣдою народа — ба булибысьмо в искушѣню по примѣру других памятникôв взяти их за чисту давну рущину, кобы нам не давали доказу певного руськи формы, котрі попри церк(овно) слов(янські) на однѣй сторонѣ, ба и у однім

рядочку находятся, чого у чеськ(их) и других памятн(иках) не знайдемо.

В другім фраґменті, може й виписці, порівнують ся наші літописи з иншими европейськими (загально):

Як далеко лучшіѣ нашѣ рускі лѣтописи від п(р)очих Европейских — нашѣ писані языком природним, народным, в кожнім словѣ малюют нам старину — простодушіе и правдолюбіе монаха руського(го) не дозволило ему нѣчого пареоначити, приправити або пересадити — він так пише, як сам бачиў або від других чуваў — приводит густо бесѣдующих князѣв — тими самими словами, як було — так, шо здается нам чути старого нашого князя — — коли напротів прочіи латинскі лѣтописателѣ, надувшися зопсованою латиною, вишуковали и живцем вписовали из римских классиків цѣлѣ рядки, підроблювали, накручовали, натягали свое на латинщину так, шо нинѣ и розібрати не годен, шо правда, а шо підѣлка.

Статї „О переводахъ священного писанія на языкъ южнорускій“ я ще не стрітив у паперах Головацького, а зі статї „О грамотномъ и договорномъ языцѣ на южной Руси“ звісні хиба два фраґменти:

Язык южноруській дуже богатый в старî памятники, особливо дѣла дипломатичніи — е дещо вже издано в рôзных збôрниках грамот — але ще бôлшая часть лежит в рукописах. Килько наприм'ѣр в Архивѣ, зложеним у кляшторѣ Бернадиньским у Львовѣ, дѣл урядных давных воеводств Белзкого и Руського. Там цѣлî акты судôв гродських и земских из килькох столѣтій зложенî — може в сто огромных томах — а все писано руським языком аж до найновѣйших часôв. Nѣхто не переглядав того, нѣхто не кивав — так и бутнѣют и ждут пріязнѣйшои поры, щобы хто, добувши их, свѣту приступнѣйшими учинив та зробив ужиток для домашнои исторіи. — Много також е грамот у Магистарськім Львôвским Архивѣ, в Консисторських, так Львôвським, як и Перемыським — Монастырських библіотеках и по других руках — усе бы то здалося добувати и свѣту оголосити. — Що напечатаних грамот южноруських доси е в „Собранію Государств. Грам. и договоров“, Спб. — IV ч. — В исторіи Карамз. в...

В другім фраґменті говорить ся про мову та правопись грамот:

Во всѣх грамотах, из рôзных сторôн, вôд рôзных осôб и вѣку выданых, показуе ся один и тотже язык — из розмаитыми вôдмѣ-

нами — а що найлучшим доказомъ, же був языком народа, звычайною бесѣдою при дворахъ, бо у кождим находимо свои питомѣ мѣсцевѝ слова и способы выговоруваня — чи в Ярославю, чи в Яссах — н. пр. 1584 — дятел — язеро и друг. я — так говорять и досегодне на Буковинѣ: пѣснѣ. Ѥедалеко Дуная чабан вôвцѣ корняя, Ѥа теленку віграя — може то є болгаризм, але болгаризм, перейшовшій до уст народа, а не з книжок.

Ѥе ма в них одного загалового правописанья, выученого в одній школѣ — але кождый так писав, як говорено.

III.

Можна сумнівати ся, чи в разї видавання „Галицької Пчоли“ був би Зубрицький вдоволений навіть змістом статий Головацького, мовою і правописю на всякий спосіб нї. Як згадані статї були засновком пізнійше друкованих розвідок, так проєкт видавання „Галицької Пчоли“, видно, заінтересував живо Головацького, коли з того часу є його записка з авторами та змістом збірника „Пчола Малоруська“. Мали тут увійти такі автори: І. Б(ірецький), Казка; Ст. Ш.; Писателѣ Малорускіи: И. Котляревській (Энеида, Ѥаталка); Артемовській (Твердовській); Павловській (зі знаком питання); Гр. Основяненько (Квѣтка) (Повѣсти I. II. Добр. роб. Пархим, Ранок; всї три заголовки перечеркнено й написано червоним олівцем: Ѥечипір); Є. Гребѣнка. Приказки и Опис Укр. жит.; Ст. Карпенька Твердовській; В. Забѣла (Тополь, sic) Чари — Пѣсня; І. Бодянск. Казка; А. Могила (Метл.) Думки и пѣсни; Іер. Галка (Костом.) (Вѣтка — Балл., Сава Чал., Переясл. нôч); Л. Боровиковск. Байки — Чорном. (sic). П. Короницькій; П. Кулїш; Мартавицькій; П. Писаревського; Степ. Писаревській; А. Чужбинск.; Т. Шевченька; С. Шерепера (Купала на Ивана); Корсун; Мих. Петренко; Довгоносенько (Синельниковъ); Х. Купрыєнько — Шпигоцькій — Падуры; Меха; Лучкай; Фогорашій.

Збірник мав складати ся з двох частий, поетичної і прозової. „Пѣснотворѣнья“ (стихи) мали розпадати ся на: І. Ліричніи а. Думки и пѣсни; II. повѣствователніи а. Повѣсти и казки поважніи, б. жартобливіи, в. перелицёваніи; III. Поучиненіи (sic, поучителніи) пѣснотворенія. Байки и небылицѣ. Сатыра; IV. Драматическіи: Комедія, Трагедія, Драмма, Опера. Б. Проста бесѣда. І. Повѣствователна а. Исторія — Лѣтопись, б. Повѣсть, казка; II. Описовая бесѣда; III. Поучител-

ная, Ораторская, Байка; IV. Праводатная и урядовая, Стат. Лит., Грамот.

Повіяв инший вітер і „Пчола Малоруська“ лишила ся також тільки пляном, як скінчило ся на самім розписанню передплати на Енеїду.[1]) Впрочім такі пляни не були відособлені. Антін Могильницький, задумував рівнож „выдавати два аркуши на мѣсяць, але, невдаючи ся въ плiотки політичніи, писати щось зъ Історіи, Географіи, Статистики народу и земли рускои — удѣляти вѣдомости Лѣтературскіи, Господарскіи, звичаіови й обычаіови и брати пôдъ здорову крітику все тото, що ся для Русинôвъ доброго и шкодливого дѣе на свѣтѣ“.[2]) Як і що зробив Могильницький для виконання свойого заміру, мені не відомо.

Перша чисто літературно-наукова українська часопись у Галичині появила ся 1849 р. Зачав її видавати Іван Гушалевич 7 мая на місце застановлених політично-літературних „Новинъ“. Мала вона назву також „Пчола“, а з 19 ч. з 3 вересня покінчила своє єствованнє.

Подав *М. Возняк.*

[1]) З тої нагоди писав Хоминський до Петрушевича 7 жовтня 1848 р.

Любезный друже!

Совершенно дѣлю твои горованья надъ неистовымъ починаніемъ нашихъ Малоруссомановъ. No Малоруссоманія теперь господствуетъ. Ею заражена наша народна рада, наши посланцѣ въ Вѣдню, якъ увидишъ въ приложенной предплаты на Енеиду Котляревского. No що еще хуже, не терпитъ она задного сопротивленія и кождого, который о составѣ нашего языка инного естъ мнѣнія, называе заразъ Pseudo-Руссиномъ, измѣнникомъ и Богъ знае чѣмъ. Щось подобного постигло и мене, а то за тое, же однажды боронилъ я Вагилевича противъ поносного злословія, яко бы онъ за 600 зол. жалованія запродалъ русскую свою народность...

Не увѣришъ, якъ тутъ мнѣ воздухъ душный. Хотѣлбы ся троху прогулять по свѣтѣ, а за рокъ или два вернути ся на задъ, коли въ насъ атмосфера троху очиститъ ся и партіи точнѣе опредѣлятся..

[2]) Др. К. Студинський, op. cit., ст. 265.

Наукова хроніка.

Західній погляд на східню Европу.

Karl Dieterich — Die osteuropäischen Literaturen in ihren Hauptströmungen vergleichend dargestellt, Тібінґен, 1911, Verlag J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), ст. VIII+184, 8_0.

Книжка Дітеріха — се не перша проба серед західно-европейських вчених дати загальний образ славянських літератур. Були, правда, роботи в тім напрямі більше солідні і спеціальні, згадати хочби видане Амелянґа „Literaturen des Ostens" або випущений недавно том про літератури сходу в видавництві „Kultur der Gegenwart". Дітеріх має одначе иншу ціль як усі попередні подібні видавництва, і инші причини примусили його до написаня свого твору. Його книжка має дати не менше-більше подрібне зображенє літературного житя на сході, а бє більше на загальний образ, подає першу пробу сумаричного перегляду — перегляду „aus der Vogelschau", як признаєть ся автор — того, що дали східні народи на літературному полї, тих проблємів, які зачіпає літературне житє сходу. „Спонукало мене до сього розваженє — пише автор в переднім слові — що так практичні як і теоретичні причини примушують до того, щоби на духове житє народів молодшої Европи, якби їх можна назвати, звернути більшу увагу як до тепер. Практичні причини, бо східні народи роблять щораз дальші національні „прогульки" на захід, — згадати Чехів, Поляків, Угрів, — і стан їх поетичного дорібку дає нехибні вказівки на стан їх почутя національної сили, заміна якої на чисто конкретні вартости може стати фатальною загадкою сфінкса для дипльомата, що числить ся тільки із зверхніми чисто факторами, загадкою, супроти якої він вже й тепер нераз стає

безрадним. Старі і заковані в панцир політичної та економічної сили народи дуже легко склонні легковажити все, що в житю народів не дається змірити і зважити, і, засліплені власною могучістю, тратять здібність бачити укриті сили, які виростають в молодечо-свіжих народніх орґанізаціях і дають ся завважити поперед всього тільки в своїх духових проявах". — Автор, очевидно, хоче бороти ся з таким упередженем західної Европи до східної, хоче розгадати загадку сфінкса, яку представляло досї для заходу духове жите сходу і таким чином вирівнати пропасть поміж „востоком а западом". З сього пункту виріс плян його книжки і відси треба перше всього на неї глядїти.

Отже спинимо ся на першій, вступній части працї Дітеріха, на мою думку найважнійшій в сїй книжцї, на части, яка має заголовок: „Культурно-історичні підстави східно-европейських літератур". Про „дух Словянщини" і її будучу ролю світову говорило ся в Европі нераз ще з часів Гердера; Міцкевич в своїх викладах славянської лїтератури зобразив теж славянщину як світ для Европи новий, повний містичних сил, які ждуть, щоб вповні розвинути ся та виявити всю глибину славянського духа перед західною Европою. Панслявісти вже тільки бачили гнилу Европу, знеможену культурно — і грімко заповідали буйний ріст славянського племени. Але справа так і не прийшла до більше конкретної стадії, до розваженя, так з одної як і з другої сторони, тих культурних ріжниць обох частин европейського населеня, та їх історичної місії. Дискусія губила ся в абстрактних історіософічних міркуванях, бо расова лють не давала обєктивно дивити ся на справу. — Дітеріх обходить всї ті спори поміж заходом і сходом і кладе справу відразу на конкретний ґрунт лїтературного житя східної Европи. Отим-то розділ про „культурно-історичні підстави" того житя набирають чималого інтересу, все одно чи згодимо ся з думками автора чи нї.

Річ очевидна — Дітеріх, вихований на західній культурі, дивить ся на схід очима „западника" і часто не так, якби ми хотїли і якби треба. З гори тут мусимо приймити до відома його, несвідоме може навіть, упереджене, а радше кажучи оте несвідоме, певне себе почуте висшости західного типу культурного над східним. І тут навіть дослїдникови трудно позбути ся упередженя культурного, апріорного трактованя сходу як неповнолїтного культурно. Се сумний факт, але його треба приняти до відома холоднокровно, щоб не зводити дискусії на манівцї: горяченем не помогти справі. В даний момент західно-европейський чоловік глядить з висока на схід, себе тільки уважає за Европейця, а все инше за пів-варвар. І відси виходить також Дітеріх. „Се світ — говорить він про східну Европу — який ще не виріс з Азії і не вріс

в Европу, може навіть ніколи в неї цілком не вросте; бо за глубоко і за сильно східно-европейський тип вріс в азийський ґрунт, етнїчно, історично, соціяльно і духово".

Не маючи ніякого природного відграниченя від Азії, схід Европи був з самого початку теріторією вічних мандрівок народів, напливу диких племен азийських. Вони не дали розвинути ся ніякому орґанізмови державному, спиняли всякий культурний зріст, не давали національним орґанізмам природно розвивати ся. З другого боку, на місце витісненої якої-небудь природної національно-державної думки, втискав ся щораз більше гієрархічно-імперіялїстичний режім Візантії, її політичний та церковний вплив. І все історичне житє східних народів розвивало ся під впливом тої подвійної тиранії: фізичної азийських орд та історичної Візантії. По думці Дітеріха — щастем було, що не весь схід Европи підпадав тій тиранії, що наслїдком ривалїзації Риму і Царгороду деякі племена славянські (Поляки, Чехи, Кроати) перейшли під вплив західної Европи, і мали змогу скорше „вкусити овоч з дерева пізнаня". Таким чином ота боротьба Риму і Візантії викресала іскру свідомости у східних народів, дала певний напрям їх духовому житю. Сфера впливу кождого з обох культурних центрів, яка поділила східну Европу на ортодоксальну і католицьку викликала певні ріжниці поміж східними народами, означила їх національні змаганя і їх характер, який відтак знайшов своє відбитє в лїтературній продукції. Народи, приналежні до ортодоксальної сфери виявили всю силу свого духа в буйній поезії народній, більше зіндівідуалїзовані духово католицькі народности передують в поезії штучній. „Бо се неоспориме — пише Дітеріх — що у ортодоксальних народів, менше діткнених індівідуалїстичною культурою, тим повнїйше проявила ся людовість; бо все, що у них через паралїжуючий вплив Візантії не могло розвинути ся в лїтературі штучній, виходило на користь лїтературі народній, а її ґрунт був преція численними верствами найріжнороднїйших племен, які на ньому осідали, так знаменито навожений, що лише там могли дозріти такі пишні екземплярі народнїх пісень. Мала діференціяція на народи та індівідуальности, яку ми при тім бачимо, а яка дасть ся пояснити низьким культурним уровенем єсть преція основою всякої правдивої народної поезії".

З тим автор переходить до детальнїйшого розбору питаня про малу діференціяцію індівідуальну та мале відграничене расове і народне східно-европейського населеня, яке виявляєть ся найбільше хочби в мовах, дуже близьких одна до другої. Сї два моменти він підкреслює як дуже важні для оцїнки лїтературних відносин сходу. Відносини поміж поодинокими племенами такі близькі, перехід від одного до другого такий легкий, що різке відграничене навіть дуже трудно знайти. Отсим

і поясню́є Дітеріх питанє, яке стільки наробило клопоту російській і нашій критиці з нагоди Гоголя, а для нас особливо важне задля цілого ряду наших письменників, працюючих в чужих літературах, — питанє про „ренеґатство“ великих нераз письменників і „зраду“ своїй національности. Визначний угорський національний поет і лірик Петефі — був по мамі Хорватом, румунський лірик Еміне́ску — з походженя Серб, грецький поет Валяорітіс — з походженя Румун і так далї. Се можна лише зрозуміти на тлї того помішаня племен і культур, яке бачимо на сходї. Національність тут чимсь чисто духовим — каже Дітеріх — се fluidum, іскра, яка перескакує від одного жерела сили до другого. Народи заздрісні на свою духову власність, на захованє своєї окремішности та національного характеру, але разом з тим відбуваєть ся поміж ними певного рода фізична виміна, яка веде за собою таке сумне явище.

З другого боку — мала духова діференціяція та індівідуалїзація вплинула також некорисно на розвій лїтератури. Єсть тільки маса, зложена в $^3/_4$ з анальфабетів, а серед маси гурт інтелїґенції. В таких відносинах розвиток лїтературної думки не може орґанїчно випливати з житя, вона не може мати широких підстав а буде справою тільки того гурту інтелїґенції. Тому вона мусить все зближати ся до народа, накликувати, проповідувати, тому ота її соціяльна і дидактична нота, яка так ярко виступає в російській лїтературі. І тому трудно, задля відсутности власне орґанїчного житя в тих лїтературах, порядкувати їх і орієнтувати ся в них по певним історичним катеґоріям, знайти для них історичні перспективи. Можна говорити радше про поодинокі прояви і поодиноких людий.

І тут, повертаючи до обставин східно-европейського житя, яке породило такі фатальні лїтературні відносини, автор намічує цїлий ряд паралельних фактів з культурного житя західної Европи і проводить їх ріжниці. Наслїдком згаданих висше етнїчно-історичних обставин сходу витворив ся той нещасний систем централїзацийний, який звичайно скупчує всю енерґію в одному центрі, полишаючи занедбаними всї „провінції“. Схід ще й тепер поражає малим числом великих міст, культурних центрів розложених більш-менш систематично по всїх провінціях. Ся ненормальність — наслїдок візантийських впливів — витворила оте фатальне становище сходу під оглядом культурним: єсть Царгород, Москва, Київ, Петербург, Варшава, Будапешт, — а поза тим глуха, недіткнена культурою „провінція“, широкі, „дикі“ простори. Житє не могло тут розвивати ся на природних, історичних основах, як на заході; тут надмірне централїзованє культури привело з одного боку до гіпергісторизму, до культурної закаменілости певних традицийних форм духового

житя — з другого боку кольосальна більшість жила житем неісторичним, не орієнтуючи ся в ході історичних подій. І через те певні орґани культурного житя були в зароді придавлені, не могли розвинути ся цілком; ті самі орґани, які на заході привели до буйного розцвіту літературної і творчої думки.

Автор вказує тут передовсім на брак міщанства, двірської шляхти і стану лицарського. Житє сходу не дало розвинути ся тим катеґоріям, або бодай не дало розвинути ся в самостійну силу, яка мала би вплив на духове житє і реалізувала би свої стремліня в житю. В той час наприклад, коли німецьке свобідне міщанство поставило на ноги національну літературу XV і XVI вв., — на сході література так і не виходила з монастирських келій і не мала ніякого відношеня до живого житя; не знайдемо тут ані живих, з житя взятих типів, ані свобідного, чисто літературного а не по богословськи трактованя теми, ані тої сердечности та гумору, які були в Німеччині за Ганса Сахса. При дворах на сході починає розвивати ся живійше духове житє також аж в XVIII ст. Знов через брак свобідного, світського духа, через всевладне панованє теольоґії. Струя ренесансу не зачіпила духового житя сходу, не визвала живійшого руху культурного, не отворила дороги визначним постатям. Се тим дивнійше, що на візантийськім ґрунті античні традиції повинні були бути живійші та сильнійше ділати як на заході. Дух теольоґії показав ся сильнійшим від клясицизму — і те, що можна би назвати ренесансом на сході, се ренесанс не в естетичному а більше в демонічному змислі. Ту радість житєву, яка виявила ся наприклад в італійськім відродженю — придушувала на сході схолястика. Впрочім і не було на сході струї, яка могла би стати до боротьби з всесильною схолястикою та теольоґією, бо не було лицарського стану, який би, подібно як на заході, витворив свою питому культуру. Наслідок того, — брак того культу женщини, який буйно розвинув ся в середні віки на заході. „Так характеристична для західного середновіча поезія любовна (Minnewesen) — пише Дітеріх — не могла розвинути ся на візантийсько-невільничому сході, там власне бракувало лицарської сфери, серед якої женщина була предметом культу“. І ся обставина кидає також відповідне світло на становище жінки на сході. Не те, що вона була нездібна відіграти якоїсь ширшої ролї в житю публичному та історичному — єсть Теодора, Ірена, Анна Коммена, Роксоляна, Катерина — вона більше активна як жінки заходу, — але вона позбавлена того елементу, який поет назвав „das ewig Weibliche“, вона більше сотворена для власти в публичнім житю як длятого, щоб бути предметом культу. Позатим вона майже зовсїм зникає в приватному житю. Звідси зрозумілий брак еротики і культу ніжних почувань до

женщини, який сотворило на заході лицарство. Зрозумілий також в східних літературах брак еротичної поезії в висшому змислі того слова, брак таких постатий поетичних як Беатріче або Лявра.

Таким чином — говорить Дітеріх — одиноким духово-соціальним фактором, який міг „запліднити" літературне жите, була церков. Яке могло бути те запліднене, можна легко догадати ся з попередних уваг. Церков на сході була неумолима для всяких „світських" впливів житя, всї сили народнього орґанізму духового абсорбувала до того степеня, що й ніяке „світське" духове жите не могло розвинути ся. І думки тут не могло би бути наприклад про такий ентузіязм для культури ренесансу як поміж висшими духовними сферами на заході. Візантийська схолястика не допустила до ніякої плястики в проявах духового житя, виганяла всю красу та пробу мистецтва, підтяла в вародах драматичний нерв у східних народів, який тільки в новійші часи став розвивати ся. Взагалї середновіче східно-европейське починає заникати тільки в XVIII ст., а маси народні ще й досї не скрізь пробудили ся з соціяльної летарґії.

Ті всї факти, по думцї автора, можуть докладно вияснити той культурний дуалїзм який панує на Сході: з одного боку гурти інтелїґенції без ґрунту під ногами, з другого — море народне. Лїтература штучна не має ніякого орґанїчного звязку з народною, поміж інтелїґенцією а народом — широка пропасть. Але в тій слабости сходу є також його сила — в порівнаню з заходом. На Заході народна творчість квантітативно і квалїтативно безконечно нище стоїть як на сходї; тут поезія народня має ще зовсім заховану свою первістну силу, свіжість та елементарність, завдяки відсутности „культури" не стратила свого природного ґрунту. Слїдом за тим і штучна творчість може розвивати ся на сході свобіднійше: вона ще не звязана так всякими інтересами та традиціями клясовими, полїтичними та соціяльними, вона ще може вийти поза ті рами, бо не чує на собі того історичного тягару та milieu, які тяжать над культурою заходу. „Дорога до чоловіка" в східних лїтературах коротша — як каже Дітеріх. Російський реалїстичний роман пишно розвив ся ради своєї „неісторичности", модерна російська лїтература взяла провід на полї епіки і західна Европа тут мусить вже йти на науку.

Тут можна закінчити реферат вступного розділу книжки Дітеріха. Далї він переходить до огляду східно европейської народньої поезії, перед якою бє поклони, а відтак до начерку лїтератур штучних. Для нас — повторую — найбільшу і чи не одиноку вагу має тільки вступний розділ, якого хід думок я старав ся віддати в повисших стрічках. Ми бачимо — автор порушив ряд важних питань східно-европейських

літератур та культури сходу взагалї — і питаня ті стають тим більше цікавими, що він трактує їх не окремо а дає для їх ілюстрації відповідні факти та порівнаня західного культурного житя. В тому інтерес книжки Дітеріха, в поставленю тих прінціпіяльних питань, в їх наміченю. Рішити він тих питань не рішив, і — думаю — рішити не може. Се справа ширшої діскусії, глубших дослїдів і довшого часу. І не може тут рішати одна сторона. Дітеріх як людина західна, т. зн. вихована на культурі заходу, мав змогу відкрити і вказати на богато характеристичних прикмет сходу, яких „місцевий“ чоловік не побачив би. Він мав відповідну перспективу і з тої перспективи дав широкий синтетичний образ духового облича Сходу. Але образ такий, який він бачить, а не такий яким він єсть дійсно. Я сказав би, чи не занадто „aus der Vogelschau“ дивить ся Дітеріх, — і тому за схематично. А схематичність богато шкодить дійсному розуміню справи, її відчутю.

Розходить ся ось о що: трактуючи річ з занадто далекої перспективи, без знаня і розуміня близших подробиць духово-літературного житя сходу — Дітеріх не умів стати дійсно обєктивним дослїдником, не позбув ся своєї певного рода гордости як вище культурного, бо західного типу — а се відбило ся і мусїло відбити ся некорисно на його працї. Несвідомо він стає тут невільником певних упереджень, утертих вже схем — і супроти сходу заховуєть ся як пан, що перший раз побачив село і мужика. Він має дуже богато вірних та цікавих спостережень, скоро орієнтуєть ся серед чужого йому світа, — але оцінює той світ не його власною мірою, не його власними вартостями, а схемами принесеними вже з собою, чужими та апріорними. І Дітеріх доходить накінець до того, — до чого приходить звичайно прогульковець на село: знаходить на сході тільки елементарність та свіжість буйної народної творчости, — а не бачить нїякої питомої культури духової, опертої на висших прінціпах, не бачить зовсїм орґанїчних „проявів культури на сході“. Брак історизму, про який говорить Дітеріх, брак певних культурних традицій, якогонебудь орґанїчного розвою творчої думки на сході — стає неначе idee fixe автора. Він навіть доходить до того, що говорить в роздїлї про народну поезію — про відсутність історичних пісень, свідомости великих історичних подій поміж народами сходу,[1]) — а зга-

[1]) З гордою самопевністю пише наприклад Дітеріх: „Rochus v. Liliencron hat in nicht weniger als drei Bänden die „Historichen Volkslieder der Deutschen“ gesammelt; ein Sammler solcher Lieder sämtlicher Völker aus dem „wilden Osten“ würde kaum ein schmales Bändchen zusammenbringen“. (ст. 25). Як смішно! Так само як смішна гордість O. Böckel'a в його „Psychologie der Volksdichtung“, що в тирольських Альпах зібрано кількасот „Schnadahüpfln“ — супроти істнованя десяток тисяч наших коломийок!

дуючи про росийську модерну літературу говорить, що не можна перевести її уґрупованя відповідно до певних внутрішних історичних лінїй, а можна лиш говорити в окрема про Гоголя, Турґенєва, Достоєвського, Толстоя. Тільки народня поезія — таке ceterum censeo Дітеріха — єсть духовою власністю сходу, її „достоянієм", а всї модерні сили культури, які відбили ся в штучній літературі сходу — се наплив з західної Европи.

Так приступає Дітеріх до зображеня новійших східно-европейських літератур — тільки від тим кутом їх бачить. Весь розділ про східно-европейську штучну літературу писаний неначе на те, щоб була остаточно доказана „die ganze Kulturüberlegenheit des romanischen Geistes gegenüber dem byzantinischen". І переходячи наприклад до нових славянських літератур автор не говорить про Пушкина, Лєрмонтова, Міцкевича, Словацкого і т. д., а говорить про Байрона і його вплив на Пушкина, Лєрмонтова і т. д., про Шекспіра і його вплив на Словацкого і др., про Вальтер Скота і його впив ітд. ітд. Через призму тільки західних струй і поодиноких західних письменників ми бачимо тут східні літератури і їх письменників. Літературна думка сходу виходить рефлєксом тільки західної і тільки як такий рефлєкс вона зрозуміла авторови. Дальше вона його не цікавить і її цінність сама в собі не має для нього значіня.

На підставі всього досї сказаного можна собі, думаю, виробити думку про вартість книжки Дітеріха. Вона цікава і варта уваги майже тільки ради свого першого розділу, на якому я спинив ся довше, цікава як матеріял для дискусії, для розбудженя інтересу до певних питань, що повинні бути рішеними. Рішити самому ті питаня — для Дітеріха праця не по силам. Тут не вистане знати схід „aus der Vogelschau", треба його трошки докладнїйше знати. Бо инакше трапить ся так, що те, що взагалї заобсервоване вірно і схарактеризоване правдиво відносно цілости, стає грубою ошибкою відносно окремих частий. І кожда нація, про яку пише Дітеріх, тодї єсть і мусить бути незадоволена тим, що він про неї знає. Взагалї — час західним ученим покинути свою, що так скажу, „вигідність", час близше станути до самого жерела, а не черпати своїх відомостий про схід з другої руки, або, як се робить Дітеріх, тільки з нїмецьких жерел. Бо се навіть легкодушність говорити сьогоднї про славянщину на підставі кількох підручників, а ще пускати ся на ширші міркованя. Мусить ся се назвати легкодушністю, колй наприклад всї відомости про Україну, про її людову поезію і літературу черпає тільки із славянських літератур Пипіна та Спасовича (нїмецький переклад!), з Bodenstedt'a „Poetische Ukraine", та Rambaud'a „Russie èpique". За мало, думаю. І нїчо дивного, що з нами Дітеріх так обій-

шов ся, як би ніякої української літератури не було. Єсть всякі чужі трьторядні письменники, єсть всякі ґрафомани, — нашого навіть імени Шевченка не має, про якого можна довідати ся хочби з лексікону, можна слявістови знати бодай з чутки, що се „der erste Nationalsänger Ukraina's" ! Прочитавши Боденштедта і цитуючи одну народну пісню він умів сказати тільки один комплімент („західна Европа" прочитавши Боденштедта буде все говорити нам компліменти), такий вже шабльоновий та скучний: „Schwerlich werden sich viele Lieder in unserer Völkergruppe finden, die sich an harmonischer Durchdringung von Naturgefül und Liebe mit dieser Kosakenlyrik messsen können". Лиш одна народна пісня дає нам славу! А в прочім то ми сховані за Росіянами та Поляками. Дітеріх наприклад знає ще лише сказати про „Kosakendichter Chmelnickij", а Котляревського зачисляє (слявіст!!) до Поляків.[1]) — Але се, хоч як сумне, не обида для нас, а компромітація для тих, що такими інформаціями про нас вдоволяють ся. Думаю впрочім, що такі куріози про себе будемо ще нераз читати в „солідних" працях західно-европейських учених, хочби й слявістів, які засїдають на катедрах, поки ми самі не переломимо ледів і не покажемо себе в правдивім світлї перед ученим світом. *М. Федюшка.*

---

[1]) Ось те славне місце, яке наводжу дословно „для доказу": „in Russland wie in Polen rief sie (= Блюмавер'а травестія „Енеіди") ähnliche Parodien hervor, dort durch Chotomskij, hier (= в Польщі) durch Kotlarewskij", ст. 126.

Бібліоґрафія

(Оцінки, реферати, замітки).

Преісторія, антропольоґія, археольоґія, історія штуки.

В. В. Шкорпилъ — Отчетъ о раскопкахъ въ г. Керчи въ 1908 г. (Извѣстія археологической коммисіи. Том 40-й, 1911, ст. 62—91).

Археольоґічні досліди 1908 р. переведені були головно на сточищах Мітридатової гори. Розкопано всїх 54 гробів. Одні з них, і тих було найбільше, мали форму чотирокутної ями викопаної або на уровені ґрунту, або в штучнім насипі. Звичайно прикриті вони були деревяними дошками, часом також камінними плитами. Инші гроби, теж чотирокутні, ріжнились від попередних тим, що в стїнах находили ся ніші і лежанки, де хоронено мерців. Ще инші виковані були в зовсїм твердій скелї; між ними на спеціяльну увагу заслуґують великі скельні комори, котрих стїни прикрашені були ріжними малюнками. В переважній части всї ті гроби розграблені були вже давно, инші знова таки в найновійших часах. З предметів, які кладено побіч мерців зберіглась отже лишень частина, хоч і мимо сього число відкопаних оказів є доволї велике. Між ними найдено найбільше останків кераміки, серед якої вріжнити дадуть ся головно два типи: посудини нездарного, місцевого виробу, і гарно вироблені посудини ґрецької роботи. Між тими останніми подибуємо зручно модельовані мисочки, двоушні пугари, фляшки, амфори, збанки і т. и., все прикрашене гарними малюнками. Маємо на них зображений орнамент ростинний в виді нпр. ґірлянд, найчастїйше одначе рисунки звірят і чоловіка, а також богів з грецької мітольоґії. Опис сеї кераміки, ілюстрований досить численними фотоґрафічними знимками, поданий автором прозоро, так що може він бути

добрим матеріялом для порівнуючих студій. За се не постарав ся д. Шкорпил звернути більшої уваги на кераміку місцевого виробу. Точнійший опис її був би дуже цікавий нпр. для зіставленя з нахідками в більше північних сторонах українських земель. Таксамо неточний опис відкритих в Керчи предметів зелїзних, бронзових і золотих, хоч вони моглиби висвітлити дещо докладнійше взаємини між ґрецькими чорноморськими кольоніями і скитською культурою. Тимчасом автор обмежує ся що до них лишень на сухім, реєстровім вичисленю. З сього спису довідуємо ся, що в Керчи найдено між иншими такі предмети: бронзові дармовиси, монети, медалї, бранзолети, тригранні стріли, завушниці, зеркала і пряжки, зелїзні ножі, ножиці, перстенї, золоті бранзолети, завушниці, дармовиси, пацьорки і т. и. Крім сього натрафлено на велику скількість раковин, дещо скляних прикрас, а також скляних посудин, на дрібні глиняні вироби, між котрими на спеціяльну увагу заслугують нераз гарно модельовані статуетки богів. Всї згадані предмети походять з III в. пер. Хр. — I в. по Хр. Точнїйшим хронольоґічним розклясифікованєм їх автор не займає ся. *В. Гребеняк.*

Миніатюры греческаго минологія XI вѣка № 183 Московской Сvнодальной Библіотеки, Изданіе Д. Трепева. Описаніе рукописи Н. Попова, Москва 1911, ст. 1—9, XI тб.

Опис доданий до сього роскішного альбому копії з стародавніх (XI в.) образків візантийського мистецтва досить блїдий; відомостий про текст памятника додано тут дуже мало (всього 2 сторінки російського і французького тексту), а опис самих мінїятюр — зведений до простого перечислення. Зате артистичний бік видання сього дорогоцїнного рукопису виконано як найкраще.

Самий сей перґаміновий менольоґій належав ранїйше Костамонитському манастиреви св. архид. Стефана на Атонї й звідти вивезений був у Москву чи не Арсенїєм Сухановим разом з сотками инших рукописів. Належить він до XI в. й на своїх 269 листах вміщає житія святих за мм. февраль і март з 59-ма мінїятюрами до тексту, які наче продовжують знаменитий анальоґічний памятник X в. Менольоґій Імп. Василія II писаний теж на перґаменї й прикрашений 430 мінятюрами до житий святих з нового року (з вересня) до лютого. Таким чином московський менольоґій як близький по змісту, стилю й часу до менольоґія Василія II (в Ватиканській бібліотецї) має великий інтерес, бо дає можливість ставити деякі певні твердженя про стан тодїшньої штуки в Візантиї.

Всї мінятюри видано на 11 таблицях фототипій, серед котрих є й фарбовані, на жаль не зовсїм точні, що можна бачити порівнявши їх

з приклаДеними тутже однотонними фотоґрафiями (в табл. II орнамент на чоботях вояка). Одна мiнятюрка (№ 50 на табл. X) видрукована на виворiт, так що на нiй кат вiдтинає голову мученикови лiвою рукою. Взагалi ж се видане цiнне i колиб не дуже бiдний текст, то можна булоб сказати, що воно доконане зовсiм добре. *К. Широцький.*

Церковь Успенiя Пресв. Богородицы въ селѣ Волотовѣ близъ Новгорода построенная до 1352 г. По обмѣрамъ и рисункамъ академика архитектуры В. В. Суслова, Москва, 1911.

Церква Успенiя пiд Новгородом iнтересна тим, що в нiй подибують ся першi зародки суто московського будiвничого стилю, якi перенесенi були на Москву за часiв Iв. Страшного, пiсля величезного спустошення Москви огнем, викликаними туди новгородськими майстрами.

Побудована ще в XIV в. в бiдному передмiстї за межою терiторiї самого Новгороду, ся церква мало терпiла вiд реставрацiй, а через те заховала цiлими своï багатi ще вiзантийськими традицiями фресковi росписи та архитектурнi форми характерного новгородського четверокутника, верх котрого одначе пiзнiйшi перебудовки зiпсували, перемiнивши його на звичайний в XVII в. новгородський дах на чотири стоки. Противно нинiшньому становищу первiсний дах мав до восьми скатiв або лежав на формах подiбних до закамар. Найцiкавiйша архiтектурна форма, що в сiй церквi здибаєть ся, — се монументальна, опiсля занесена до Москви й прийнята там, яко характерна ознака московського стилю, — монументальна кругла кольона, що несе на собi тяжку камяну арку скошену над кольоною не так далеко вiд споду на спосiб кошикової капiтелї прямо звязаної склепiнєм. Роспись сього храму не вiдступає вiд принятої церковно-декорацiйної звичайної схеми, але має й дещо вiдмiнного, напр. такi новi композицiї, як Христа-путника. Академик Суслов, представивши деякi з тих композицiй в своïй розправi, зробив се наче без стараня: замiсть фотоґрафiй вiн дав копiї з кальок списаних з стiн церкви й тi лиш в прорисях та ще й в противний бiк — на виворiть (рис. 16, 17 й др.), дякуючи чому все вражiнє вiд них в порiвнанню з безпосереднїми оглядинами церкви мiняєть ся. Лиш архитектурнi детайлї (рис. 1—12) представлено в фотоґрафiях. Є також малюнки кольоровi, нпр. тбл. II з характерною круглою кольоною.

К. Широцький.

W. Antoniewicz — Cerkwie drewniane w pow. Sanockim (Ziemia 1911, II, стор. 312—314 з 6 iлюстрацiями).

B. Janusz — Cerkwie drewniane w okolicach Lwo-

wa (ibidem, стор. 675—676, 685—687, 702—706, 720—721 з ілюстраціями).

В останніх часах звернено більшу увагу на вимираючі типи деревляних церков і дзвіниць (статї Павлуцького, Сіцинського, Щербаківського, Вовка, Мокловского, Фінкля, Гребеняка і ин.). Зачало ся про те докладнійше розсліджувати поодинокі територіï, а навіть невеликі области в родї галицьких повітів (прим. статя Гребеняка про рогатинський повіт, Ґржебеняка про околиці Дубецька і т. д.). До таких територіяльних розслїдів належать і обі виписані статї Антоневича і Януша.

Антоневич характеризує церкви найдальше на захід висуненого східно-галицького повіта, сяніцького, і бачить у них за К. Мокловским західно-европейські впливи. Церкви сяніцьких Лемків не ріжнять ся майже нічим від латинських костелів: сю появу, яку сконстатував і Ґржебеняк для околиць Дубецка, легко пояснити польським впливом, який давнійше був ще сильнійший, бо Сяніччина аж до часів Йосифа II належала до краківського латинського округа. Сяніцькі церкви ділить Антоневич на три типи, відповідно до укладу даху і поземого перекрою. За найстарші вважає автор церковцї з ґльоріеткою над головним входом. Їх поземий перекрій такий як у латинських костелах, себто поздовжний з майже рівними бічними стїнами. Таких церков уже не богато, бо їх місце займили муровані будинки, які стали ся у нас справдїшним нещастем. Заховали ся ще в Долинї, Прушку, Великих Сторожах (1793) і Веленолю. Про їх давнину свідчить дохована ще церков у Лїську з XVI столїтя.

Другий тип, найчисленнійший, представляють молодші церкви з ґльоріекою (маленькою вежою) над самим входом і з двома малими вежечками над бабинцем і головним вівтарем. Вони доховали ся в селах: Должиця, Камінне, Команьча, Куляшне, Морохів, Вільхівцї, Попів Верх, Прелуки, Разошицї, Щавне, Вислок Великий і Височани.

Третий тип, найновійший, з одною або і з трема банями, зближаєть ся що до свого перекрою до вигляду східно галицьких церков. Церков третього типу є лише три в цїлім повітї: в Чистогорбі, Биківцях і Жагулвню. Церков у Чистогорбі пригадує гуцульські церкви, бо будували її вмисне спроваджені майстри Гуцули. До статї додано крім перекроїв, фотоґрафії церков у Долинї, Лїську, Команьчи і Щавнім і фронту церкви в Чистогорбі.

Статя Януша зачеркнена на більші розміри і пояснена численними фотоґрафічними знимками. По вступі про авторові розслїди народної штуки у львівськім повітї, поданий докладний огляд усїх церков з зазначенем року будови, зверхнього вигляду і по змозї їх історії.

Найстарші церкви деревляні в околицях Львова, сягаючі XVII

століття, в Знесіню, Кривчицях і Лозині, перестали вже істнувати і заступлені „величавими мурованими святинями“. Наперед уступила старенька церковця в Кривчицях, яку розібрано около 1870 р., не лишивши по ній навіть ані рисунку, ані фотоґрафії. З старого Трефологіону довідуємо ся, що заснував її 1698 р. епископ Йосиф Шумлянський.

По ній прийшла черга на найстаршу у львівскім повіті церкву в Знесіню, яку засновано 1605 р., а розібрано недавно 1901 року. На щасте звернула вона була на себе увагу дослідників старого будівництва так, що маємо не лише її фотоґрафію, але й кілька згадок у працях Вольфскрома, Лобеского, Білоуса, Лепковского і Мокловского. Автор присвячує їй проте більше місця, описує її положене, вигляд, уряджене, малюнки, книги і дзвони, між якими доховали ся і два старезні з 1557 і 1691 року. Подібно побудована і церков у Сихові з половини XVIII століття, що представляє найдавнїйший тип церкви, зближений підставним виглядом до трохи кращої сільської хати. Лозинська церков, якої копією є церков у Старім Селї, належить вже до більш нового, переходового типу, до якого треба далї зачислити церкви в Великім Солонци, Рокитнї (городецького повіту), Зарудцях, Козицях, Гамульци, Толщові, Підбірцях і т. д. Усї ті церкви можна найкраще назвати однобанними, бо головна їх прикмета, се баня над головною навою. Близше порівнане форм згаданих бань наводить автора на гадку, що їх византійське походжене дуже сумнївне, хоть сама гадка класти банї на церкві могла прийти з Византиї. Сї банї місцевого походженя і становлять лише еволюцію загально давнїйше уживаного дашка, як се видно з церковних бань Старого Села, Рокитни і Гамульця, що скорше нагадують голову гриба ніж баню.

З сього однобанного типу витворив ся легко тип церков з трьома банями, що також заступлений головно новійшими церквами (прим. в Жиравцї). Оба типи не можна відграничити територіяльно, одначе тип другий стрічаєть ся найчастїйше в північно-східній стороні від Львова. Деякі з церков зближують ся до типу мурованих костелїв і виказують слїди ґотицького впливу (прим. церкви в Гамульци, Підбірцях і Толщові). Звідки він взяв ся, поясниює нам найлїпше напись на горішнім бальку церкви в Толщові, яку побудував 1796 р. „львівський майстер Ян Міхалкевич“. Принесло його місто подібно як і нові вицьвіти архітектури в видї церкви у Лисиничах.

Дзвінницї не ріжнять ся між собою і представляють звичайний тип.

Загалом начислює автор піді Львовом 46 деревляних і 31 мурованих церков, а про 10 не може подати близших даних. Що до віку, то найстарші церкви на Знесіню (1605), в Лозинї (1692) і Кривчицях (1698) вже розібрані, а дальші йдуть ось в якім порядку: Сихів (з пол.

XVIII ст.), Кукизів (1711), Ременів (1726), Цеперів (1731), Полянка (1733), Гуменець (1741), Руданції (1741), Козиці (1752), Оброшин (1752), Гамулець (1754), Черепин (1754), Яричів старий (в пол. XVIII ст.), Скнилів (спалена, в 1761 р.), Вислобоки (1762), Підбірці (1764), Жиравка (1770), Чарнушовиці (1781), Запитів (1786), Пикутовці (1792), Толщів (розібрана, в 1796), Солонка (1798), Пустомити (спалена в 1813), Вербіж (1821), Стронятин (1854), Сицихів (1871), Підліски (1871), Града (1876), Хрусно (1895) і Красів (1895, з львівської вистави).

Статя ілюстрована фотоґрафіями церков: в Знесїню, Сихові, Старім Селї, Підбірцях, Жиравці, Грядах, Пикулівцях, Підлїсках, Солонці, Толщові, дзвінниць: у Жиравці, Запитові і Зашкові і реконструкціями первісного вигляду деревляної церкви. *З. Кузеля.*

Георгій Лукомскій — О геральдическомъ художествѣ въ Россіи, СПб., 1911.

Слїдом за Ménéstrier'ом в „L' art du blason“ автор прирівнює науку геральдики до цілої енцікльопедії й через те свою студію над нею звязує з розслїдами над освітою й загальним культурним розвитком Росії, при чім обмежуєть ся в своїй Роботї лиш певною скількістю гербів російського панства. Монетних гербів, рівнож як і гербів з печаток, він не торкаєть ся, а бере лиш друковані або оригінальні геральдичні композиції. Історія російської гральдики починаєть ся з часів царя Олексія Михайловича. При ньому царський іконописець Лопуцкий перший виписав 14 печаток ріжних царств. Цар Федір Олексієвич встановив радословну книгу й з неї почала розвивати ся московська геральдика під впливом Польщі (Лопуцкий був з Поляків) й України. Посольський приказ, а потім „Коллегія Иностранныхъ Дѣлъ“ були центрами, що завідували справами геральдики, року ж 1727 для сього в Петербурзї умисно відчинена була „Герольдмейстерская контора“. Від тої пори дійшли до нас імена складачів гербів, в котрих найвидатнїйші були: Санті чужоземець, відправлений за якусь провину на Сибір, Чернявський й инші. Чернявський був українцем з роду й не абияким художником. Він передше брав участь в росписуваню Петропавлівського Собору в Петербурзї, а після засланя Санті займив його місце при царському дворі для виконаня усяких робіт потрібних для дворських церемоній, — компонував герби, велячні арки. Працював він весь час при Петрі I й був присутний при всїх його церемоніях аж до його смерти, а сам вмер при Єлисаветї. Після Чернявського знов був при петербурськім дворі відомий геральдист українець Артим Бутковський з своїми учениками. Сей художник склав значну скількість російських гербів й всї вони виписані були з гербів українських, польських та за-

хідно-европейських, завдяки чому в них війшли ся ріжні стилї, при тім в великій плутанинї. При Петрі, Єлисаветї й Катеринї II російська геральдика склала ся, а довершила ся при Павлї I, коли дух лицарства дійшов був до крайньої степени. В кінцї книжки автор подає до своєї теми цїлу лїтературу. *К. Широцький.*

Sprawozdania komisyi do badania historyi sztuki w Polsce, том VIII, зош. III і IV, Краків, 1912.

Останній том сього видавництва краківської Академії приносить дуже невеликий матеріял цікавий для дослїдника української штуки. З поміж окремих, більших розвідок лишень деякі серед них можуть бути для нас інтересні і то тільки посередно. Між ними на увагу заслугує п. Адольфа Шишка Богуша: Kościoły w Tomaszowie i Mnichowie (ст. 309—326, рис. 20), що обговорює деревляні костели визначно барокового стилю. Показують вони наглядно в який спосіб доморослий архітект вмів навіть в подробицях скопіювати в дереві признаки мурованих будинків, коли він лишень копіював. Безпідставне отже є твердженє деяких польських учених, нпр. Лущкевича, що наші деревляні церкви будовані в візантийськім стилю, а ми не находили там тому лишень важнїйших його признак, що перенесеню їх стояла на перешкодї непридатність матеріялу. І признаки візантийського стилю можна би подібно як барокового перенести на деревляне будівництво, якби тут ходило тільки о бездушну копію. Таки одначе наші церкви не є лишень несвідомим наслїдуванєм візантинїзму, а противно, репрезентують вони собою окремий український стиль, який лишень головну ідею почерпнув з мурованих храмів і її потому самостійно переробив.

Другою розвідкою, вартою нашої згадки є праця п. Констанції Стемпковскої про: Polskie dywany wełniane (ст. 353—372, рис. 8). Авторка доказує тут, що декілька коврів, котрі уходили давнїйше за азийський витвір, вироблені були на землях історичної Польщі. Сама розвідка п. Стемпковскої доволї інтересна, а закинути її можна лишень одно: на якій підставі авторка називає ті коври польськими диванами, коли, як сама признає, се буде найімовірнїйше витвір вірменських ремісників. Вірмени в тім часї зовсїм не почували себе Поляками, навпаки ґравітували часом більше до Русинів і з такою самою слушностию назвати би можна сї дивани руськими, а може з більшою о стільки, що на однім з них подибуємо ініціял писаний не латинською, а руською азбукою.

В сім томі Sprawozdań маємо дві статї дра Ст. Турчиньского присвячені помершому в 1911 р. проф. Соколовскому. Згадуємо про

них тому, що проф. Соковский писав дещо і про українську штуку і в поданій автором бібліографії його творів находимо декілька розвідок, що доторкають ся і наших справ.

В справозданях з засідань комісії історії штуки поміщено також небогато матеріялу для нас інтересного. На ст. CCCXV—CCCXVI подибуємо короткий зміст дискусії веденої над рефератом п. Мокловского: O cerkwiach w Galicyi. Дальше на ст. CCCLXXXXIV находимо відомість про засіданя з 15 падолиста 1904 р., де звертає тойже сам п. К. Мокловский увагу на конечність досліджена образа за вівтарем в церкві св. Пятниць у Львові, воображуючого Рождество; є се по його думці найімовірнійше памятник цехового малярства, зі внаменами північної штуки. Вкінці на ст. CCCCXXVIII—XXXVIII маємо подану в цілости цікаву розвідку дра Волод. Кульчицкого про: Kobierce wschodnie z XVII wieku w Muzeum Stauropigijnem we Lwowie. Два між ними є ручно вязані (Knüpfteppiche), а вартість їх для пізнаня азийської штуки є спеціяльно тому велика, що дата привезеня їх до Львова зовсім добре відома. Третий між ними є гафтованим диваном вживаним на сході в часї молитви. Всї ті три коври описує автор в поданім ілюстрацій, дуже докладно, а кромі сього силкується ся вишукати можливо найточнїйшу дату їх їх повстаня. *В. Гребеняк.*

Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Denkmalpflege herausgegeben im Auftrage des Präsidiums von Dr. M. Bauer, III Folge 10 Bd, Відень 1911. Три статї дотикають Галичини: Bericht der westgalizischen Konservatoren über ihre Tätigkeit im ersten Vierteljahr 1911 (стор. 283—285); Dr. G. v. K.: Die erste Tagung der Freunde vaterländischer Kunst und historischer Denkmale in Krakau (стр. 330—332) і Dr. G. v. K.: Das griechisch-katholische Diözesanmuseum in Lemberg (стр. 332—333). В остатній статейцї обговорений зміст музея, а спеціяльно церковні образи, які по гадцї автора „представляють дуже цінний матеріял" і характеризують український церковний стиль, головно XVII ст. Крім тих статей маємо кілька дрібних звісток про церков у Михальчу, яку реставрують по пляну Фінкля (ст. 109), про проєкт реставрації церкви в Ярославі на Гарбарах (1634 року) (з ілюстрац.), про церков у Березові, яку як без вартости дозволено здемолювати в захованем іконостаса, і про розкопки проф. Мільковича в Лужанах коло Черновець на Буковинї.Ількович знайшов на однім цвинтарищи, в глубині $1^1/_2$ метра, богато скелетів без ніяких слїдів людської руки, а в иншім місци на так званім Селищу в глубині $2-2^1/_2$ м. слїди передісторичної оселї з остатніх столїть перед Христом. *З. К.*

Вол. Гребеняк — Археольоґічні досліди над праісторією галицької України в 1911 р. (Діло" 1912, ч. 4). Статя обговорює з початку розвідки, які вийшли торік по археольоґії Галичини, а вкінци нотує знахідки на її території, зроблені в минулім році. *В. Д.*

K. Teleżyński — Odkrycie przedhistorycznego grobowca koło Równego (Ziemia 1911, II, стр. 550—551 з ілюстр.). Дилетантська звістка про передісторичний гробовець, відкритий при ораню селянином С. Хоменюком. В гробівци, виложенім з 4 боків каміннними плитами, знайдено людський кістяк і 4 глиняні посуди.

B. Janusz — Pochodzenie i zastosowanie ornamentu geometrycznego w ceramice przedhistorycznej. (Ziemia 1910, I, стр. 418—419, 449—451, 465—467, 482—484). Обговорює найновійші досліди над походженем ґеометричного орнаменту в передісторичній кераміцї.

M. Wisznicki — Wał Trajana (Ibidem, стр. 20—22). Топоґрафічні відомости про могили, городища і вали на Українї. Окремо вичислені і описані вали, між иншим т. зв. вал Траяна, що тягне ся в липовецькім повітї коло Кальника від Шабельної до Галалаївки. До статї додані дві фотоґрафії села Талалаївки і вигляд валу.

W F[iszer] — Skały w Bubniszczu (Ibid. 1910, I, ст. 504). Інформацийна статейка про звісні скелї в Бубнищу. До статї додані 3 фотоґрафії: обох печер, каміня з шапкою і входу на вершок. *З. К.*

С. Д. Руднева — Чернофигурная котила изъ Кургана Кіевской губерніи (Извѣстія археол. коммисіи, том 40-й, 1911, ст. 130—141). В часї своїх розкопок ведених в 1901 р. в черкаськім п. київської ґуб., в однїй з тамошнїх скитських могил, натрафив Бранденбурґ на посудину безперечно грецької роботи, точному розборови котрої присвячена висше цитована розвідка. Ся посудина — велика миска з двома вухами, з дном виразно відокремленим від цїлої посудини. Стїни її прикрашені гарним малюнком: між двома ріжнобарвними, зложеними з лїнїй і точок поясами, зображені погрудя шести людських фіґур. Одна з них — по думцї автора — представляє Діонїса, друга котрусь з його жінок, чотири инші се сілени. Під кождою з ручок маємо ще кромі сього по однім дельфінї. Характер малюнків носить на собі по дослїдам д. С. Рудневої визначні признаки двох впливаючих на себе стилїв: йонського і аттицького. Тому що вплив на себе тих двох стилїв мав місце в серединї VI в. до Р. Хр., до сього часу віднести належить і повстане нашої посудини. Стверджене сього факту

є важною критерією того, в якім часї зачали ся торговельні зносини народів заселюючих північні части українських земель з грецькими кольоніями Чорного Моря. Дотепер — як на се вказував д. фон Штерн на однім з засїдань імператорського одеського общества — найстарша грецька посудина найдена в околиції середнього Приднїпровя походила з початку V в. пер. Хр. Тепер маємо описувану миску, що походить вже з VI в. до Р. Хр., і початок грецьких впливів на північну Україну віднести можемо десь аж до кінця VII в. пер. Хр. *В. Гр.*

В. Гребеняк — Фізична характеристика українського народа (Недїля, 1912, чч. 13—16). За кількома авторами (проф. Ф. Вовком, Олехновичем, А. Івановським та др. І. Коперницьким і Маєром) подає д. Гребеняк коротку характеристику укр. народу. *В. Д.*

E. Tschepourkovsky — Zwei Haupttypen der Grossrussen, ihre geographische Verbreitung und ethnische Provenienz (Korrespondenzblatt der deutschen Gesellschaft für Anthropol., Ethnolog. und Urgeschichte 1910, XLI, стр. 84—85). Референт розріжнює два типи великоруської людности, перший білявий, короткоголовий (з показчиком 85) і високого росту, другий темний, довгоголовий, низького росту, з вузьким лицем і показчиком 78. Перший тип концентрується ся в околиции Валдайських гір, в Новгородськім окрузї, а другий в ґубернії Рязанській. Референт виводить, що темний, довгоголовий тип є останком первісної людности Росії, що належала до фінської родини народів і що колись сей тип був розпросторений в околицях, замешкалих тепер бльондинами. В дискусії над сим рефератом забирали голос Чекановський, Бельц і Е. Фішер.

Emil Fischer — Sind die Rumänen antropologisch betrachtet, Romanen? (Zeitschrift für Ethnologie. Берлїн 1909, XLI, стор. 847—849).

— Die thrakische Grundlage im Rumänischen. (Ibidem, 1910, XLII, стор. 311—315).

В першій розвідцї автор, опираючи ся на вислїдах двох статистичних праць І. Скарлятеску і Колеску, доказує неромансько походжене Волохів тим, що Румуни в Королївстві і на Семигородї визначають ся великою плідністю в противенстві до других романських народів. Великий процент родів а заразом і смертности зближує Волохів до Славян, які — на гадку автора — обдарували їх ще й короткоголовістю і короткими ногами. В другій статї наводить Фішер слїди ґрецького впливу на Волохів, з нагоди появи книжки П. Папагаї: Parallele Ausdrücke und Redensarten im Rumänischen, Albanesischen, Neugriechischen und Bulgarischen (Липськ 1908). Подивляємо пильність автора у вишукуваню

всіляких арґументів на поперте своєї тези, одначе не можемо вдержати ся від уваги, що значна частина доказів повторяєть ся часто в ріжних розвідках. *З. К.*

В. Г. — В справі бережения нашої церковної архітектури. (Діло, 1912, ч. 60). Автор звертає увагу на занедбане наших старих памяток, на нищене їх і повну байдужність до сього ц. к. консерваторів. До речи, на реставрацію українських памяток призначуєть ся ледві кількасот корон, тимчасом як на польські видаєть ся сотки тисяч.

Др. В. Щурат — Українці золотарі у Львові XIV—XVII ст. (Неділя, 1912, чч. 21 і 22). Для свого цікавого нарису др. Щурат використав крім матеріялу, зґромадженого у покійного Вл. Лозіньського, Złotnictwo Lwowskie (Львів, 1911) ще й деякі рукописні дані, віднайдені ним самим. *В. Д.*

Ladislaus Podlacha — Das hl. Abendmahl in den Wandgemälden der gr.-or. Kirchen in der Bukowina (Kunstgeschichtliches Jahrbuch der k. k. Zentralkommission für Erforschung u. Erhaltung d. Kunst- u. histor. Denkmale hrg. von M. Dvořak. Beiblatt zum IV Bd. 1910. Відень 1910, стр. 139—160). Причинок до візантийської іконоґрафії XVI і XVII столїтя. По вступі про способя представляти св. вечерю на заходї і сходї Европи, переходить автор буковинські образи по православних церквах, вказує на їх залежність від візантийських взірцїв і підчеркує деякі питомі буковинські признаки. *З. К.*

Н. Чечулинъ — Гравированные портреты Нестора лѣтописца (Сборникъ статей посв. С. Ө. Платонову). Титул обіцяє більше, ніж дає статя: автор спиняєть ся тільки на однім ґравірованім портретї Нестора, виданім при к. XVIII в. на осібнім аркуші кн. Олекс. Белосельским, і роскриває походженне сього портрета: се перерібка ґравюри Бартольомео Фоллїно, зробленої з образа Рібейри дрезденської ґалерії: образ Рібейри і ґравюри Фоллїно представляли „фільософа", як його називають катальоґи. На оріґінальній дощцї перероблено його і так видано під назвою Нестора. Портрет таким чином не тільки вповнї фантастичний, але навіть з традицією не має нїчого. *М. Г.*

Виставка артистичних творів Т. Шевченка (Рада 1911, ч. 46).

В. Капирь — Виставка артистичних творів Тараса Шевченка (Ibid. ч. 64). Перша статя знайомить з тим, що було зібрано на київській виставцї в память 50-лїтнього ювілею поета, вичисляючи як рукописи й малюнки Шевченка, так і всї ті предмети, які

так чи инакше до його відносять ся, а фелєтон д. В. Капиря подає головно оцїнку виставлених артистичних творів нашого Кобзаря.

К. Широцький — Ілюстратори Т. Шевченка (Рада 1911, ч. 147). Автор коротенько характеризує видатнїйших ілюстраторів Шевченка — Штернберґа, Чернишова, Трутовського, Мартиновича, Сластьона, Мікешина, Іжакевича та инших. *В. Д.*

Отчетъ Кіевскаго Художественно-промишленнаго и научнаго музея им. Государя императора Николая Александровича зн 1909 і 1910 годъ. Київ 1910—1911, ст. 19+37. Справоздання касові і перечислене предметів, які набуто в 1909 і 1910 роцї до музея. Коллекції музея збільшились в 1909 роцї о 2229 чисел в 1910 роцї о 335 і чисел. Музей має відділи: художнїй, археольоґічний, історичний, нумізматичний, етноґафічний і бібліотеку. *М. Ф.*

Історія полїтична і культурна.

Юліанъ Кулаковскій — Исторія Византіи, т. I (395—518) 1910 р., т. II (518—602) 1912 р., Київ, 3 кар. + 16 + 533 ст.; 5 кар. + 10 + 513 ст. вел. 8-ки.

Оба томи зложились із систематичного курса, читаного автором в київськім унїверситетї 1906—7 р. Вихідна точка авторської працї — се сучасні хронографи (лїтописцї), на яких він, як на головних джерелах, опер свою історію. І в сїм заслуга автора, бо він встиг живо і інтересно уґрупувати всї дані хронїстів в прозору цїлість візантійської історії, яка в сїм початку своїм властиво дуже одноманїтна, а по змістови у хронїстів суха і вдавалось би малоінтересна. Сталі рами, в яких автор укладає поодинокі картини, що складають ся на живий образ візантийської історії, такі: а) державний устрій імперії (імператор і його сїмя, імперат. двір, полїтична управа, фінанси, столицї провінцій і житє в них, народні гри і партії іподрома, армія, стани в державі), б) церква, в) взаємини Константинополя з Римом, г) відносини до переселенцїв доби переселеня народів. В сих рамах автор дав живі і обєктивно-правдиві картини повільного зросту східної части римської імперії до повної переваги К—ля над Римом; переваги гонимого христіянства над старою многобожною очоловіченою вірою і переміни гонимих в гонителїв; внутрішнього роздїлу в церкві на ґрунтї доґматичних спорів; одности віри завдяки одности держави — в дійсности ж ся однїсть була плодом полїтичних змагань і волї кождоразового імператора; розкладу в серединї держави, що стояла властиво на традиції величи і державної одности — а в дійсности слабла через повільну

прояву провінціяльно-церковних індивідуалізмів, в яких певно крились невияснені і неусвідомлені ще поодинокими народами народні індівідуалізми; проявів (реліґійно-) расової ненависти жидів до християн і навпаки; постепенної злуки ріжних напрямів політично-реліґійних в один тип константинопольської політики продажности, перекупства і нестатности. Велику ролю грав у тім азіятський Схід з його фанатизмом, грубий інстинкт темної зфанатизованої товпи і дикість кочівників. От причини зросту, а потім упадку Византії в один і той же час. — Хоч автор всю книгу зложив самостійно на основі жерел, то все таки не залишив дати дуже докладні бібліоґрафічні дати після поодиноких питань на початку кождого тому і у нотках. *І. Свєнціцкий.*

Владиміръ Пархоменко — Древне-русская княгиня святая равноапостольная Ольга (вопросъ о крещеніи ея), К., 1911, ст. 26, 4⁰.

Ся статя — з претенсіями на роскіш і стильність видана в виді памяткового видання, з неможливо дорогою ціною (1 рубель за 26 стор.) — робить пробу розвязання питання про охрещенне Ольги на підставі інтерпретації звісток в продовженню Реґінона. Автор виходить від поглядів Ґолубінского і виступаючи против його гадок про значне поширенне християнства за часів Ігоря, виступає з гадкою — не новою зрештою, що Ольга довго була не зачеплена впливами християнства; в Царгород 957 р. вона їздила, провожаючи купецькі каравани, та вела там переговори політичні, не бувши ще християнкою. Допускає, що там заявляла охоту хрестити ся, але за ціну певних політичних уступок — наводить звістну згадку Константина Порф. про присватуванне ріжних варварських володарів, в тім і руських, до цісарскої династії і добачає — зовсім уже безпідставно — в літописних словах Ольги до імператора: „аще мя хощеши крестити, то крести мя самъ“ — натяк на бажанне Ольги посвоячити ся з візантийським двором за ціну охрещення. Тоді з сього нічого не вийшло, і Ольга вернула ся нехрещеною, але „съ несомнѣннымъ сильнымъ желаніемъ христіанства, еще болѣе возбужденнымъ блестящей христіанской обстановской Царьграда“. Через те удала ся до Отона, сподіваючи ся там „добиться тѣхъ преимуществъ и связей, какихъ не нашла на Босфорѣ“, але поки відти прислали епископа, „Ольга вже имѣла время и не одинъ случай убѣдиться въ неестественности своихъ упованій на далекій Западъ“ і не діждавши ся приїзду епископа від Отона, вона завязала наново зносини з Царгородом — може при тій нагоді, що в Царгороді засів Роман на місці Константина, поїхала на ново до Царгорода і там охрестила ся.

Автор опираєть ся при тім на звістці продовження Реґінона, що

Ольга охрестила ся в Царгороді за цісаря Романа; з того бере він своє хронольоґічне означеннє сього факта: між кінцем р. 959 (смерть Константина в падолисті) і 961/2 р. — місією Адальберта, а для уратовання звістки, що хрещеннє стало ся в Царгороді, припускає другу подорож Ольги до Царгорода.

Сей здогад про дві подорожи Ольги не новина: над такою можливістю застановляли ся ранійше дослідники, але признавали таке розвязаннє справи мало правдоподібним. Дійсно, припускати другу подорож, приймаючи, що в першу Ольга не була задоволена ні результатами її, ні прийнятєм — як приймає і п. П. — досить трудно. Смерть Константина не вносила змін в політичні відносини, бо сей цісар-літерат взагалї не грав ролї в політицї і Ольга се мусїла знати. Льоґічне мотивованє п. П. не додержане — не без того мабуть, що видвигнувши політичні мотиви в діяльности Ольги, не міг він визволити ся від канонїзованих в духовних кругах поглядів на її діяльність. Коли для Ольги хрещеннє було тільки політичним кроком, то незрозумілий її поворот до Отона: тих полїтичних користей, яких шукала вона в Царгороді, не міг їй дати Отон, і се вона мусїла знати; не маємо ніяких причин приймати, що аж виславши послів до Отона, вона мала б переконати ся в „неестественности" (!) своїх рахунків на нього: по кільканадцяти роках свого правлїння Ольга могла знати, чого вона має сподївати ся від Візантії і від Німецького цісарства. Сам факт охрещення не де а в Царгороді для візантийського цїсаря не мав такої ваги, щоб за нього щось можна було виторгувати, а мотив єрархічний ледви чи міг тоді входити в гру (див. мою Історію т. I², с. 405—6). Здогад про уложеннє якогось тїснійшого союзу Руси з Візантиєю в початку 960-х рр. не потверджуєть ся пізнійшими відносинами їх, як розкриває їх історія болгарської кампанії Святослава. Все се, як бачимо, лишає мало ваги за здогадами п. Пархоменка. *М. Грушевський.*

В. Ѳ. Миллеръ — Къ вопросу о возрастѣ и козачествѣ Ильи Муромца (Журналъ М. Н. Пр. 1912, II, с. 193—209).

В сїй замітцї ак. Мілєр насамперед висловляєть ся против гіпотези пок. Халанского про Ілю-Олега, котру пригадала недавно його посмертна статя (див. про неї CVII книжку „Записок"); не беручи ся рішати „хронольоґії сюжетів, привязаних до імени Ілїї", він береть ся до одної з пізнійших верств в традиції про Ілїю — його козачество. Признавши се вже ранійше витвором XVII в., смутної доби, коли козаччина заняла Московську державу, проф. Мілєр тепер спиняєть ся на тїй подробиці, що представлений козаком, Іля представляєть ся заразом і старим чоловіком, тим часом як в инших варіантах билїн підчеркують ся

молоді літа Ілії. Проф. Мілер ставить здогад, що старі літа Ілії являеть ся вже дальшим наслідком епітета „старий козак“, а сей епітет пробує толкувати як технічний термін в значінню козака статочного, що служить державі, в противставленню козацькій вольниці, що грабила й руйнувала землю. Тому ті билінні теми, де Іля виступае чоловіком старим, проф. Мілер вважае пізнійшими. Одначе коли припустити, що тільки після смутного часу Іля взагалї стае козаком, потім доперва з „старого козака“, коли затемнило ся значінне самого терміна, став він старою людиною, і аж потім на сім новім ґрунті утворили ся епізоди, де він виступае старим, — чи не занадто мало лишаеть ся часу на таку еволюцію, і чи ся обставина не стае арґументом против цілої сеї гіпотези?

М. Грушевський.

Н. М. — Mikołaj Krysztof Radziwiłł Sierotka i jego przyjęcie katolicy-z-mu w r. 1567. Przyczynek do dziejów Reformacyi w Polsce („Przegląd Historyczny“, tom XII, zesz. 1, ст. 1—10).

Автор подае цікаві подробиці для характеристики видатного представника воюючого католицизму, котрого батько — Миколай Радивил „Чорный“, великий гетьман і канцлер литовський, як відомо, був одним з найбільших та найенерґічнійших діячів реформаційного руху Литовської Руси і Польщі. Замітка ся основана головно на зборі відписів з листів Сирітки, що переховуеть ся в петербурській Публичній Бібліотеці. Наведені автором фактичні відомости освітлюють гідні пожалуваня відносини, які повстали в тогочаснім суспільстві завдяки шкідливому релігійному фанатизмови, а також національній польській експанзивности, старанно захованій часом під покривкою місіонерської діяльности „ad majorem Dei gloriam“. Що до самої особи Сирітки, то автор намагаеть ся реабілітовати сього несимпатичного католицького діяча, що разом з братом своїм Юрием, біскупом віленським, свої впливи і кольосальну масу матеріяльних засобів ужив на примусове привернене католицтва в своїх розлогих добрах, на викуповуване та палене „еретицької“ реформатської літератури (між иншим і виданої батьком брестської Біблії), на нищене реформатських інституцій і закладів і т. и. Автору хочеть ся довести, що оба брати відзначали ся незвичайною релігійною толерантністю та правдивою християнською побожністю. Та з наведених автором фактів і цитат з листів Сирітки як раз сього не видно. Бачимо натомісць, що принятє Сиріткою католицизму було в значній мірі результатом зручно поведеної акції католицького духовенства, яке переконало молодого маґната, що тільки перехід в лоно римо-католицької церкви вибавити його може від страшної і не з побожности мабуть повставшої

хороби (lues). Довідуємо ся також, що реліґійні справи сей „набожний“ католик нераз відсував на дальше місце перед мотивами особистої користи (бажане побільшити свої впливи серед суспільства, духовна каріера його брата); що в справах реліґійних не був він завсїди щирим і послїдовним; і що взагалї — моральний образ Сирітки представляєть ся навіть просто відражаючим. Домальовує його особливо наведений автором відривок з одного листа, в котрім сей поборник „правдивої віри християнської“ з характерною зимнокровністю і спокоєм пропонує напр. свойому стриєчному брату Криштофови не більше — не менше, як струїти посла одного з кандидатів на корону, суперника роду Радивилів, підчас переделекційного зїзду під Стежницею 1575 р. „Podoba się nam — пише він в сїм оріґінальнім листї — aby temu gońcowi... dać jaką pigułkę, żeby do Stężycy nie przyjechał. Nie wiem, jeśli się to W. M. zda. Wszakże W. M., hetmanem będąc, często ich do Abrahama czasem cicho posyłał, a coby temu wadziło? bo się boim, aby czem nie siał między ludźmi, a dla dobrego ojczyzny (?) nie wadzi łotra... stracić, dawszy mu co zjeść, potem rzec, że upiwszy się, apoplexyą umarł (!). A jeśli się to W. M. zda, tedy — kogoby na to posłać, racz W. M. dać znać, któryby przysiądz musiał, żeby to cicho zostało. O prędki respons proszę...“

Особа Радивила-Сирітки, що була обєктом енерґічних заходів видатних осіб (починаючи від папи, Скарґи, Говія, Коммендонїя) і ріжних польських кругів коло позисканя впливового маґната для своїх цїлей, представляє значний історичний інтерес, ілюструючи національно-культурні (і навіть полїтичні) відносини в Литовсько-Руській державі і Польщі кінця XVI-го і початку XVII в. При тім дає вона цікаву характеристику морального єства тих осіб, на яких опирав ся католицько-польонїзаційний рух в своїм завойовничім поході на Схід, та тих способів, які уважали можливим уживати діячі сього руху підчас виконуваня своєї „культурної місії на Сході“. *О. Назаріїв.*

Памятники сношеній Московскаго государства съ Польско-литовскимъ государствомъ, т. IV, 1598—1608 (Сборникъ императорскаго русскаго историческаго общества, томъ 137), Москва, 1912, ст. XIX+808.

Як поясняє передмова, сей том друкуєть ся з нагоди недалекої 300-роковини визволення Москви і вибору на царство Михайла Романова, як перший том актів „Смутної доби“. Заразом він продовжує давнійшу серію актів дипльоматичних зносин Московщини з Польсько-литовської держави, котрої останнїй (III) том вийшов двадцять лїт тому, в 1892 р, під редакцією покійного Карпова. Але той III том кінчив ся

1571 роком, новий, IV починає одначе 1598 р. Виходить таким чином прогалина в 27 літ, для котрої наче б уже й нема місця в сім видавництві — принаймні передмова нічим не поясняє сього дивного перескоку.

Смутна доба мала чимале значіннє в розвою українського житя. З одного боку — сей розгром православної Московської держави, яка нераз приходила з моральною і матеріальною поміччю православним Українцям і Білорусам Польщі і Литви, викликав серед них значну депресію, яка не вістала ся без впливу на тутешнє культурне і національне житє; з другого боку участь польсько-литовських маґнатів, а далї й правительства в московській смутї потягнула за собою в небуваних розмірах мобілїзацію военних елементів України, а за тим незвичайний зріст козаччини, її сил і впливів, що дав себе потім знати в національнім і культурнім відродженню України 1620-х рр. До тепер ми для історії сього розвою козаччини в Смутну добу мали досить бідні і уривкові відомости, так що виданнє дипльоматичних московсько-польських актів могло викликати певні надії значного збільшення сих відомостей. Одначе з сього погляду виданий том приносить дуже небогато. В значній мірі се залежить від неповноти сих актів — богато розгублено під час пізнійших завірюх. Так в описи московського посольського архива, надрукованій тут, згадують ся такі інтересні акти, як напр. „столбъ 107 году (1599) о Запорожскихъ Черкасахъ", „столбъ 112 году (1608) Запорожскихъ Черкасъ", „столбъ 116 году — отпускъ з государевымъ жалованьемъ к Запорожскимъ Черкасомъ атамана Богдана Мстиславца" (с. 6—8). В надрукованих актах знаходимо тільки побіжні звістки про козаччину. Так в царськім листї, посланім з Посником-Огорьовим в Польщу в вереснї 1604 знаходимо скаргу, що „розтрыга Гришко Отрепеев" підсилав свого аґента Щ. Свирского до донських козаків і вони „вместе з вашыми Черкасы Запороскими" за підмовою „розтрыги" арештували і відіслали „в Литву" царського післанця, „и въ нынѣшнемъ во 113-мъ году въ сентябрѣ погромили их (дітей боярських Ревутова і Сухачева, післаних „в проезные станицы") ваши люди литовские Черкасы и прывели их в кошъ на усте Орчыка к отаману к Софрону с товарышы. И пры нихъ пришли къ тому Соофрону литвинъ Щасны Свирский зъ Запороскими Черкасы" і допитував тих станичників про московські українні городи (с. 178). В поході псевдо-Димитрія під Сївськ згадують ся з ним „Черкаси Запороські" (с. 258), і такіж загальні згадки про Запорозьких Черкас в його війську на с. 432, 581, 513. В вереснї 1604 р. приходили за московську границю люде Мих. Ратомского з Остра, „а с ними атаманъ Сахно Голубцов, Запорожской козакъ, и поранили... детей боярскихъ і стрелцов на Крылове пустоши" (с. 260). Нарештї в по-

сольстві 1607 р. побіжна згадка про жаданне турецького правительства, аби „Запорожскихъ Черкасъ король унял, чтобъ его землѣ лиха не чинили“ (с. 363). *М. Грушевський.*

Н. С. Граве — Къ исторіи еврейства („Русскій Архивъ“, 1910 р, кн. 10—12; 1911 р., кн. 1—4).

В 2-ій кн. „Русскаго Архива“ за 1893 р. автор вже помістив одну статю, присвячену історії Жидів. В ній він „зазначив головні результати розширеня прав Жидів в середнїх віках в бувшій Польщі та наданя їм рівноправности по французькій революції — у Франції, Ґерманії і Австрії; подав там начерк головних законів, що торкають ся Жидів, їх побуту і шкідливої діяльности Жидів в Росії від часів приступленя до підданства Росії аж до початків царюваня Миколи II.“ Тепер автор доповнює свої попередні замітки зібраними за остатні 17 років від надруковання згаданої статі фактами. Розвідка викликана „грізною небезпекою“ істнуваня Росії від Жидів, навіть і тоді, коли не надано їм рівноправности. Ще важнїйшою причиною опублїкованя сеї розвідки було те, що „ярий оборонець жидівської рівноправности“ посол до Д. Думи Родічев в падолисті 1909 р. горяче виступив в Думі за скасуванем межі жидівської осілости, а ліві партії в 1910 р. навіть внесли законопроєкт в тій справі.

Наведені мотиви, що керували автором, примушують нас вже наперед сумнївати ся в науковій безсторонности автора. І справлї, розвідка написана дуже необєктивно, з різко зазначеною „юдофобскою“ тенденцією. Матеріял штучно підібраний, аби довести, що „шкода від розширеня прав Жидів і їх діяльности незвичайно побільшила ся у Франції, Ґерманії, Австрії і особливо в Росії від послїдовного захопленя Жидами торговлї і промислу поза межами жидівської осілости та від головної участи їх в революційнім русї в Росії, котрий ледве що не зруйнував її державного ладу“.

Не дивлячи ся на низьку наукову вартість просторої розвідки д. Граве, уважаємо потрібним все-ж таки її принотувати. Робимо се з двох причин: по-перше — автор займаєть ся прослїдженем історії, ролї і суспільного значіня жидівської людности також на українській території; по-друге — його праця дає вказівки на матеріял до обєктивного і ріжностороннього освітленя жидівського питаня, історії і становища Жидів на Україні. Але-ж — тілько вказівки на такий матеріял, а не самий матеріял, бо наведеним у праці д. Граве користувати ся без перевірки небезпечно. *О. Назаріїв.*

С. Фарфоровскiй — Дворянство въ Черноморiи и на Кубани (Русскiй Архивъ, 1910 р., кн. 8, ст. 632—636).

Свою замітку автор попереджує кількома увагами про минувшину Запорожського і Чорноморського війська, Чорноморя і Кубанї; уваги сї, здавало ся-б, не можуть рекомендовати автора як глибокого знавця минувшини, історичної ролї і соціяльної структури запорожського „лицарства". „...Козаки искали не мирнаго труда, а случая проявить свою силу и удаль въ лихихъ набѣгахъ. Они не прочь были даже пограбить купцовъ и царскихъ людей..." „Прошлаго у козачества не было... Первоначальный (?) Запорожецъ, явившись въ войско, начиналъ здѣсь новую жизнь, отличную отъ прежней, часто съ довольно темнымъ прошлымъ..." От і все. Коротко і невигадливо...

Але за всїм тим замітка д. Фарфоровського подає деякі цікаві факти й домисли. Цікавим є насамперед представлене процесу зародженя привілейованого стану серед Чорноморського козацтва. Витвореню сього стану безперечно діяльно сприяло российське правительство, стараючи ся ріжними способами викликати серед козацтва станові ріжниці. Сюди відносять ся напр.: надане „Височайшею грамотою" з д. 30/VI 1792 р. жалованя військовим старшинам, узнане за військовою старшиною прав на російські ранґи і сполучені з ними станові привілеї („Высочайшая грамота" з д. 1/VII 1792 р., котрою затверджено зроблене ще перед тим розпорядженє ґенерала-фельдмаршала) і т. и. Очевидно, були ще й инші, далеко важнійші орґанїчні причини, котрі витворили клясову і станову діференціяцію серед козацтва, але автор зовсїм не зупиняєть ся над ними. Головним жерелом, звідки взяло ся чорноморсько-кубанське дворянство, була, по думцї автора, козацька старшина, особливо те „войсковое правительство", котре зорґанїзоване було відомим „Наказомъ вѣрнаго войска Черноморскаго господамъ полковникамъ, бунчуковому товариществу, полковымъ старшинамъ, куреннымъ атаманамъ и всему войску".

Нова привілейована ґрупа козацтва, що вийшла з військової старшини, горда заслугами своїми і своїх батьків, наділена царськими милостями і нагородами, починає заводити панську обстанову — конвої, адютантів і т. и., що мають відріжняти їх від рядового козацтва; разом з тим вона розвиває інтензивну господарську діяльність, заводить в степах свої млини, хутори, заселює сї хутори ріжним кольонїзаційним елементом, що опиняєть ся в козацькім степу вже — „під панами", себто під „опікою" нових землевласників. Старшина „яко вожди и наставники и попечители общихъ войска благъ" дуже швидко дістає важний привілей оселювати при своїх хуторах кревняків і „вольножелающихъ".

В перших відомостях про людність Війська Чорноморського 1802 р. зустрічаємо вже порівнюючи досить значне число осіб з правами дво-

рянства: одного ґенерала від інфантерії, одного прокурора, одного військового отамана, 8 підполковників, 20 капітанів, 30 підпоручників. З часом число сих упривілейованих, очевидно, значно зростає.

Разом із зростом їх змінюють ся також патріархальний побут — „...появляются кареты и экипажи, въ домахъ уже видны украшенія, привезенные изъ походовъ кавказскіе ковры; появляются серебрянныя и др. вещи...“ Правда, всї сї прикмети добробуту й культури, на нашу думку, ще нїчого не доводять, — дивним було-б гадати, що козацтво і давнїйше не посїдало річей, котрі належать до комфорту і роскоши, що екіпажи, килими, дорогоцїнні річи зявили ся як характеристична приналежність лише витворюючого ся дворянства. Але примушують натомісць задумати ся та застановити ся над еволюцією вищих козацьких кругів инші факти — як напр., наведене автором прохане полковника Бурсака (3/VI 1807) до Дюка-де-Рішеле про дозвіл перевести з внутрішних ґуберній Росії на Кубань казенних кріпаків для поселеня на своїх землях і т. и. Такого роду симптоматичні факти говорять вже щось инше. Вони справдї вказують на появу серед козацької старшини правдивих „дворянських“ тенденцій.

З рапорту Паскевича до бар. Дибича з д. 9/XII 1828 р. довідуємо ся, що дворових людей і слуг, не маючих власного господарства, записаних за урядниками, посїдаючими право на володїнє, було при 7-й ревізії вже 453 душ. Правда, не ясно, чи селяне сї дїйсно були повними кріпаками на землях Війська Чорноморського і чи дїйсно ними володїли козаки, а не ріжні урядники, що, не належачи до Війська, переселили ся сюди з внутрішньої Росії. Такого роду факти ще вимагають докладнїйшого дослїдженя.

Певно, поява кріпацтва на землях Вільного Війська Чорноморського не обійшла ся без опору та протестів. Може ними пояснюєть ся зарядженє, зроблене в найвищім рескриптї Єрмолову: „крестьянъ, на земляхъ войсковыхъ поселенныхъ, коихъ чиновники, ими владѣющи, не пожелаютъ перевести на земли или имѣнія въ другихъ губерніяхъ, имъ принадлежащія, обратить въ казаки, сдѣлавъ имъ подлежащее удовлетвореніе“.

Невеличка замітка д. Фарфоровського, що зачіплює цікаві сторінки з минулого суспільного житя Чорноморсько-Кубанського Війська, викликає значне заінтересоване і охоту заняти ся висвітленєм мало дослїджених ще відносин з внутрішньої історії чорноморсько-кубанського козацтва. *О. Назаріїв.*

A. Gleye — Hettische Studien. Липськ, Гарасовіц, 1910. Ст. 118. 20 М. Вартість книжки не стоїть у ніякій пропорції до її цїни. Нотуємо її тут, бо автор причислює мову килїкійсько-гетитських гієроґліфів до угро-фінських мов, а з окрема до пермської ґрупи східних

Фінів, до якої — на його гадку — належала і мова Кимерийців, проґнаних Скитами. Тут і там деякі етимольоґічні замітки, що дотикають руських старинностий. Вислїди і метода автора наказують велику обережність при користованю книжкою.

Valerian Şesan — Kirche und Staat im römisch-byzantinischen Reiche seit Konstantin dem Grossen und bis zum Falle Konstantinopels. I Band. Die Religionspolitik der christlich-röm. Kaiser von Konstantin d. Gr. bis Theodosius d. Gr. (313—380), Чернівцї 1911, ст. XV+359. Перший том основної працї про відносини церкви і держави в Византії від Константина Великого до упадку Царгорода обіймає найважнїйшу хвилю твореня нового устрою, часи від едикту в 313 роцї до виданя Edictum de fide catholica в 380 роцї.

G. Smólski — Ludność pierwotna czterech krajów „czysto niemieckich" (Austrya Dolna i Górna, Solnogród, Przedorlańsko). (Świat słowiański 1910, том I, стор. 8—27). Некритично зіставлені назви місцевостий і осіб, виписані з хронїк документів і чужих праць і доповнені нотатками автора,— назви, що мають бути славянського походженя. Попри справдї славянські назви і добрі поясненя, богато непевного матеріялу і наївних поглядів.

G. Smólski — Szczątki słowiańskie w Bawaryi i w przyległych krajach (Świat słowiański 1912, I, стор. 19—48, 100—113). Пильна праця, написана на підставі власних розслїдів на місци і дотеперішньої лїтератури. На жаль богато в нїй непевного а подекуди просто неможливого. *З. К.*

Мих. Грушевський — Культурно-національний рух на Українї в XVI—XVII віцї. Київ-Львів 1912, ст. 248. Занепад українського житя в XV—XVI вв., упадок церковного житя, розцвіт польської культури і його впливи на українське громадянство, реформацийні течії, початки нового житя, консервативні й поступові течії, ідеї національної освіти, Острозька академія, брацький рух, вступ до релїґійно-національної боротьби, справа календаря, унїя, боротьба з унїєю, лїтературна полєміка з приводу унії, політична боротьба, козаччина в обороні церковної справи, перенесенє культурної роботи до Київа, київське брацтво і орґанїзація національних сил, нова єрархія — отсе все розділи нової книжки проф. Грушевського. Вибрані з великої „Історії України-Руси" і перероблені популярно вони всї (кромі чотирох, друкованих тут вперше) являють ся передруком з „Лїтературно-Наукового Вістника" за 1909 рік. Книжка являєть ся неначе продовженем популярної ілюстрованої історії того-ж автора, але, кромі популяризацийних намі-

рів мав тут автор що инше за головну ціль: познайомити широкі круги українського громадянства не лише із змістом нашої минувшини, але і з її формою, показати всю сферу артистичного житя. Всї ілюстрації книжки дають майже суцільний образ того житя за весь той час, про який трактує книжка: маємо взірцї ґраверської та друкарської штуки (за останні десятилїтя XVI і перші XVII віка), взірцї київської ґравюри з половини XVII в., рукописної мініятури з кінця XVII в., нарештї серію ґравюр з половини XVIII в. Те все робить значіне книжки проф. Грушевського, виданої роскішно — дуже визначним не лиш як проба глубокого заінтересованя нашою артистичною минувшиною, але ще більше тому, що, будучи першою у нас серіозною пробою в тім напрямі, дає початок і заохоту до дальших студій, служить симптоматичним доказом, що рух артистичний у нас росте і здобуваєть ся ще одна позиція духового житя, якого богатства досї ніхто не бачив, а бодай не цінив. *М. Ф.*

В. П. М—нъ — Яблочинскій манастырь — ядро православія и русской народности въ Холмско-Подляшскомъ Краѣ (Историческій Вѣстникъ, 1910 р., т. 120, ст. 1020—1030). Тут подана коротка історія св. Онуфріївського монастиря Більського пов. Сїдлецької ґубернії, по думцї автора – дуже давнього. Історичні звістки про нього починають ся одначе тільки від XV-го в.; документ, в котрім у перше згадуєть ся про сей монастир, — грамота короля Жиґмонта I-го з дня 1/VIII 1522 р. Більша частина статї присвячена історії і описови монастиря в нових часах. До тексту додано кілька фототипічних знимок з монастирських будинків.

П. Пирлингъ — Поѣздка въ Самборъ (Русская Старина, 1910 р., т. 141, кн. 1, ст. 241—246). Автор знайомить нас з науковими здобутками своєї подорожи до галицького Самбора, куди вирядив ся він — „по слѣдамъ Димитрія, Марины Мнишекъ, Юрія Мнишка" і т. п. „Наукові здобутки" його одначе такі незначні, що нема чого тут принотувати. На основі пошукувань д. Пірлінґа можна б сконстатувати хиба те, що „слідів" сих історичних осіб коло Самбора майже не лишило ся.

П. Пирлингъ — Переписка Карла IX съ самозванцами (Русская Старина, 1910, т. 141, ст. 22—24). В коротенькій замітцї своїй автор зазначує прихильні відносини шведського правительства і короля Кароля IX го до I-го і II-го „Лжедимитріїв" підчас „смутнаго времени" в Московскій державі. Підставу до сього дали авторови листи Кароля IX до „Самозванців", що переховують ся в Державнім Архиві в Штокгольмі. Листи сї, в котрих король пропонує I-му і II-му Димитріям свою допомогу, цікаві, по думцї автора, тим, що вияснюють тодїшню полїтику Кароля IX-го а також становищэ Димитріїв поза ме-

жами Росії. Для нас вони мають інтерес між иншим тому, що відкривають пляни і заміри Швеції що до Польщі і Литви. Невідомо одначе, чи згадані листи були відіслані і чи мали вони якісь реальні наслідки. *О. Н.*

Prusiewicz A. — Miasteczko Zinków na Podolu (Ruś 1911, с. 239—265). Зібрано тут дані про Зіньків від XV до XVIII в. переважно з виданих матеріялів, хоч дещо є і з недрукованих описей; події і дані без ширшого значіня.

Balaban M. — Kroniki, opisy i elegie hebrajskie z czasów Chmielnickiego (1648 r.) Ruś 1911, c. 46—63, 152—176, 284—300, 397—412. В статї подано переклад хроніки Натана Нати Ганчовера „Явеін Мецуля“ (Глубоке багно), відомої вже з давнійших перекладів; видавець мав намір перекласти і инші жидівські памятки до Хмельнищини, але видавництво спинило ся. *І. Кч.*

Дневныя записки И. А. Желябужскаго (Русскій Архивъ, 1910 р., кн. 9, с. 5—154). Сей передрук з поправного виданя Д. Язикова (СПб. 1840 р.) буде, здаєть ся, не зайвий — з огляду на те, що згадане виданє вже вичерпане і представляє бібліоґрафічну рідкість. Желябужскій, як знаємо, в свій час відограв значну ролю що-до московсько-російської закордонної політики за царюваня Фьодора Алексеєвіча та Петра I-го. Частина його політичної і дипльоматичної діяльности звязана з Україною і українськими справами. Правда, записки Желябужского починають ся лише від 1682 року (до 1709 го), коли він вже меншу участь брав в українських справах, але все-ж таки мають деяке значінє і для українських істориків.

Владиміръ Пархоменко — Мелхиседекъ Значко-Яворскій (Къ столѣтію со дня его смерти) (Русская Старина, 1910 р., т. 142, кн. 6, ст. 627—632 + портрет на початку кн.). Автор подає короткі біоґрафічні відомости про видатного українського діяча, зазначуючи суспільну і політичну ролю, яку відіграв він, та пробуючи зробити оцінку його діяльности.

Старина Курской губерніи. Сообщилъ Т. Проскуряковъ (Русскій Архивъ, 1911, кн. 8, ст. 543—548). Під таким заголовком подав д. Проскуряков два дрібні причинки до історії Слобожанщини. В першім з них наведений текст цікавого розпорядженя курського намісництва, адресованого до білгородської духовної консисторії, в справі боротьби проти забобонів сільської людности підчас нападу сарани. Селяне переконані були, що нищити сарану — гріх та що за нищенє її буде від Бога кара — сліпота на очи і т. д., а переконанє в тім було таке глибоке, що ударемнювало всї заходи уряду, направлені на усуненє сього елементарного лиха.

Другий причинок — спис видатків при похороні епископа Білгородського і Обоянського Іоасафа Горленка, що — в супереч практиці тодішніх духовних достойників — не заощадив за час свого заряджения епархією навіть суми, потрібної на похорон. Зазначуючи деякі культурно-побутові риси того часу, сей реєстр може причинити ся також до характеристики особи видатного українського духовного діяча. Винятий він з книги похоронних видатків, заведеної ad hoc і дорученої канцеляристови Антону Іліїнському. До сеї замітки д. Проскурняков додає також відомости про адміністративну діяльність еп. Іоасафа Горленка за час заряджения ним епархією від 2/VI 1738 до 10/XII 1754 — на підставі біоґрафії, зладженої Амфіаном Лебедевим. *О. Н.*

B. Janusz — Karaici i cmentarzysko ich (Ziemia II, Варшава 1911, ч. 1, стор. 3—7). По вступі про походжене Караїтів і їх історію в Польщі, Литві і на Україні, подає автор звістки про караїтську оселю в Кукізові. Караїтів осадив тут король Собєский в р. 1693: фундацийна грамота з 15/IX того року записана в львівських актах ґродзьких (т. 63, стор. 1099 і т. 357, стор. 1305), передрукована тут в статї дра М. Балабана: Do dziejów Karaickich (Na ziemi naszej 1910, стор. 76—78). Остатні Караїти вивандрували по 1831 р. до Галича і лишили тільки сліду по собі, що назва „Караїтський ринок" і кілька нагробних камінів на цвинтари. Один з таких надгробків репродукує і описує автор.

Justyn Sokalski — Stanisławów w r. 1809 r. Szkic historyczny. Stanisławów. Nakładem „Kurjera Stanisławowskiego", 1910, ст. 21, 8°. По короткім вступі про події 1809 р. у Східній Галичині, в трикутнику між Станїславовом, Львовом і Тернополем, описує автор хвилї, які пережило місто Станїславів у 1809 році, перейшовши в короткім часї з австрийських рук у польські, а з польських знов у австрийські. Автор опираєть ся головно на друкованих уже споминах F. C.: Zajęcie Stanisławowa przez oddział wojsk polskich w 1809 r. *З. К.*

Объ измѣненіи границъ губерній. Справка изъ прошлаго (Русскій Архивъ, 1911, кн. 12, ст. 554—555). „Справку" сю викликала звістка, передрукована в „Голоса Москвы" в № 42 „Окраинъ Россіи", про те, що міністерство внутрішнїх справ порушило знов питанє про поділ Херсонської ґубернії на дві. Навязуючи до сеї звістки, непідписаний автор подає коротки відомости про долю виникшого ще в р. 1866 проєкта — зміни границь кількох ґуберній Росії, між иншими деяких в цілости або почасти українських. Торкав ся він отсих ґуберній: Вітебської, Віленської, Ковенської, Псковської, Могилївської, Прибалтійського ґенерального ґубернаторства, Київської, Подільської, Херсонської

і Чернигівської. Автор знайомить в коротких словах з самим проектом і його долею. Відомости взяті з листа П. Валуєва (тодішнього міністра внутр. справ) до А. Г. Тройницького (председателя Статистичної Ради) в осени 1866 р., а також з листів останнього до А. І. Артємєва (старш. редактора Статистич. Комітету) з д. 6/IX і 8/IX того ж року.

Адр. Круковскій — Страничка изъ исторіи бѣлорусскаго духовенства. Воспоминанія о протоіереѣ Павлѣ Ивановичѣ Круковскомъ („Русская Старина“, 1910, т. 143, кн. 8, ст. 240—245). Згадка про одного з забутих діячів „возсоединенія уніатовъ“, пильного співробітника митрополита Іосифа Сїмашка.

А. Петрушевскій — Первые годы службы („Русская Старина“, 1910, т. 144, кн. 11, ст. 425—431; кн. 12, ст. 625—634). Спогади офіцера про перебуванє в м. Богуславі на Київщині, що малюють (досить блїдо і невиразно) культурне житє одного з наших „захолустій“ в 40-х рр. минулого столїтя.

Къ исторіи войны 1855 года въ Закавказьи. Дневникъ генералъ-лейтенанта И. Д. Попко („Русскій Архивъ“, 1909, кн. 6, 12; 1910, вип. 1). Щоденник ґенерала Попка має інтерес головно для істориків кавказської війни 1855 р. та ще хиба для описаня місцевостей, звичаїв та побуту Кавказа. Принотовуємо одначе тут сей щоденник з огляду на особу самого автора, бо знаходимо в нїм також і автобіоґрафічний матеріял. І. Д. Попко, добре знаний як історик нашого Чорноморсько-Кубанського війська, а його працї по історії сього війська і досї мають деяке значінє для істориків, хоч, правда, не дуже високо стоять що до своєї науковости[1]). До „Дневника“ додані коротки біоґрафічні відомости про І. Попка С. В. Фарфоровського і спис його праць, зладжений Є. Козубським[2]).

Н. Барсовъ — Къ біографіи Иннокентія, архіепископа Херсонскаго и Таврическаго (По письмамъ къ нему разныхъ лицъ). (Русскій Архивъ, 1911, кн. 10, ст. 167—190). На підставі листів до арх. Інокентія автор зазнайомлює з відносинами його до

[1]) Пригадаємо особливо—„Черноморскіе козаки въ ихъ гражданскомъ и военномъ быту“ (СПб., 1858), „Историческіе и біографическіе очерки“ (Єкатеринодар, 1872), „Нѣкоторыя свѣденія о Черноморскомъ козачьемъ войскѣ“ („Русскій Инвалидъ“, 1857, під псевдонїмом „Помандруйко“), „Пластуны“ (в „Ставропольск. Губ. Вѣдомостяхъ“, 1855, під тим же псевдонїмом), „Черноморскіе козаки въ Севастополѣ“ („Военный Сборникъ“, 1874, під псевдонїмом „Эсаулъ“) і инші.

[2]) Особисто знавши пок. Попка в Ставрополї, де він доживав свій вік „предводителем дворянства“, додам, що се був характерний український патріот тодїшнього типу. *Ред.*

цілого ряду видатних сучасників (кн. А. Н. Ґоліцина, С. Д. Нечаєва, ґр. Н. А. Протасова, А. І. Карасевського, ґр. А. П. Толстого, ґр. С. С. і А. С. Нарових, ґр. П. Д. Кісельова, ґр. В. і Л. А. Перовських, А. С. Норова, кн. М. С. Воронцова). В кінці подає відомости про матеріяли (особливо листи до Інокентія ріжних осіб), що можуть служити до біоґрафії сього церковного діяча. *О. Н.*

И. Павловскій — Къ исторіи Кирилло-Меѳодіевскаго Общества въ Кіевѣ (Русская Старина, 1911, кн. 12, ст. 692—696). Д. Павловський подає кілька дрібнійших причинків до історії славнозвістного братства, публікуючи естафету „отношеніе“ ґр. Орлова до харківського, чернигівського й полтавського ґенерал-ґубернатора кн. Долгорукого з наказом арештовання Навроцького, та оповідаючи про заходи Долгорукого в сім напрямі — про пошукування за Навроцьким і Білозерським та арештованнє паперів П. Куліша у його кревняка Миколи Даниловича Куліша.

Др. В. Щурат — У Захара Авдиковського (Неділя, 1912, ч. 17).

Др. Ів. Франко — Пригода З. Авдиковського дня 1-го серпня 1848 року (ibid. ч. 18). Захар Авдиковський, один із свідомих Русинів трийцятих і сорокових років, заслугує на нашу увагу вже задля сього самого, але постать його тим цікавійша, що був він близьким кревняком М. Шашкевича (сином діда Шашкевича по матери), що у нього мешкав Маркіян. Статейки обох авторів й цікаві тим, що кидають трохи світла на сю постать одного з перших членів „Руської Ради“, твердого і переконаного Русина. Статейка дра Щурата цікава й для біоґрафа Зубрицького.

Др. В. Охримович — Спомини про Костя Горбаля (Діло, 1912, ч. 6). Автор в роках 1881—1888 був учеником (як ґімназист стрийської ґімн.) покійного Горбаля — сього „каменяра“, приятеля Федьковича, видавця відомих брошур „Slovo na Slovo“ та „Holos na Holos“ і редактора „Вечерниць“, „Ниви“ й „Руси“, і подає тут його сильветку, спиняючись не лиш на учительській діяльности, але характеризуючи й взагалї як чоловіка і суспільного діяча.

Др. В. Щурат — Фраґменти з моїх споминів. Петро Скобельський (Діло, 1912, ч. 64).

Його-ж — Петро Скобельський (Наша Школа, 1912, кн. 2, ст. 40—42). Автор подає кілька згадок про недавно помершого покійника, давнього свого учителя, а потім товариша. Сі спомини торкають ся літературної діяльности Стебельського, головно як редактора

„Зорі“. Др. Щурат опублїкував тут між иншим уривок німецького перекладу Скобельського з „Кобзаря“ Шевченка. Некрольоґ в „Нашій Школї“ доповнює сильветку Скобельського. *В. Д.*

Лїтература.

Виїмки з україньско-руского письменьства XI—XVIII столїтя для висших кляс середних шкіл зложив Др. Михайло Пачовский, Львів (Жовква), 1911, 8⁰, ст. 113.

Хоч ся книжка призначена для шкільного ужитку, але належить до таких книжок, до яких мусить ся приложити наукові вимоги може в меншій мірі під тим зглядом, які уступи можна було вибрати для подібної христоматії з педаґоґічного боку, але в більшій з уваги на се, в який спосіб старав ся укладчик 1) зловити при помочи найкрасших взірцїв із неї образ старої української лїтератури, а 2) представити боротьбу фонетики, морфольоґії, словні і складнї живої української мови з церковно-славянщиною і постепенну їх, що так скажу, аклїматизацію і дальше перемогу аж до повного вкінцї опанования і горожанства. Всякі латинські, польські чи які там налети мусять мати своїх заступників, коли хочеть ся догодити історичній вірности.

В книжцї дра Пачовського маємо уривки з 39 памятників і авторів. По зазначенню самого укладчика взято з христоматії Буслаєва уривки: з Остромирового евангелія, Похвалу князю Володимиру митрополита Іляріона й Несторове житє св. Теодосія. З христоматії Ом. Огоновського: про початок Печерського монастиря з київського Печерського Патерика, про звичаї і обичаї славянських племен і оповіданнє про геройські дїла Святослава в Болгарії з Початкової лїтописи, про кн. Данила і боярів з Галицько-Волинської лїтописи, про похвалу великому князеви литовському Витовту з Литовсько-руської лїтописи, опис гербу князя Константина Константиновича Острожського з Острожської Біблії, передне слово з граматики Мел. Смотрицького, похвальний вірш на герб Замойських і вступ до „Тріодіона“ Петра Могили, байку про посольство Жидів у рай і уступ про дарунки, принесені Месії Жидами, з „Месії правдивого“ Йоаникія Галятовського, Чорну Раду з лїтописи Самовидця, повість про війну під Цецорою і Хотином з лїтописи Гр. Грабянки та похід Ів. Сірка на Крим 1675 р. з лїтописи С. Величка. Не зазначено, що з христоматії Огоновського походять і отсї уступи: Хрест Володимира з Початкової лїтописи та Слово о полку Ігореві. Із Іпатського кодексу надруковано такі виїмки: Діяльність кн. Ярослава М. і його смерть з Початкової лїтописи, характеристика кн. Ярослава Галицького й похід Святослава на Половцїв з 1187 р. з Київської лїтописи, Згадка про князя Романа, Прихід Бурандая і Похорони кн. Во-

лодимира з Галицько-Волинської лїтописи. З Вибору україньско-руської лїтератури для семінарий рад. О. Барвінського взяв укладчик: великодну віршу, віршу гетьмана Мазепи та віршу „Всякому городу нрав і права" Гр. Сковороди. З праць і видань дра Франка, проф. Студинського й д. Гнатюка вибрані такі річи: уривок Слова о Лазаревім воскресїнню, один суд Соломона з апокрифів, слово про Правду і Неправду, притча про трьох приятелів з „Варлаама і Йоасафа", Евфонїя весёлобрмячая, уривки слова о збуренню пекла, історична пісня еп. Й. Шумлянського, вірша Ал. Падальського „О плачливомъ станѣ нищаго студента" і повість про короля з Хітарського збірника.

Виїмок з Остромирового еванґелія порівнаний з анальоґічним уступом Пересопницького евангелія (на основі описи Житецького) й перекладу Морачевського. З „Памятниковъ древней письменности" взяв укладчик уривок із Слова о князях і леґенду про свято-Николаєве „чюдо ѡ нѣкоемь дѣтищи", уривок з посланія Михаїла з видання Петрушешевича, леґенду про Олексїя Чоловіка Божого з описи проф. Карского білоруського збірника в „Журнал-ї Мин. Нар. Просв." за 1887 р. Полемічне письменство заступлене уривком „Упі-ї Грековъ съ костеломъ римскимъ" Потія і уривком йогож листу з 1598 р. до князя Константина Константиновича Острожського з „Русс. ист. библіотеки", а твори Вишенського уривками двох посланій „ко всѣмъ православнымъ жителямъ" і „ко кн. Вас. Острожському" з 2 т. „Актовъ юго-зап. Россіи". Є й уривок духовного завіщання Василя Загоровського з „Архиву юго-зап. Россіи" і уривок Палїнодії З. Копистенського і віршів Саковича на похорон Сагайдачного з додатків до „Исторіи Кієв. Дух. Академіи" Ґолубєва та два вірші й один прозовий уривок із „Сочиненій" Сковороди видання Багалія. В двох випадках сягнув укладчик до первісного жерела: є уривок вірші з „Перла многоцѣнного" Кирила Транквіліона Ставровецького й так звана „нищенська вірша" на Великдень з рукописи бібліотеки „Народного Дому" ві Львові № 164.

Коли взяти під увагу розклад матеріялу христоматії на поодинокі столїтя, він представляєть ся ось як. З XI ст. є виїмки з Остромирового євангелія і творів митрополита Іляріона, з XII ст. Київо-Печерського Патерика, Початкової лїтописи, Київської лїтописи, Слова о полку Ігореві і Слова о князях, з XIII ст. з Галицько-Волинської лїтописи, з XIV ст. зі Слова о Лазаревім воскресеню, Леґенда про чудо св. Николая й уривок зі Судів Соломона, а з XV ст. Слово про Правду та Неправду, виїмок з посланія Мисаїла, Литовсько-руської лїтописи й роману „Варлаам і Йоасаф". З XVI ст. маємо виїмок з Острожської Біблії, леґенду про Олексїя Чоловіка Божого, уривки з „Унії" і листу Потія, двох посланій Вишенського та Духовного завіщання Загоров-

ського, з XVII ст. виїмки з Палінодії Копистенського, граматики Смотрицького, віршів Саковича, видань Петра Могили й панеґірик йому, з Перла Многоцінного Ставровецького, Месії правдивого Галятовського, Слова о збуренню пекла, великодних віршів, історичну пісню епископа Шумлянського та уривок із літописи Самовидця, а з XVIII ст. виїмки з літописи Грабянки й Величка, з віршів Мазепи, віршу Падальського, з творів Сковороди та повість про короля з Хітарського збірника.

Можна ще простити укладчикови відсутність у христоматії „Моленія“ Данила Заточника XII—XIII в., але повинні були найти місце в книжці виривки з творів Кирила Турівського, Володимира Мономаха, а поперед усього Данила Паломника, якого „Хожденіє“ представляє великий літературний і історично-культурний інтерес. Рівнож повинні були найти ся у „Виїмках“ дра Пачовського взірці творів Барановича, Симеона Полоцького, Прокоповича, Радивилівського, Ростовського, а також Климентія Зіновієва. Тому, що історія нашої старої літератури се не історія церкви, хочби навіть уніятської, не потрібні в христоматії виривки з Посланія Мисаїла, з Унії і листу Потїя, бо се білоруські памятники. Тяжка до розвязання загадка, по що було брати до книжки білоруський текст леґенди про Олексія Чоловіка Божого, коли на щасте маємо досить високо поетичних українських текстів. Один із найцікавійших і найбуйнійших родів української старої белетристики заступлений тільки подїравленим уривком Слова про збуренне пекла. Нї „Владиміръ“ Прокоповича нї „Милость Божія“ Трофимовича не діждали ся згадки в христоматії. Не вже не можна було подати хоч одної з так невинних інтермедій, як інтермедії, додані до драми Ґаватовича? Нема нї одної різдвяної вірші, нї одного памятника так популярного тоді сатиричного письменства в нас, майже нічого з того, що приготовило котляревщину на Україні. Можна не мати нічого й проти того, щоби найшов ся і якийсь білоруський текст у книжці, що більше він навіть повинен найти ся, але тільки з рівнобіжними текстами українським і великоруським.

В христоматії надруковані самі тексти, без вступних заміток і з дуже нечисленними граматичними поясненнями, з яких і так велика часть хибно цитована (ст. 7, 12, 14, 17, 20, 24, 26, 29, 48, 49, 55). Звідки взятий текст, подано над, зглядно під уривками хиба на доказ, як легко було зложити книжку. Бо инакше яке значінне має для ученика прим. зазначенне „З Хітарського Зборника“ (sic, не Збірника?), коли не подаеть ся близше, що се за збірник? Одним словом христоматія дра Пачовського не є вірною відбиткою розвою нашої старої літератури.

Така сама справа також з мовою текстів. Даний памятник літератури може заховати ся у значно пізнійшій копії чи редакції, ніж вий-

шов з під пера автора. Тому Буслаєв друкував у своїй христоматії даний памятник під тим столітєм, з якого віднайдена найраннїйша його копія. В шкільній христоматії треба таки давати літературні памятники в ті столїтя, з яких походять. Але щоби дати можність ученикови виробити собі погляд на розвій нашої мови, конечно є подати ряд грамот з усїх столїть з як найчистїйшою народньою мовою.

Тексти невірно передруковані. Ось кілька доказів. Оповідання про початок Печерського монастиря по зазначеню укладчика взяте з христоматії Огоновського. Тимчасом стоїть

в „Виїмках“ дра Пачовського		в христоматії Огоновського	
ст. 8 стр.	7 моужъ	ст. 53 стр.	3 моужь
	12 Посемъ		8 Посемь
	29 боудетъ		27 боудеть

На ст. 9 стр. 2 справлено „иже“ в книжцї Огоновського на „єже“ без зазначення.

Уривок зі Слова о Лазаревім воскресінню взятий зі статї дра Франка в XXXV—XXXVI т. „Записок“.

Виїмки дра Пачовського		Записки	
ст. 38 стр.	6 въ върт(е)пѣ	ст. 39	врътпѣ
	9 царевь		цр҃евъ
	17 пещери	40	пещеры
ст. 39 стр.	1 немощніи		немощнѣи
	21 нинѣ	42	н҃нѣ
	22 слънца	43	сл҃нца

В текстї уривку Слова о збуренню пекла запримітив я такі відміни:

Виїмки			Слово дра Франка		
ст. 80	стр.	28 староcте	ст. 12	стр.	96 старосто
81	„	13 Іѡанне	18	„	234 Іѡане
	„	16 в межи			237 в мижи
83	„	4 панове	26	„	442 панови
	„	21 єдного			458 єднаго
84	„	19 Изволивий такаѧ	27	„	486 Изволивый и̑ такаꙗ

Вірша Олександра Падальського має такі відміни:

Виїмки		Карпаторуське письменство дра Франка	
ст. 103 стр.	11 Ей	ст. 67	Ой
104 „	5 наймудрѣйший	68	наймудрѣший
	12 в щастю		в щасцю
	13 инші		инший
	24 всюда		всюгда

105 „	9 згарджати	69	згаржати
	10 нещасливой		нещастливой
	11 серце		сердце

Взяти би хоч сам початок повісти про короля з Хітарського збірника.

	Виїмки		Гнатюк: Леґенди
ст. 109 стр.	22 добрый до людей	ст. 4	добрый, былъ до людей
	23 сеи		сей
	28 смертию		смертію

Щасте, що укладчик брав тексти до своеї книжки з друків, не з рукописий. Бо в однім випадку взяв укладчик текст з рукописи й на 46 стрічок ось скільки є відмін:

	Виїмки	рукопись бібл. Нар. Дому ч. 164
ст. 84 стр.	20 витаетъ нинѣ	витае^{т} на^{с} и̃нѣ
	23 аби... бида	абы... была
	24 Ю(sic)тож	Ѿтожъ
	26 скрутилъ	скрȣшилъ
	30 глѣбокие	глȣбокие
85 стр.	3 той... бардзо	то^{т}... ба^{р}зо
	8 в руцѣ	в се^{р}дцȣ
	10 оттоль	ѡ^{д}толь
	13 вѣчного... забраъ	вѣчнаго... зобралъ
	14 И той	Ѿто^{ж}
	17 Откупленимъ... отъ	ѡ^{д}кȣпленнимъ... ѡ^{д}
	18 вѣчну славу	весело славȣ
	19 вѣчного	вѣчнаго
	23 той	то^{т}
	24 воскресшого	во^{с}кре^{с}шаго
	26 провадить	провадитъ
	27 радить	сади^{т}
	28 Спішмо ся же	Спѣшмо^{ж} ся
	29 И	А
	34 Витаймо и ми	Вита^{й}мо^{ж} и мы
	35 котрого... Аминь.	которого... Ами^{н}.

Е дуже часто віддане через є (своємоу, пороугает). Одні тексти надруковані кирилицею без розвязання титл, инші з розвязаннем, ще инші гражданкою, а є й фонетичні. *М. Возняк.*

А. И. Яцимирскій — **Мелкіе тексты и замѣтки по старинной славянской и русской литературамъ.** (Изв. Отдѣл. рус. яз. и слов. 1911 г., т. XVI, кн. 2).

На сей раз автор дає н-ри 61—70 заміток. Ми спинимо ся на двох, звісних нам із старих українських рукописів; се н-р LXII (ст.

242): Чинъ братотворенія въ болгарскомъ требникѣ XVI в. і LXIII (ст. 248) Сказанія о разбойникахъ, спасшихся покаяніемъ, въ старо южнославянской и русской письменности. До чина братотворенія автор вертає вже по трете, говорячи про нього в 19-ій статї своїх „Замѣток“ і в описї славянських і руських рукописів румунських біблїотек. Нинїшня замітка складає ся з 2-ох частий, біблїоґрафії і лїтератури, в якій він зовсім не узглядняє українських требників, в яких сей чин появляєть ся стало — в звісних нам — від XVI в., і тексту з болгарського требника. До тексту додав автор згадки номоканонів XVII в. (Пражського і Віденського) против сього чина, як непотрібного супроти брацтва всїх людий, та против побратимства з турчином або християнином — коли пють кров один другого. Дуже інтересна згадка сербської Кормчої XVI в., що установляє плату за чин братотворенія — одну аспру. З сеї низької плати заключає автор про часте виконуванє сього чина. Можна згодитись з тим, тільки належить додати, що чин сам собою дуже короткий, що займав собою не більше 5—10 хвиль часу. Дуже можливо, що за раз братнилось кілька пар.

В замітцї про спасших ся покаянєм розбійників автор переходить всякі вістки про них, починаючи від апокрифічної про Матїр Божу, що в часї утечі в Єгипет своєю грудю кормила шість днїв сина розбійникового, який опісля оказав ся каючим ся розбійником на хрестї. Звертає увагу на розвиваючу ся суху галузку, що грає таку визначну ролю в розбійничих покутах; займаєть ся словом „гусарь ху(р)сарь“ = cursarius = розбійник і переходить поодинокі оповіданя про каючих ся розбійників із скитського Патерика, Пролога, Мінеї Четї Макарія і ріжних збірників, в які дістались вони з Патериків і Прологів — всїх 12 ріжних випадків, коротше або довше описаних і лїтературно означених. З сими замітками лучать ся дві дальші: 64 (ст. 276) з приводу житя прп. о. н. Варвара міроточивого — полеміка з пок. К. Радченком і LXV (ст. 286) „Русскіе тексты житія Варвара Луканскаго... иже бѣ разбойникъ, како приведе его богъ къ покаянію и спасеся“.

І. Свєнціцкий.

Д. И. Абрамовичъ — Описаніе рукописей С-Птб. Духовной Академіи. Софійская библіотека. Вып. III. Сборники, С-Птб. 1910, ст. 2+408, вел. 8⁰.

В сю частину опису війшов постатейний опис (з поданєм початку і кінця статї) рукописів н-ри 1354—1489, що походять переважно з великоруських земель XVI—XVIII в. Побіч загального святоотецького, церковного і звісного апокріфічного змісту находимо в них чимало статий житій великоруських святих і похвальних служб їм. Отже святим

соловецьким, новгородським, ярославським, ростовським, переяславським, московським, смоленським — а також і київським — Володимиру, Ользї, Борису, Глїбу, чернигівським князю Михайлу і його боярину Федору, галицькому Петру архиепископу — що все легко прослїдити по показчикам. При поодиноких статях подана приналежна лїтература предмета, через що сей випуск дуже зискує на своїй актуальнїй вартости для всякого дослїдника агіографії і церковної лїтератури й поезії.

З апокріфів звертають нашу увагу статї: н-ри 1357 в XVI в. л. 205—271 „Хоженіе ст. ап. и еванг. Іоанна Богослова. Списано Прохоромъ ученикомъ его"; н-ра 1358 — XVI в. л. 80—84 мѣс. септ. 13 „Житіе и жизнь блаж. и св. мч. Варипсава пріимшаго Кровь Христову въ тыкви, истекшую изъ ребръ Г҃а наш. Іс Ха". В тімже н-рі л. 450 об. — 461 об. Чюдо о градѣ Селуньстѣмъ и о Пребудѣ князѣ и неослабнѣмъ его воеваніи". В н-рі 1450 XVI в. л. 29 об. „Тита Вострьскаго камося дѣ отрѣзана плоть Господня". В деяких збірниках переважають житія і служби в.-рус. святих. Із староруських же статей найчастїйше стрічають ся навчання Кирила Турівського і його молитви. Київо-печерський Патерик появляеть ся в зборникахількома наворотами: в н рі 1365 з XIV/XV в. л. 136—198, н-рі 1389 XVI в. л. 1—206 об.; з новійших українських писателїв стрічаємо тільки Дмитрія Ростовського. В деяких збірниках стрічаємо духовні віршовані складання. І так в н-рі 1428 з XVIII в. л. 72—4 „Плачь и рыданіе прсв. Б-пы по сынѣ своемъ плотію распятомъ Гдѣ нш. Ісѣ Хтѣ (Увы мнѣ чадо мое и свѣтутворче... и на которое мѣсто кровь пала, и она землю на том мѣстѣ цѣловала), л. 360—2 Вирши о смерти (Что есть смерть потреба знати... дабы трупъ мой червьми разточили), л. 362 об. — 9 об. Рифмы о злой и всегубительной смерти краесогласіи (Умствуй сія себѣ... в тебѣ пребывати и вѣчнаго и праведнаго суда ожидати); в н-рі 1481 XVII/XVIII в. л. 216 об. — 217 Стихи надгробныя (Всяцій члкъ живяй оздѣ умираетъ... сподоби его вѣчныя радости и славы"). У відділї історично-полемічних статий звертають нашу увагу: н-р 1451 XVI в. л. 243—61 Изложение о православнеи істиннѣ аеппа кіевскаго Спиридона; н-р 1453 XVI в. л. 112 Прѣніе христіанину съ Паписком Жидовиномъ; н-р 1454 XVI в. л. 154—5 Повесть о прелести Латыньскои Римскаго папы і инші...; (в тім же збірн. л. 452 Чины и престоли епископіям, како прілежатъ митрополиту киевъскому и всея Руси); н-р 1456 Послания Митрополита Даниїла XVI в. Митрополитови Ісидорови присвячені статї: н-р 1454 XVI в. л. 263—80 „О Сидорѣ митрополитѣ како пріиде изо Царяграда на Москву... съ осмаго събора. (В лѣто 6946...); в н-рі 1464 XVI в. межи иншими полемічно-історичними статями л. 368 об. — 93 Ѳ Сидорѣ митрополитѣ, какъ пріиде изъ Царѣ-

града на Москву со осмаго събора въ лѣто 6945 (...діаволом водимъ къ своей ему погибели), л. 408—432 Исидоровъ соборъ и хоженіе его (Повѣсть Симеона Сузд.), л. 432—8 А сіе проклятіе Сидора митрополита русскаго и гардинала еретика; н-р 1465 XVI в. л. 175—83, л. 190—203, л. 203—6, л. 230—9 я. в. В тім же н-рі 1465 л. 243—4 О прииятіи християнства Сербами. В н-рах 1466 XVII в. і 1488 XVI в. стрічаємо назву „Криница“ для означеня постатейного хронографа Георгія Амартола. В збор. XVI в. н-р 1462 л. 82 находимо: Въпросъ. Что ради начереся Иванъ вечеръ Купалницею и коеа ради вины полезно естъ на различныя лѣчебныя потребы... (оттолѣ мнози назнаменашя той день вонже Товитъ купася съвѣтомъ ангеловымъ...), л. 82 об. О пощеніи, л. 83 О Кровопусканіи, л. 83 об. —4 Уривок народного календаря (коли що і як робити). — В зборн. 1463 XVII в. міститься книга „Звѣзда пресвѣтлая“ (Сказаніе о чюдесѣхъ прсв. Владычицы нвш. Бцы...) л. 1—154. Сторони 357—404 виповнені показчиками, 405—8 доповненями і поправками. *І. Свєнціцкий.*

Проф. В. Н. Перетцъ — Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи проф. В. Н. Перетца въ С.-Петербургъ 20 февр. — 6 марта 1910 г. („Университетскія Извѣстія“, київські, 1910 р., № 5, ст. 1—14).

— Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ Полтаву и Екатеринославъ 1—9 іюня 1910 г. (Ibid., 1911 р., № 2, ст. 1—99).

— Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ Житомиръ (Ibid., 1911 р., № 9, ст. 1—56, № 10, ст. 57—110, № 12, ст. 111—148).

Чималою заслугою проф. В. Н. Перетца на полї науковім та літературнім, а саме — на полї дослїдженя нашого старого письменства і мови, безперечно, треба вважати його видатну і пожиточну для українознавства педаґоґічну діяльність. „Семинарій для русской филологіи“ при київськім університеті св. Володимира під його проводом стоїть що до того на однім з перших місць серед инших подібних закладів на університетах нашої етнічної території. Невтомній енерґії проф. В. Н. Перетца, щирій посвяті його для педаґоґічної, виховавчої справи і умілому, зручному руководству науковими студіями своїх учеників повинні ми завдячувати в значній мірі те, що маємо вже цілу плеяду здібних, енерґічних і солїдних молодих дослїдників, котрі працюють головно над дослїдженем нашої старої мови і літератури та вже зарекомендували себе цінними науковими розвідками й працями (також — і на сторінках українських наукових видань).

Особливо корисними наслідками, — і то не лише педаґоґічними, а й науковими (та взагалї — культурними), — визначають ся екскурсії фільольоґічного семинара під проводом самого професора до найвизначнійших культурних осередків України. Фільольоґічні екскурсії се цілком новий і дуже пожиточний винахід як для самих учасників так і для розвитку та поступу наукових дослїдів, а не менше — й для самих інституцій — музеїв, архивів, книгозборів, — навіщених науково-підготованими, енерґічними і пильними екскурсантами. Кожен екскурсант має нагоду і спроможність відвідати — часом дуже богаті та цікаві — провінціяльні збори і переглянути потрібні для своїх наукових розвідок матеріяли. Очевидно, що при тім нераз попадеть ся на очі таке, про що нї з яких описів, катальоґів та інвентарів довідати ся не можна. Надія відшукати щось нове, незнане ще в лїтературі серед провінціяльних здебільшего неописаних, зле описаних, а то — й зовсїм неупорядкованих зборів додає молодим дослїдникам тим більшої енерґії і зацікавленя та інтересу до роботи. І справдї, зі справозданя прф. В. Перетца довідуємо ся, що нераз трапляло ся вже робити цїнні відкритя. Хто хоч трохи знає сумний стан наших провінціяльних музейних, архивних та біблїотечних провінціяльних зборів, напевно ствердить, що не завсїди зміст їх добре знаний навіть самим зарядчикам та доглядачам. Цїнні матеріяли часто довгий час лежать неупорядковані, неописані, навіть непозатягувані дн інвентарів. В описаних та нечисленних друкованих катальоґах і описах повно помилок, недокладностий та блудів. Додати до сього здебільшого малу підготованість до своєї справи наших „кустосів“, „консерваторів“, „хранителїв“, „біблїотекарів“, „директорів“, нерідке формалїстичне, недбайливе відношенє до своїх обовязків, лихі матеріяльні умови для технїчного впорядкуваня зборів, — і образ наших провінціяльних скарбниць покажеть ся в цїлім його неприваблнвім виглядї. Очевидно, що гурт добре підготованих (до семинара приймають ся лише студенти з відповідним підготованєм) та пильних молодих дослїдників під проводом ученого спеціялїста — багато може спричинити ся також і справі лїпшого упорядкуваня того чи иншого збору, і вияснєню його дійсного змісту, і побільшеню енерґії до працї та зацікавленя рідною старовиною у місцевих дослїдників і людности; иногдї навіть — полїпшеню матеріяльного становища зборів через піднесенє в справозданях, пресї та перед відповідними урядами і чинниками їх потреб і недостач. Можна б тілько побажати, щоб екскурсії семинара проф. В. Перетца відбували ся частїйше, тревали довше, щоб на уряджене їх уділяно було більше матеріяльних засобів та щоб за прикладом проф. В. Перетца пішли инші подібні заклади виших шкіл нашої етнїчної території, направляючи свою увагу і діяльність також в першій

мірі на досліджене місцевих, українських прикмет, річей і памяток культури та житя, як се робить фільольоґічний семинар київського університету.

Очевидно, що екскурсії до культурних осередків української етнічної теріторії не усувають потреби відвідувань також і инших осередків, особливо столичних, та не зменшують значіня сих відвідувань. І проф. Перетц почав саме з столичної екскурсії, побувавши з своїми учениками в С.-Петербурзї 20/II—6/III 1910 р. Тілько друга та третя екскурсії звернули ся вже до українських центрів — в Полтаву і Катеринослав (1—9/VI 1910 р.) та в Житомир (20—26/X 1912 р.). Цікаво, що навіть в С.-Петербурзї екскурсантам удало ся при особистім перегляді зборів найвидатнїйших наукових інституцій відкрити деякі літературні памятки, в науковій літературі ще не знані або через недбайливість описувачів незазначені та описані невірно чи неточно. Сюди нпр. належить віднайдені С. Масловим два відмінні виданя „Зерцала Богословія" Транквіліона і незазначений С. Ґолубєвим та І. Каратаєвим листок виданя Київо-Печерської друкарні; рукопис „Ключа Разуминія", Галятовського — переглянений І. Огієнком; колекція рукописів, набута Публ. Бібліотекою по Михайловскім, котру побіжно переглянув проф. Перетц і т. д. Корисні результати подорожи семинара на сім не обмежили ся. По дорозї екскурсантам удало ся побувати в Вільнї і зробити деякі археоґрафічні і ин. спостереженя, а в самім С.-Петербурзї завести корисні знайомства з столичними діячами науки, обзнайомити ся з науковими закладами та інституціями і поділити ся своїми науковими здобутками, відчитавши 6 рефератів з своїх праць в „Обществѣ Любителей Древней Письменности".

Друга екскурсія була не менше удатна й пожиточна. Крім занять учебного характеру екскурсантам удало ся осягти також і деякі наукові здобутки. В Полтаві С. Маслову удало ся при перегляді стародруків зробити деякі висновки для своєї праці про листки з штихами вид. Київо-Печерської Лаври і зробити деякі поправки до опису Полтавського Епархіяльного Древлехранилища, зладженого о. В. Трипольським. Е. Невірова разом з С. Масловим уложили спис церк.-слав. і польських книг музея К. Скаржинської. А. Будзинський зробив деякі важні спостереженя при перегляді „Пересопницького" Євангелія та виправив помилки, недогляди й пропуски в виданю П. Житецького. Н. Гудзій виправив невластиво віддані в описї В. Трипольського записї на двох Євангеліях і зробив цікаві спостереженя над Каневським учительним Євангелієм. В. Адріанова використувала для своєї праці і перестудіювала список „Звізди Пресвітлої" Полтавського Древлехранилища. С. Щеглова розслїдила цікаві рукописні „Виписки изъ разныхъ сочинителей" студента Київської Академії 1796 р. Пожиточні спостереженя

і праці зробили також Е. Невірова, Е. Руткевичівна, А. Сичовська, Е. Тимченко і А. Ришков. Не мало зроблено було також самим провідником екскурсії. Проф. Перетц, крім важних висновків що-до „Пересопницького" Євангелія, зробив докладний опис деяких рукописів Полтавського Древлехранилища та Збірника Крестовоздвиженського монастиря, описав рукописи Полтавського музея К. Скаржинської, поробив ріжні виписки й замітки. Катеринославський музей ім. А. Поля дав також не мало цінного матеріялу всім учасникам екскурсії. З результатів праць екскурсантів треба зазначити постатейний опис і витяги з рукописн. учительного Євангелія 1591 р., зроблений С. Акимовичем, опис українського збірника, зроблений В. Адріановою, студії над рукописним збірником к. XVII — поч. XVIII в. С. Щеглової, перевірку і доповнене катальоґа музея ім. Поля — проф. Перетца а також описи і виписки його і инших учасників з цікавих рукописів (описи і витяги з текстів подані в додатках до „Отчета").

Остання екскурсія до Житомира була, здаєть ся, найбільше продуктивною, — особливо, коли зважити на короткий час її треваня. Тут увага екскурсантів була направлена на перегляд зборів Волинського Епархіяльного Древлехранилища, Бібліотеки Волинської Духовної Семинарії і Музея „Общества Изслѣдователей Волыни". За кілька днів вони: 1) зладили опис всїх рукописів музея „Общ. Изслѣдователей Волыни", 2) зладили опис стародруків бібліотеки Дух. Семинарії і опис частини її рукописів, 3) винотували з інвентаря Епарх. Древлехранилища опис рукописних і старих друкованих книг, 4) описали майже половину рукописів Древлехранилища, 5) зробили ряд спеціяльних спостережень і дослідів.

В цікавих „Отчетахъ" проф. Перетца знаходимо багато цінних вказівок і уваг про переглянуті ним і його учениками матеріяли, докладні описи рукописів і старих друків, тексти записів і приписок на старих рукописах і книгах, просторі витяги з текстів ріжних памяток письменства і т. п. *Ол. Назаріїв.*

Проф. В. Н. Перетцъ — Изъ старинной сатирической литературы о пьянствѣ и пьяницахъ, Спб. 1911, 8^{0}, ст. 7. Староруська література знала богато слів, проповідий і поучень на тему пянства. Передусім велике число протипянственної літератури стрічаємо в „Ізмараґдах". Найбільше характеристичний з тих творів, найпопулярнійший і звісний на Руси на всякий спосіб уже в XV в. „Слово о высокоумномъ хмелѣ и о худоумныхъ піяницахъ" відзначаєть ся заразом найбільшим артизмом головно задля богатства образів. Віками тягнула ся

боротьба проти пянства, а разом із тим являли ся кождочасні літературні відгомони сеї боротьби. З видання Снєґірйова (О лубочныхъ картинкахъ русскаго народа) передрукував проф. Перетц вірш літературної манери, яка пробиваєть ся в вульґарній літературі 30—40 рр. 18 в., як гумористичну обробітку „Слова о высокоумномъ хмелѣ“. Для нас представляє більший інтерес українська віршова обробітка сеї теми, яку надрукував проф. Перетц з рукописи Церковного археольоґічного музею при київській Духовній Академії № (J. 89) десь половини 18 в. Се „Лѣкарство на болящихъ немощію пьянства или Бахуса новоизобрѣтенное“. Бачимо тут відмінне від великоруського трактованнє предмету й розумінне теми. Вірша предкладає остру „сальвацію“ пяницям і з повним українським гумором висміває не конкретні випадки пянства ріжних станів людий, але загалом пянство як суспільну хибу.

Д-ръ Діонисій Дорожинскій — Матеріялы до истории житя и смерти св. священномученика Іосафата Кунцевича, архіепископа Полоцкого. II. Регулы Іосафата для своихъ пресвитеровъ (Відбитка з „Церковного Востока“, Львів 1911, мал. 8⁰, ст. 26). Виданнє тексту рукописи з розвязаннем титл і внесеннем надстрічних знаків, а задержаннем інтерпункції рукописи. На зміни в тексті не позволив уже собі видавець в отсій другій части „Матеріяловъ для исторіи житя“ Кунцевича, в яких одначе найде більше даних дослідник церковного житя на Україні і Білоруси в дотичних часах, ніж спеціяльно біоґраф уніятського полоцького архієпископа. *М. В.*

Stefan Vrtel — Spis dodatkowy rękopisów Biblioteki Dzikowskiej (Przewodnik bibliograficzny, 1911, XXXIV). Се додаток до катальоґа Адама Хмеля: Rękopisy biblioteki hr. Tarnowskich w Dzikowie (Краків 1908). Кілька заголовків дотикає і України. Szkat. II, fasc. 3, ч. 12: Bunt Gąty i Zeleźniaka w 1768 ronu (8 К, 4⁰ дрібного письма). Fasc. 4, ч. 13: Przepowiednia Mosieja Wernyhory (записана Суходольським а переписана 1784 р.). Szk. III, fasc. 5: Wyjątek z niewydanego poematu: Opisanie walki Czarnieckiego z Tatarem i Obray hord Tatarskich za panowania Jana Kazimierza w Polsce. Szs. IV, 5: Sprawy ruskie, tatarskie i pruskie з часів Генриха і Стефана Баторого (копії і оригінали руські); 9. Кореспонденція з подільським воєводою Ст. Гумецким (м. и. листи Мазепи). *З. К.*

С. Масловъ — Еще четыре проповѣди Георгія Кониccкаго (Чтенія въ ист. общ. Нестора лѣт., кн. 22, в. I—II, ст. XIV+66). В додатку до „Описанія рукописей Историческаго Общества Нестора-лѣтописца“ надрукував автора в 1908 р. чотири невидані пропо-

віди Юрія Кониського. Три з них виголосив Кониський на становищі префекта Київської Академії. Під зазначеним заголовком надрукував тепер автор чотири нові проповіди Кониського рівнож із київського періоду його діяльности. У вступній статї подані близші дані про рукописи, з яких надруковані тексти, та вичислені всї 14 проповідий з київського періоду (1744—1755) з вказаннєм звісних авторови списків і видань. Говорять іще про дві проповіди Кониського з того часу, але певно можна віднести тільки одну до київського періоду діяльности Кониського. Надруковані тексти проповідий в день св. Юрія 1746 р., на Великдень 1749 р., друга на Великдень і в день св. Варвари та їх відміни взяті з трьох рукописий: зі збірника 50—60 рр. 18 в., набутого автором в Андрієвського в Прилуках, зі збірника 60—70 рр. 18 в. полковника Шереметевського та зі збірника Київо—Михайлівського монастиря ч. 1748 половини 18 в. В основу видання узята рукопись Андрієвського. *М. В.*

Вол. Дорошенко — Василь Маслович, забутий український поет з початку XIX в. (Неділя 1912, ч. 14.) Коротка інформаційна замітка про другого по Котляревськім укр. письменника, тепер зовсім забутого навіть істориками укр. письменства.

М. Возняк — З заранья відднови українського культурного житя в Галичині. (Неділя 1912, ч. 9). Невеличка, але цікава статейка про М. М. (М. Минчакевича), автора кількох віршів в збірничку „Синъ Русѣ", зложенім в 1833 р. питомцями укр. духовної семинарії у Львові і виданім проф. К. Студинським в передмові до „Кореспонденції Якова Головицького в лїтах 1835—49". Д. Возняк здогадуєть ся, що віршик „Русин я си з роду, тим ся величаю", який й досї приписують Шашкевичови, належить саме Минчакевичови. *В. Д.*

Na jubileusz Szewczenki (Świat słowiański 1911, I, ст, 241—247). З нагоди ювилею про вартість Шевченка для Українців і для польсько-української угоди і про зносини та відносини з Поляками і до Польщі. В додатку репродуковано копію образу виконану олівцем Ол. Чернишовим у Оренбурзї 1850 р., що представляє Шевченка в товаристві одинацяти товаришів недолї в оренбурській кріпости: Бр. Залеского, Юл. Ковальського, Ол. Чернишова, Т. Вернера, Середніцкого, Л. Турно, Ол. Попеля, Домарадзкого, Л. Ліпского і Колесїнского. Образ сей був колись власністю Аркадія Вепґжиновского в Одесї. Тут зроблено з нього в 1888 р. копію, яка тепер у руках кустоса Й. Коженьовского в Кракові.

На вічну память Тарасови Шевченкови. В 50 роковини його смерти (Поетична антольоґія). Зібрав і видав Володимир

Супранівський. Накладом Філії Тов. „Просьвіта“ в Золочеві. Друкарня Й. Ляндесберґа, 1911, ст. 158, ціна 1·20 К. Видавець зібрав тут кількадесять поезій, написаних у ріжних часах і ріжними авторами в память Т. Шевченка, зазначуючи всюди, де їх вперве надруковано. Видавець думав спершу видати повний збірник сих поезій, „щоби тим улекшити працю критикови, який ме писати студію „Шевченко в українській поезиї“, однак потім змінив свій плян і дав нам збірку для ширшого загалу без наукових притенсій. В Антольоґії богато дечого можна було пропустити з користю для книжки, за те коректу треба було зробити старраннійше.

P. — Zur Feier der nationalen Wiedergeburt (Markian Schaschkewytsch. Zum 100. Geburtsjahr des Dichter.) (Ukrainische Rundschau 1912, ч. 1, стор. 24—26). По кількох словах про саме літературне відродженє представлено докладнійше його наслідки.

Sydir Twerdochlib — Markian Szaszkicwicz. Życie i działalność ideowca. (Świat słowiański 1911, II, ст. 277—291). З нагоди ювилею малює автор житє і діяльність Шашкевича. *З. К.*

М. Возняк — До історії альманахів М. Шашкевича. („Неділя“ 1912, ч. 13). Замітки про Шашкевичеві записи гагілок і жерело байки Хмельницького, знайденої в рукописї поета.

Т. Ревакович — Польонофільство Ник. Устияновича? („Діло“ 1912, ч. 41). В своїм фелєтоні д. Ревакович збиває висловлену д. Я. Гординським в „Руслані“ (1911, ч. 69 „Тихі ювілеї“) думку про польонофільство Устияновича.

Ів. Франко — Причинки до автобіографії. (Неділя 1912, ч. 8). Замітки з приводу передмови до рос. перекладу його оповідань в виданю московської „Универсальної библїотеки“, ч. 423 „Къ Свѣту. На промыслахъ“. Пер. съ украинскаго Г. Войташевскаго и М. Новиковой.

М. Срібляноький — Боротьба за індвідуальність. (Українська Хата 1912, кн. 2—4). Оцінка укр. літературної продукції за рік 1911.

Вол. О' Димир – Наше літературно-наукове житє в 1911 роцї. (Діло 1912, чч. 2 і 3). В статї поданий короткий огляд української белєтристики, науки і популярних видань за 1911 рік.

В. Д.

Житє суспільне і культурне.

Slovanstvo — Obraz jeho minulosti a přítomnosti, Прага, 1912, ст. XV + 777, 8° + мапа, ціна 12·50 К.

На відомій неославянській конференції у Празї, аранжованій звісним дром Крамаржем, виникла спершу думка, як говорить він сам у своїй „Передмові" до виписаної в горі праці, „видати популярну брошурку, котра б обяснила найширшим верствам як історичні дії, так і теперішній стан славянських народів, їх домагання політичні, змагання культурні і відносини господарські і виложила на сім підкладї новославянські стремлїння", зібрано на се навіть певну суму грошей, але нарештї по дебатах рішено видати просторе працю про Славянство, на підставі котрої можна би було доперва писати популярну книжочку.

Розбирана нами книжка і являєть ся саме тою заповідженою великою працею, в якій взяв участь ряд чеських учених. Складаєть ся книжка з трьох частин. В I-й маємо моноґрафію: Др. Я. Бідла „Історичний розвій Славянства" (від повстання славянських держав до наших днів) (ст. 3—131), в II-й: Др. А. Богача, Територія і статистика слав. народів (135—155), Др. К. Кадлєца, Державний устрій і правнодержавне становище славянських народів (ст. 156—343), Др. Я. Бідла, Релїґійні й церковні відносини серед. слав. народів (ст. 344—388), Дра К. Кадлєца, Автокефальні церкви православних Славян (ст. 389—407), А. Їрака, Шкільництво слав. народів (ст. 408—449), І. Махаля, Огляд славянських лїтератур (ст. 450—546), Фр. Таборского, Чотири розділи про славянську штуку (ст. 547—601), Др. З. Неєдлого, Славянська музика (ст. 602—626), Я. Гайрета (I. Heiret), Слав. журналїстика (ст. 627—690). Ціла третя частина присвячена „Сокільству і туристиці". Загальна редакція належить др. Ю. Полївці та др. Я. Бідлови (див. ст. 748).

Як уже можуть бачити читачі з вичислених тем і числа сторін їм відведених, „велика праця" про Славянство, як пишно назвав її др. Крамаж, анї вичерпує тем, анї скільки небудь широко їх трактує. І дійсно, коли приглянемо ся ближче до згаданих „моноґрафій", то побачимо надто велику побіжність, навіть конспективність, з якою трактують їх автори ті чи инші сторони минулого й сучасного славянських народів. Та й цїлком зрозуміла така короткість — адже слав. народів чимало, а в одведених для моноґрафії рамках треба було про всїх їх згадати. Тому й вийшла збірка невеличких статейок в роді статейок другорядних енциклопедичних словників. Мають вони вартість занадто проблематичну і щоб можна було на підставі їх зладити докладну популярну брошуру, про се й мови не може бути: ціла книжка є свого роду популяризація, дуже нерівноцїнна в ріжних своїх частинах.

Я вже згадував про неповноту: суспільно-економічний рух, розвій кооперації цілком пропущений в книзї, про політичні партії дізнаємо ся дуже мало. Найгірше, що багато сторін вийшло якимись збитими і непрозорими. З сього погляду особливо слаба перша статя др. Бідла, в якій трактує він всуміш історію всїх Славян. Тай в инших статях, де ріжним народам присвячені осібні розділи, бачимо чимало браків, головно тому, що автори не в усїм докладно обзнайомлені. На наш погляд найкраще би було, коли-б відповідний розділ про той чи инший нарід обробив спеціяліст тої самої народности, щоб про російську лїтературу писав якийсь Росиянин, про польську Поляк і т. д. А то тепер найкраще оброблені лише розділи, які доторкають Чехів, чеської історії, лїтератури і т. д.

Кождий, хто лиш побіжно перекарткує „Slovanstvo", згодить ся мабуть з нами. Отже не вдаючи ся в докладний розгляд цілої книжки, приглянемо ся близше лише до тих партій, які присвячені нам, — так нам Українцям, хоч як се не дивно для праці, заініціованій збіговищем наших противників, які нам відмовляли навіть істновання! Та видко вже така сила факту, що його не усунеш: трудно в книзї про Славянство так таки зовсїм зіґнорувати великий многоміліоновий нарід. Можна ще зробити се що найбільше в передмові, як се вчинив др. Крамарж, котрий навіть в Галичинї знає лише самих „Rusû" (Русских), а коли мимохідь і згадав про „Malorusy" в нїй, то мислив під ними лише москвофілів!

Передмова др. Крамаржа взагалї не прикрашає книжки, а лише її псує. В нїй, розуміє ся, крім загальників і не можна було нїчого сказати про славутнє славянське, а тим більше „новославянське" братерство, єдність та инші красні річи. „Ми знали, говорить др. Крамарж (ст. VI), що не сміємо відважувати ся бути суддями між братнїми народами славянськими, але ми гадали, що сміємо обєктивно виложити предмет і історичний розвій їх спорів, надіючи ся, що сим певно скорше причинемо ся до їх злагодження, ніж загострення"... Скільки правди в сих словах, показав недавно сам Крамарж, вмішуючись як суддя і то суддя явно-сторонничий в наші відносини. Від друга-приятеля російських націоналїстів розуміє ся иншого й годї було сподївати ся. Дивна тільки відвага його, з котрою заявляє він у передмові, що „направду не буде нїкого між Славянами, хто-б не витав з щирою радістю пробудженнє народнього самопізнання в Росії", очевидно не народів її, а лише самих Росиян. Мова про чорносотенний націоналїзм, як про те й свідчить дальший уступ, в котрім Крамарж, заявляючи, що „ми Славяне просто тужили по благородному „русскому" націоналїзму", виступає проти російського „інтернаціоналїзму". Крамарж не вяже ся тим, що цїлу „благородність" московський націоналїзм демаскують инші автори того самого „Slovanstva",

пор. статю др. Бiдла, котрий вказує на **назадницький** характер росийського нацiоналiзму,[1]) ворожого нацiональним змаганням инших народiв у Росiї (др. Бiдло згадує тут за спротивленнє бiльшости Великоросiв узнаню Українцiв за окремий нарiд) (ст. 128), i заявляє, що Росiя, котра мрiє про денацiоналiзацiю своїх Славян, не може числити на симпатiї i першенство серед Славянства (ст. 129).

Правда низше й вiн подiбно дру Бiдлови, виступає проти войовничого московського нацiоналiзму, котрий би рад усiх пожерти, i заклинає росийських нацiоналiстiв задовольнити ся лише ролею „перших мiж рiвними" в Славянствi, а для сього передовсiм не тиснути Полякiв, бо се служить для „неруських" Славян вiдстрашаючим елементом. Та накликаючи росийських нацiоналiстiв до миру з польськими, накликаючи їх не чiпати Холмщини, дати Полякам волю i обiцяючи їм, що за се пiдтримають їх усї иншi слав. народи, „коли б вони за свободу, котру самi дали би Полякам, зажадали свободи для „Malorusy" в Галичинї", автор мав на думцї, розумiєть ся, „Малоросiв" в табору Дудикевича й Глїбовицького та Ко. „Руськi" Славяне, як се недвозначно виднiє з помiж рядкiв, всї повиннi злити ся в „русском морѣ", виняток робить др. Крамарж лише для „неруських" Славян. Тут вiн рiшучий i може заявити, що „Славянство нiколи не може творити один нарiд", що треба помирити ся з славянськими iндивiдуальностями i даремно не нарiкати на славянську розрiжненiсть, бо сила не в одноманїтности. Тут вмiє говорити др. Крамарж i про „теплу сердечнiсть" та мягкiсть, „про все те, що так властиве великим письменникам i художникам славянським, особливо росийським" (IX).

Але ся сердечнiсть, очевидно, не про нас писана. Та й якою облудою перейнятi сї слова про великих письменникiв росийських, коли пригадаємо, що дальше спiває др. Крамарж пеани чорносотенству, проти котрого виступали всї сї письменники, та витає „лїквiдацiю революцiї"... Порожнi неославянськi фрази дра Крамаржа „аби всiм без винятку дана була можнiсть свобiдного народнього розвитку" як слiд оцiнив i чеський критик др. А. Черний в „Slov. Přehledi" (ч. 3), вказавши на ворожнечу неославiзму та його провiдника до Українцiв i Бiлорусинiв.

I одначе, хоч для Крамаржа Українцiв, крiм Глїбовицького i Ко, нема i всї руськi племена зливають ся в неiстнуючих „Rusové", його спiвробiтники, як згадувано, вже не могли здобути ся на таку вiдвагу

[1]) Варто зазначити, що др. Бiдло помiтив наклiн до сього войовничого заборчого нацiоналiзму октябристiв i чорносотенцiв, нацiоналiзму ворожого иншонацiональним рухам, i у росийських лiбералiв-кадетiв (див. ст. 128), у тих самих кадетiв, про симпатiї котрих до неославянства розводить ся вiн на слiд. сторiнцї.

і мусїли говорити про нас як осібну націю, хоч се й було декому з них не зовсїм до смаку. Виразом сього „несмаку“ є той факт, що для нас автори „Slovanstva“ не мають одного якогось імени, називаючи нас то Українцї, то Малороси, то Русини (в Австрії), то Південноруси. Таку плутанину бачимо навіть у одного й того самого автора (напр. в першій статї дра Бідла: південно-руський, ст. 42; Малоруси або Українцї, Малоруси галицькі, український, малоруський, ст. 43, 90, 93, 127, 128; инші приклади — низше при кождій статї окремо). За се промовляє також і та нерішучість, з якою деякі автори годять ся на нашу окремішність, а також певні симпатії до галицьких москвофілів.

По за тим автори „Slovanstva“ все-ж далеко полишили за собою дра Крамаржа з його україножерством. Шкода тільки, що поза прихильним взагалї відношеннєм до нашої справи, вони виявили таке мале її знаннє й розуміннє. І коли Росияне й Поляки, котрим укладачі присвятили більше місця й уваги, ніж нам, невдоволені з їх статей, то тим більше можемо ми бути невдоволені з тих недоладних та коротеньких відомостей, які про нас, про наш рух, нашу історію і нашу сучасність подали наші приятелї з під неославянської звізди.

Придивімо ся ж до сих відомостей. Почнемо з першої статї др. Я. Бідла. Висше я зазначив уже головну її недостачу, що трактує вона про історію Славян взагалї, не виділяючи осібно історії кождого окремого народу. Статя складаєть ся з отсих розділів: І. Повстаннє славянських держав, II. Середньовічний розцвіт славянства, III. Початки упадку, IV. Доба упадку, V. Славянське відродженнє й романтизм і VI. Під знаком реалїзму й соціялїзму.

Поділ, як бачимо, не дуже щасливий, бо історія поодиноких народів виламуєть ся з нього і хиба штучно можна її вложити в подані рамцї. Та гірше від поділу нерівність трактовання поодиноких народів. Найбільше говорить ся про Чехів і Москалїв, далї Поляків, Болгарів і Сербів, найменше про нас. Та й те, що говорить ся, треба шукати в кождім відділї в уступах, які трактують про московську або польську державу, з виїмком лише першого розділу, в котрім подибуємо осібний невеличкий, побіжний й поверховий уступ про староруську державу (ст. 14—15). Але автор мовчить, що се була українська держава, і не спиняєть ся на її дїях з такою докладністю, як на дїях сучасних їй инших славянських держав. Не багато потрафив сказати др. Бідло й про галицько-волинську державу. Можна було навіть в тих мікроскопійних межах, які він їй одвів, сказати більше й виразнїйше (див. розд. II, ст. 35—36). Тимчасом се найширші уступи з нашої історії, бо далї здибаємо час від часу лише кілька рядків, не числячи, розуміється, тих двох сторінок, які присвятив др. Бідло литовсько-руській державі (ст.

36—37), на однім з котрих говорить виключно про політику Витовта.

В кінці ІІ-го розділу спиняеть ся автор над повстаннем руських народностей („великоруського“ і „українського“ народів[1]) та висловлює і удовідняє гадку, що трудно припустити, аби руські племена злили ся б коли в один нарід. І хоч на його думку язикові й народописні ріжниці між Великорусами й Малорусами не такі великі, аби їх не можна було побороти, але історичний розвиток і ріжні традиції суть причиною, що Малоруси (Malorusové) хочуть бути осібною народною індівідуальністю. „Кому вдасть ся відвернути цілий сей численний нарід від того „нещасного“ змагання?“ питаеть ся автор. „Чи не є скорше повинністю поважних політиків числити ся з ним, як з незмінним фактом, та на сім підкладі оперти свою діяльність, а ніж гнобленнєм малоруського сепаратизму зміцняти його й копати ще глибшу пропасть між обома руськими народностями?“ (ст. 43).

З дальшої історії України знаходимо тілько згадку про козацтво і „втіленнє України до московської держави“ (розд. IV, ст. 24—75), а в розділі V про новітнє відродженнє „малоруського або українського“ народу (ст. 89—90). Згадка ся досить баламутна. На вплив освічеництва й романтизму на се відродженнє автор тілько вказує, не подаючи жадних фактів. За те з дальших слів його виходить, ніби укр. відродженнє явило ся лише як реакція на накиданнє Українцям російським урядом великоруської мови замість їх старої книжної мови, заснованої на церковно-славянщині. Се накиданнє навернуло, мовляв, Українців до народної мови.

Про тяглість розвитку укр. народу, про природність його др. Бідло видко й не догадуеть ся. До речи, новітнє наше „відродженнє“ йому так само мало симпатичне, як і словацьке — в обох він готов бачити лише „більше розділеннє славянства“. Про се виразно свідчить його увага про збільшеннє громади книжних язиків у Славян під впливом освічеництва — змагань освіченого абсолютизму та зусиль інтеліґенції (див. ст. 85).

Коротенькі й недоладні згадки присвятив автор „галицьким Малоросам“. На ст. 93 вказує на розбіжність стремлінь галицьких Українців, котрі в 1848 р. разом з Поляками мислили про повстаннє польської держави (?), з австрославізмом, а не подає жадного факту з нашого народного відродження в Галичині. В останнім розділі запевняє він, що галицькі „Malorusové“ досі ділять ся на дві партії — Старорусів і Малорусів, котрі ріжнять ся між собою своїм відношеннєм до духовенства. Моло-

[1]) На XIV ст. кладе др. Бідло появу назви „Мала Русь“ на відзнаку від Руси Північної або „Великої“ — розуміеть ся гадка зовсім фальшива.

доруси, мовляв, складаючись з інтеліґенції і вчительства, антиклерикальні. Крім того ділить сї партії питаннє будучої малоруської (української) держави (див. ст. 119). Увага, нема що казати, дуже мудра.

Отсе й все, що др. Бідло про нас знає. Ціла драматична наша історія, ціле новітнє відродженнє не істнує для нього і крім принагідних та доривочних заміток і сентенцій, які не дають читачеви жадного понятя про нас, ми не знаходимо для себе жадного фактичного матеріялу в його широкій статї. Широко розводячи ся (по Ключевському) про Москалів, не зволив автор для українських партій заглянути хоч би до популярного „Очерка“ проф. Грушевського. Взагалї що до нас не може др. Бідло похвалити ся мінімальною навіть ерудіціею. Краще б було вже йому про нас і не згадувати, як так згадувати!

Коротенькі відомости про територію розселення укр. народу знаходимо в статї дра Богача (див. ст. 143—4 і 149—50). Відомости зовсїм вистарчаючі для такого видання, як „Slovanstvo“; подібні відомости подав др. Богач і про инші народи, так що нам ніякої кривди нема. Шкода тільки, що автор уперто називає нас скрізь „Malorusové“.

Слїдуюча стаття дра Кадлеца „Державний устрій і правнодержавне становище славянських народів“ складаєть ся з нерівнорядних нарисів ріжної великости й якости. Найбільше місця відведено Сербам та Полякам, далї йдуть Москалї, Чехи, Болгари, Хорвати і т. д. Українцї („Ukrajinci“) стоять на самім кінцї — їм одвів автор ледви 9 сторінок (178—187). Кинувши ретроспективний погляд на повстаннє сучасного українського руху в Росії (з кінця XVIII в.) і зазначивши, що урядові репресії примусили российських Українців звернути свої очи на Галичину, переходить д. Кадлец до галицьких Українців, котрим присвячує три чверти своєї невеличкої статї, доводячи своє оповіданнє до найновійших часів. Про новійші періпетії укр. руху в Росії у дра Кадлеца нема навіть голої згадки, навіть натяку. Поза тим нарис присвячений Галичинї написаний далеко краще й повнїйше, хоч розумієть ся міг він бути багато повнїйшим і докладнїйшим. Шкода, що др. Кадлец починає говорити про Галичину доперва від року 1848, нїби перед тим тут була якась торрічелїєва порожнеча. Роздїл на „Українців і москвофілів“ (лїпше б уже на „народовців і москвофілів“, бо прецїнь обидва табори належать до одного й того самого народу українського) кладе Кадлец доперва на 60-ті роки, хоч початки москвофільства треба відсунути значно наперед. По за тим не буду робити жадних уваг, крім піднесеної вище неповноти, але се річ зглядна. Найважнїйша хиба статї — невідповідність заголовка змістови: після заголовка можна б очікувати натиску на правно-політичний бік укр. змагань, тим часом він майже не зазначений навіть в нарисї про Галичину, де сама боротьба з Поляками

за рівноправність дає багато матеріялу, але все се зостало ся невикористаним в статї. Про российських Українців уже й не згадую, бо їх взагалї збув автор аби як. Не можна також поминути уваги дра Кадлеца на ст. 157, де він називає Галичину колискою української полїтичної думки. Др. Кадлец каже, що там (в Галичинї) „почали українські патріоти творити полїтичну проґраму не лиш для австрійської, але й для российської України, властивого середовища Українців". Висловлена в такій формі правильна по сути думка про велике виховуюче полїтичне значінне Галичини для российських Українців очевидно далека від правди. Галицькі Українцї ніякої полїтичної проґрами для рос. України не творили, а зазначуванне племінної єдности з рос. Українцями та виставлюванє ідеалу самостійности України ще не становить такої проґрами.

В коротенькім і біднім нарисї дра Бідла, присвяченім Українцям в його статї про „Віроісповідні і церковні відносини славянських народів" (див. ст. 366—8) пропущені секти на рос. Українї (штунда, мальованство і т. д.), котрі віднесені до нарису про Росиян (див. ст. 376—7). Про русифікацію українського духовенства і церкви на рос. Українї автор нїчого не згадує і взагалї не спиняєть ся на сучаснім положенню їх та відношенню до народу і його релїґійних та культурних потреб, натомість розводить ся про „невтїшний" стан галицької уніятської церкви. Про польонїзаційні заходи польського духовенства і суспільства др. Бідло не згадує нїчого і тому його увага про „невтїшний" стан греко-католицької церкви може лише незаслужено очернити її в очах несвідомих читачів, котрі не знають про заслуги укр. духовенства в Галичинї для національного усвідомлення народу і про боротьбу його з польонїзацією. Дивно, для чого треба було ставити при згадцї за число римо-католиків Русинів (Русинів — називає тут др. Бідло per Rusove) знак запитання при слові Українцї [Rusû (Ukrajincû?)]

Статю дра Бідла доповнює статя Кадлеца про автокефальні церкви православних Славян. На наш погляд лїпше би було про церковні відносини говорити в одній статї, не розбиваючи річи. Про українську церкву др. Кадлец не згадує осібно і про неї треба шукати в уступі „Rusové" (див. ст. 392—5). Історія боротьби українського духовенства за автокефальність православної церкви на Українї у дра Кадлеца не зачеплена, не дивлячись на те, що ще не в дуже далекій минувшинї бачимо зусилля укр. духовенства відокремити ся від московського зверхництва.

В слїдуючій за сею статї д. Антонина Їрака про „Шкільництво у славянських народів" Українцям присвячено несповна 3 сторінки, при чім Українцям российським в'дведено всього на все 5 рядків. Про

змагання українського суспільства в Росії в области народного шкільництва (недільні школи 60 рр., петиції земств і ин.), проби заведення укр. предметів по середних школах, укр. катедри на університетах — автор мовчить. Нічого не говорить він і про давнійшу історію укр. шкільництва, так що ніхто з читачів і не знати-ме, що були у нас гарні початки, вбиті згодом обрусительною політикою.

Переходимо далї до начерку д. Махаля „Literatura maloruská“ („Obzor literatur slovanských“, ст. 477—482). Д. Махаль чомусь росночинає свій виклад від найновійших часів, рідко коли кидаючи короткий і побіжний погляд на старше поколїннє половини XIX в. Се тим неприємнійше, що в передмові се не зазначено. В історії славянських відроджень лїтература грала першорядну ролю, дуже часто рух зосереджував ся лише в письменстві, нераз і виглядав на зверх одмов лише рух письменницький, лїтературний, отже в книжцї присвяченій славянським народам лїтературі повинно б відвести почесне місце. Тимчасом видавцї „Slovanstva“ (або може й сам д. Махаль) не подбали про се як слїд, що вийшло, розуміеть ся, на некористь видання. Правда, вони можуть покликати ся на те, що в книзї є нарис дра Бідла „Славянське відродженнє й романтизм“, котрий до певної міри може служити за вступ до статї Махаля, але нарис сей може бути в пригодї тільки почасти, бо звертає на лїтературний бік руху лише дуже побіжну увагу, не розбираючи докладно відповідних творів, навіть не називаючи їх.

Друга недостача статей д. Махаля примітивність викладу і некритичність вибору. Автор подає не історично-лїтературний нарис, а щось немов катальоґ письменників, коротко оцінюючи їх працю, часто не називаючи навіть головнійших їх творів. При тім мішає він до купи першорядних і другорядних письменників, нераз довше спиняючись на менше важних і заслужених.

Нарис української лїтератури починає він з Шевченка, пропустивши Котляревського, Артемовського, Квітку, Гребінку, Шашкевича. Згадавши коротенько про М. Вовчка, Кониського, Нечуя Левицького й Мирного і не заікнувши ся про Кулїша, Ганну Барвінок, Стороженка, Руданського, Свидницького, Щоголева, перебігає чим дуж через Драгоманова до Галичини, де спиняєть ся найдовше (і взагалї в кілька разів довше ніж на кім иншім) на Франку. По за Франком спинив ся лише на Кобилянській і Стефанику, инших лише називає. Варто зазначити, що в сїм реєстрі нема Яцкова, Мартовича та инших, хоч є Будзиновський, А. Чайківський, І. Кравченко.

З Галичини вертає знов на рос. Україну, спиняючи ся довше на Коцюбинським, а Л. Українку, Винниченка, Олеся, Чупринку

та инших ледви вичисляючи. І знов поруч з Винниченком ставить Н. Романович. В кінції згадує за укр. драму та називає серед драматурґів крім М. Старицького, М. Кропивницького і Ів. Тобилевича ряд инших наших письменників, котрі більш відомі як поети або повістярі, а не драматурґи, хоч писали й драми (В. Самійленко, Б. Грінченко, Л. Яновська та инші). Взагалї нарис д. Махаля дуже марненький і очевидячки заснований не на самостійній знайомости з укр. літературою, а на тих коротеньких оглядах, які час від часу трапляють ся в чеських журналах. Та й инші нариси — росийської, польської і т. д. літератур не ліпші, тільки довші. Махаль умудрив ся навіть Словінцям, Хорватам, Сербам, Болгарам присвятити далеко більше місця, ніж Українцях, хоч література сих народів зовсїм не висша й не богатша від нашої. Про Білорусинів Махаль навіть не згадав.

В статях Таборского про славянську штуку — анї слова про наше малярство і архитектуру. Так само проминув укр. музику і др. Зденек Неєдли в своїй статї про „славянську музику", хоч міг би назвати бодай Лисенка.

Про українську пресу в Австрії пише Ян Гайрет в VIII-ім роздїлї своєї „Славянської журналїстики", — в котрім журналїстику мішає з пресою взагалї і серед ґазет та лїтературних журналів вичисляє взагалї періодичні видання, які з журналїстикою не мають абсолютно нїчого спільного (див. ст. 669—673), — тільки чомусь під утраквістичною назвою „Malorusové" (Ukrajinci).

Історична частина головно заповнена відомостями про москвофільську пресу, на котрій автор спиняєть ся більше, ніж на пресї народнього напрямку, хоч очевидно остання і по кількости і по значінню велико перевисшає першу. Угорській Україні відвів автор майже стільки місця, як і Галичині, при чім не зазначив хоч би коротенько фатальности полїтики Добрянського для відродження нашого народу на Угорщинї. З преси росийської України д. Гайрет згадує тільки „Літ. Наук. Вістник" і „Раду", але чомусь серед росийських видань! Взагалї статя його тхне укритими симпатіями до москвофілів, від котрих мабуть засягнув він і більшість своїх відомостей[1]). „Зорю Галицьку" даремне назиаває він „Пчолою Галицькою". В кінції маємо статю про Сокільську справу у Славян дра Й. Шайнера (Jos. Scheiner), де про Українців (Malorusy) знаходимо лише 7 рядків (див. ст. 717), в тім і згадка про „Січи"!

В кінцевих статях про туристику нема про нас нічого.

Взагалї, як бачимо, і не багато і не докладно говорять неославянські вчені про нас, наше минуле й сучасне, а те, що говорять, таке

[1]) Угорські Русини-Українції для д. Гайрета розумієть ся Угорські „Русскіе" — Uhoršti Rusové.

доривочне, таке коротке, таке безсистемне, що несвідомий читач не буде з того хоч трохи розумний.

Тому ліпше він зробить, як відкинувши неославянську збірку на бік удасть ся до безпосередного джерела — до української літератури.

Єдине, що варте уваги в книзї, се те, що ми піднесли висше — незгода в засадничих поглядах на нас у верховодів неославянського руху і співробітників „Slovanstva“, але голого признання законности нашого руху зі сторони авторів Slovanstva ще за мало, аби ми могли признати українську частину його скільки небудь вартою. Поручити її читачам ми рішучо не можемо. Далеко ліпші вже инші партії — чеські і південно-славянські, але сього за мало, щоб на підставі розбираної нами праці можна було написати популярну брошуру про ціле Славянство. Нї — сей замір так і лишив заміром, бо хоч редакція книги і вихвалила чеських Славістів перед усїма иншими (див. ст. 747—8), але Slovanstvo зовсїм не оправдує сеї хвальби. Добру гуртову книгу про Славянство можуть мабуть написати тільки специялїсти кождого народу.

В. Дорошенко.

А. И. Ярошевичъ — Очерки экономической жизни юго-западнаго края. Вып. IV. Бывшіе общинники Кіевской губерніи. К., 1911, стор. 43.

Д. Ярошевич обрав собі невеличкий район для своїх економічних студій, „Правобережну Україну“, сю найменш досліджену частину нашого краю і поволи, невтомно та з великою любовю проливає світ на економічні відносини сього району.

Праця, котру маємо розглянути, присвячена справі, що в свій час мала надзвичайну гостроту — громадському володїнню землею. Правда, питаннє про долю його в Росії і вплив на загальний розвиток селянського господарства було для України майже „неістнуючим питаннем“, бо у нас селянське землеволодїннє має, загально кажучи, подворний характер. Але зважаючи на те, що подекуди, як от в Уманщинї, є трохи й громадського землеволодїння землею, проблема ся має деякий інтерес і для нас.

Д. Ярошевич, хоч і торкнув ся в своїй праці місцевого явища, але зумів так його поставити та проаналїзувати, що, на нашу думку, його робота здобула і загальне значіннє.

В основу праці автор поклав головно матеріяли дослїду 1908 р., переведеного в звязку з дослїдженнем хуторських селянських господарств Київщини. Всїх селитьб в Уманщинї з громадським володїннем землею було 52, але з їх дослїджено було тільки 11, то й то відомости про 1 з їх зіпсовано.

Громадське володiннє землею в сiх селитьбах заведено було пiсля того, коли на конфiскованих за участь в польському повстанню маєтках ґр. Олександра Потоцкого уряд зорґанiзував так звані „военныя поселенія“ в 1839 роцї.

Характерна ознака справжнього громадського володiння землею переділи землї як загальнi (корінні) так і часткові практикували ся доволї енерґічно. Але останнї викликали все більші непорозуміння та невдоволення серед селян. Тому й не диво, що після указу 9 ноября 1906 р. громадське землеволодіннє було знищене по ініціятиві самих селян, громадськими приговорами в 1907 роцї.

Яке ж становище тепер всїх тих бувших „общинниковъ“?

В 10 селитьбах володінь було 4.347, або пересічно $434,_7$ вол. на 1 село, а землї в них $20.407,_{15}$ або $4,_{69}$ дес. на 1 волод.

Між окремими ґрупами володінь земельна площа поділяла ся в 1908 р. так:

Ґрупи володінь	Володінь в ґрупі	Теж в %	Дес. землї в ґрупі	Теж в %
Беземельні	53	$1,_2$	—	—
0—1 дес.	128	$2,_9$	$50,_5$	$0,_2$
1—2 „	242	$5,_5$	$222,_7$	$1,_6$
2—3 „	706	$16,_0$	$1.633,_3$	$8,_0$
3—5 „	1.623	$36,_8$	$6.546,_5$	$32,_0$
5—7 „	1.032	$24,_6$	$6.066,_1$	$29,_8$
7—10 „	466	$10,_5$	$3.781,_2$	$18,_6$
10—15 „	127	$2,_9$	$1.492,_4$	$7,_3$
15—25 „	21	$0,_5$	$379,_4$	$1,_9$
Звиш 25 „	2	$0,_1$	$135,_1$	$0,_6$
Разом	4.440	$100,_0$	$20.407,_2$	$100,_0$

Таким чином серед „общинників“ беземельних було тільки $1,_2$%, тим часом коли по Київщинї $14,_7$%. Поясняеть ся ся ріжниця більшим надїлом державних селян, до котрих зачислено селян „военных поселеній“ з надїлом „владельческих“.

Поділ земельної площі на „угодья“ був такий: під оселями 9%, орною землею $83,_4$%, під левадами $6,_4$%, під лїсом та сїнокосом по $0,_6$%. Розглядаючи окремо поділ орної землї, автор приходить до того висновку, що в 1908 р. в досліджених громадах панувала трипільна система, при чому характерно, що толока більше втягуєть ся в сївооборот у подворників ніж у общинників, у котрих великий вплив на знищеннє толоки зробив закон про переход на отруби та хутори.

Що торкаєть ся окремих культур, то треба сказати, що найбільше засївало ся землї ячменем $26,_0$%, вівсом та житом по $19,_0$% та пшеницею $14,_9$%.

Характерні ріжниці між господарством подворників і общинників, зазначені автором. Перш за все засїв землї цукровим бураком, котрий грає все більшу ролю в селянському господарстві Правобережної України, більше розповсюджений серед подворників Уманщини, ніж серед общинників.

Далї виявляєть ся, що общинники далеко гірше, ніж решта селянства Київщини, забезпечені мертвим інвентарем. У них ми бачимо здебільшого знаряддя з дерева — плуги, борони, тим часом коли, напр. плуг Сакка по матеріялам аґрономічного відділу покійного комітету по справах місцевого хазяйства найбільше поширений серед селянства Київщини. Цікаво, що більше заможні общинники з сього погляду стоять далеко позаду од менш забезпечених землею подворників. Наскільки низький рівень забезпечення мертвим інвентарем у общинників видко з того, що 1577 володїнь, або $35,_8\%$ зовсїм не мали нїякого хлїборобського знаряддя.

Що торкаєть ся живого інвентаря, то він поділяв ся так: коней $34,_3\%$, рогатої худоби $30,_6\%$ та дрібного товару (овець та свиней) $35,_1\%$, при чому робочої скотини було $35,_8\%$, решта $64,_2\%$ неробочої. Серед робочої скотини перевагу мають конї, котрі витїсняють волів. Взагалї під впливом зростаючої нужди в харчах для скотини скотарство дуже падає.

Резюмуючи аналїз забезпечення живим та мертвим інвентарем господарства бувших общинників 10 дослїджених сел, автор каже, що з кожних 100 володїнь $22,_9$ волод. без хлїборобських знарядів і скотини, $12,_9$ тільки з живим інвентарем, $3,_0$ тільки з хлїборобськими знаряддями і $61,_1\%$ з мертвим та живим інвентарем. Вище зазначена відсталість господарства общинників в порівнанню з господарством подворників виявляєть ся і у вживанню погною.

На прикінцї працї своєї д. Ярошевич вказує нам причини сїєї одсталости общинників і ми не можемо з їми непогодити ся — се громадський характер землеволодїння з його переділами, відсутність живого прикладу інтенсіфікациї хлїборобства, порівнююча земельна забезпеченість та відсутність аґрономічної допомоги. До працї додано чимало таблиць, котрі, при своїй повнотї, можуть стати матеріялом для самостійного досліду питання з иншого погляду. *М. Порш.*

Zaharia Voronca — Mihalcea cu neamurile boeresti ce au stăpânit-o de, Чернівцї, 1912, стор. VI + [II] 156 + XII.

Праця про село Михальче, черновецького повіту, що положене в мішаній по части україньско-волоській полосї що йно в остатнї часи зачинає відзискувати питомий український характер. Після остатної уря-

дової статистики, яка в черновецькім повіті робила ся дуже тенденцийно в некористь українського елементу, було в Михальчу 1977 Українців (=66%), 911 Волохів (=30%), 80 Жидів (=3%), 27 Німців (=1%), 18 Поляків і 2 Чехів. Із книжки п. Воронки виходить цілком противно, що Волохи творять більшість у громаді і дають культурний елемент, що має за собою давну і поважну традицію.

Після обчислень п-ї Воронки числила громада Михальче 391 родин Волохів (себто 391×5=1955 душ), 198 родин Українців (198×5=990 душ), 26 родин Німців (130 душ, Німців і Жидів разом), 3 родини Поляків і одну родину Чехів. Тай ціла праця писана з тим, щоб показати давну волоськість Михальча, а з другого боку розбудити традиції між місцевими Волохами. Хоч книжка має науковий характер і написана старанно, подибуємо в ній, і в передмові і в кількох дальших місцях, сильні напади на Українців, уніятів і „Ґаліціян", а з окрема на „зайду" проф. Стоцького і „ренеґата" інсп. Поповича, яким авторка не може дарувати розширюваня національної свідомости і піднесеня українського шкільництва, особливо в мішаних громадах, що завдяки волоському духовенству уходили, а навіть подекуди то й тепер уходять за чисто або переважно волоські. Авторка докладно обговорює історію Михальча, його початки і розвій, кольонізацийний і еміґрацийний рух, походженє і історію поодиноких місцевих родів, інституций і будівель, але про Українців, що творять подавляючу більшість людности, ані слова, коли не числити кількох уступів про галицьке походженє деяких українських родин (як Недїльські і т. д.). Велику увагу звертає на історію місцевих родин, очевидно не селянських, а панських, хоч для зазначеня автохтонности людности важнійші були би студії над селянською верствою. Наводить також деякі документи з новійших часів. Книжка прикрашена 18 ілюстраціями видів села, церкви, школи, деяких будинків і кількох представників місцевих волоських родин.

Моноґрафія Михальча — се по історії Чернівців проф. Кайндля найбільша і найповнійша праця про одну місцевість. Инші праці — Вікенгавзера, Кайндля, Полека і ин. про деякі инші буковинські місцевости значно менші і писані давнійше. У нашій літературі таких праць про Буковину майже нема, тому обовязком наших священиків і учителів піти слідами п-ї Воронки і подбати о відповідні моноґрафії українських сіл.

З. Кузеля.

Jan Magiera — Ludność polska w Bośni (Świat słowiański 1912, I, стор. 81—100 з мапою).

Хоч статя присвячена польській людности в Боснї, містить стільки матеріялу про тамошніх Українців, що позволю собі подати про неї докладнійші звістки.

Найдавнійшими Українцями, що прибули до Боснї, були урядники. Після статистики з 1910 року було на 10.944 урядників лише 4.024 з анектованих країв (36·77%), решта походила з Австрії (3.846 або 35·14%) і з Угорщини (3.057 або 27·93%). Після народности найбільше було Славян (9.242), а між Славянами найбільше Сербо-Хорватів. Побіч них начислено одначе ще й 1.196 Чехів, 516 Поляків, 401 Словінців і 309 Українців. Від 1890 року зачали прибувати кольоністи селяни; за час від 1890—1905 р. принято і оселено в Боснї 1.817 родин з 9.660 душ. Після народности було в тім числї між иншим 830 родин польських і 365 українських, що творили разом більшість кольоністів. Кольоністів оселювано громадами після народности. „Jeno Polacy mieli to szczęście, że nieodstępni ich towarzysze z nimi się usadowili, podając się za Polaków i dopiero po osiedleniu się przyznali się do narodowości ruskiej". Таким чином побіч кількох чисто польських громад повстали мішані польсько-українські оселї. Місцева людність відріжнює тепер обі народности і називає Поляків „Ґаліціянами", а Українців „Русами".

Українцї осїли в більшім числї над річкою Гуряницею в селах Дубрава, Каменіца і Деветіна. Поляки займають компактно кілька громад, а у звиж 20 громадах творять половину або меншу частину людности. Автор вичислює всї громади, де лише проживають Українцї і зіставляє статистичні дати на основі виказів баняльоцького староства, статистичного бюра в Сараєві і приватних жерел. Разом числить автор 12.000 Поляків.

Кольоністи мають у кождій більшій громадї свою раду громадську і війта. Коли громада національно мішана, то кожда народність має свого війта; примітом Деветіна, Дубрава і Конюговцї, де по половинї Українців і Поляків, мають по двох війтів, польського і українського. Хиба там, де меншість дуже незначна, не вибирають війтів слабо заступленої народности (прим. в Ґумері, що має лише 7 Українців).

Національна свідомість невелика, але зачинають ся вже спори в мішаних польсько-українських громадах. Поляки мають 4 читальнї Tow. Szk. ludowej, в Раківци, Мартинци, Деветінї і Дубраві, одну публичну польсько-хорватську школу в Мартинци і одну чисто польську приватну в Долїшних Бакинцях.

До тепер істнують уже парохії в Прняворі (старий деревляний костел „подаровано" Русинам, що мають тут свого пароха), Раківци, Мартинци, Деветінї (до спілки з Русинами), Дубраві і Мілєвцу. Польські парафії мають бути дуже занедбані і переважно в чужих руках: автор віщує, що як обставини не змінять ся на лїпше, всї римо-католицькі Поляки стануть Русинами. Се видно з прикладу в Деветінї, де

руська церков притягає Поляків більше ніж костел з Німцем-парохом. Крім того в Каменици істнує василіянськй монастир, звідки зїжджають місиї до Деветіни і Дубрави і стягають громади Поляків, що радо йдуть слухати „гарних проповідий“. На думку автора грозить небезпека і тим польським селам, що мають костел, а не мають власного пароха.

Автор запримітив також певного рода рущене між жовнїрами. Між 2000 жовнїрів польської народности (докладнїйше 1752 римо-катол., 154 греко-катол., 51 єванг. і 79 жидів) було 154 греко-католиків, які — на гадку автора — признали ся до греко-католицького обряду, щоб святкувати подвійні свята або й тому, що „руська віра“ лїпша і висша від „польської“. До сього рущеня має ще причинювати ся і се, що Русини-священники скоро дістають всїлякі відзначеня і тому при всїляких нагодах йдуть перед польськими священиками, хоть би ті були віком й старші.

Здогади автора дуже неправдоподібні, бо-ж трудно, щоби жовнїри признавали ся до иншого обряду, ніж се зазначено в документах. Противно хиба треба думати, що більшість греко-католицьких Поляків записана на Поляків таким самим правом, що й галицькі греко-католики Східної Галичини.

Доповненя до сеї статї автора можна дістати в статях Вл. Пеца: Polskie osadnictwo w Bośni (Przewodnik oświatowy 1910, X, стор. 395—403), Й. Коперского: Polacy w Bośni (Tygodnik ilustrowany 1911, стор. 29) і Я. Маґери: Chłopi polscy w Bośni (Kalendarz „Przyjaciela ludu“ r. 1911, стор. 37—45). *З. Кузеля.*

Stepan Gulischambarow — Die Bevölkerung der Erde und ihre Verteilung nach dem Geschlecht (Petermanns Mitteilungen 1911, I, том 57, стор. 1—4, 60—65). Автор дає наперед загальні уваги про статистичні обчисленя взагалї і зіставляє дані про загальне число людности в ріжних часах, а потім обговорює поділ людности після пола і поодиноких держав та частин світа. Із зіставлень автора видно, в котрих краях переважає жіноча людність: для Росії і Австрії пороблено крім того обчисленя і для менших територій, ґуберній і країв. В Росії аж в 50 европейських областях переважають жінки (1057 жінок на 1000 мущин): в Австрії на 1000 мущин припадає 1035, а в Угорщинї 1009 жінок. Мущини переважають в Росії в Польщі (987 жінок на 1000 мущин), на Кавказї (901 на 1000), Сибіри (958 ж. на 1000 м.) і в Центральнїй Азії (958 ж. на 1000 м.) — в Австрії лише в Боснії (894 ж. на 1000 м.).

Roman Zawiliński — Słowianie współczesni pod względem terytoryalnym i statystycznym (Podług dzieła

prof. dr. L. Niederlego pt. „Slovanský svět“, Praha 1909.) (Świat słowiański 1910, I, стор. 213—223). Автор обговорює по черзї обшир славянської територiї і число Славян, розвій історичний славянських народів і дати про приріст, еміґрацію, занятє і неграмотність Славян і кінчить кількома критичними увагами що до польського матеріялу, підчеркуючи слушно в уступі про спішських Поляків, що не урядові дати, а мова уживана серед народу рішає про народність темних мас.

Die Bevölkerung des russischen Reiches (Die Freistatt 1911, ч. 12, стор. 192). Наведені головні дати людности на основі обчислень в 1910 року.

Dr. L. Sawicki — Spis ludności w Austryi z dnia 31 grudnia 1910 (Ziemia 1911, II, стор. 439—440). Висліди спису людности на підставі книжки: Vorläufige Ergebnisse der Volkszählung... (Statist. Monatschrift 1911, 209—245) і обговорене віставлень М. Надобніка (Słowo polskie, Львів 1911, ч. з 5 і 8 мая) що до ґустоти залюдненя Галичини.

Wie in Galizien die Volkszählung gemacht wurde. Von jüdischer Seite (Ukrainische Rundschau 1911, ч. 3, стор. 87—92). Цікаві причинки до пізнаня способів, як у Галичині перепроваджувало ся статистику. З окрема представлено, якими способами записували власти Жидів на Поляків.

Dr. Emanuel Hugo Vogel — Die Aufnahmsformularien der Volkszählung im Auslande (Statistische Monatschrift 1911, XXXVII, 248—79). Зіставленє друків, уживаних при переводженю переписи у всіляких державах, між иншим у Німеччині, Бельґії, Франциї, Італії, Швайцарії, Анґлії, Еспанії, Норвеґії, Злучених Державах. Що до рідної мови питаня дуже ріжнородні. Питаня про рідну мову стрічають ся у формулярах пруських, саксонських, угорських, швайцарських і боснійських, про розговірну мову (Umgangssprache) в австрийських формулярах, а про національну мову в Бельґії. В богатьох державах нема рубрики про рідну мову.

Dr. Marcin Nadobnik — Nasze zadania wobec zbliżającej się konskrypcyi ludności (Przewodnik oświatowy Tow. Szkoły lud. 1910, X, ст. 252—258). Стаття написана з нагоди конскрипції згадуєть ся тут задля критики терміну „поточна“ мова і спису числа громад та двірських обшарів у Східній Галичині, в яких число римокатоликів у 1900 р. було більше від числа Поляків, а число грекокатоликів менше від числа Українців.

Dr. Alex. Jastchenko — Die Grundprobleme des heutigen Russlands (Zeitschrift für Politik 1911, IV, стор. 191—202). Се критичний реферат, написаний з нагоди і на підставі праць Здвеховского (Grundprobleme Russlands. B. 1907), Достоєвского (Politische Schriften. Sämtliche Werke XIII. Мон. 1907), Д. Мережковского (Der Anmarsch des Pöbels. Монах. 1907) і Соловйова (Собраніе сочиненій. Москва 1902—1906) та збірок Russen über Russland hrg. v. Melnik (Франкфурт 1906) і Вѣхи (Москва 1909). Головно обговорено тут проблеми релїґійні, культурні (також сексуальні) і полїтичні.

Dr. Robert Michels — Russland als Vormacht des Slaventums und das moderne Italien (Zeitschrift f. Politik 1911, IV, 534—568). Автор виходить з представленя заходів коло зближеня Росії і Італії, що демонстрацийно робили ся підчас анексії Босни й Герцеґовини, і виказує, що всї ті заходи дотн непевні, доки Італія не перестане винародовлювати Славян у приморських областях Австрії. В інтересї Росії лежить піддержуванє полудневих Славян, яких Італія хотїла б винищити. Автор подає при тім статистичні дані про стан чисельности і культурних обставин Славян і Італїйців.

Dr. Ant. Boháč — Slovanský svět prof. L. Niederle (Slovanský Přehled XIII, 1911, ст. 223—227). Критична оцїнка праці Нїдерле: Slovanský svět (і в рос. перекладі: Обозрѣніе современнаго Славянства) у звязи із книжками Флорінского (Славянское племя) і Васїлєвского (Współczesna Słowiańszczyzna). Референт обговорює при тім і українське питанє і промовляє за більшим акцентованєм самостійности українського народу, нїж се зроблено у Нїдерле.

H. Boczkowski — Ukrajinská otázka (Slovanský Přehled XII, 1910, ст. 77—84, 212—222, 437—444; XIII, 1911, ст. 18—22, 56—59, 197—208). Автор хоче представити початок, розвиток і стан українського питаня і доказати, що воно анї не сепаратистичне, анї не протиславянське. Задля тої цїли обговорює автор питанє самостійности української мови і народности, назви „Русь“, Малороссія“, „Україна“ і т. д., українську історію від самих початків, а вкінци українське відроджене і полїтичний, культурний та лїтературний розвій галицької і росийської України в XIX столїтю, богато використовуючи українську лїтературу, а головно праці проф. Грушевського.

Zygmunt Miłkowski — Ukrainizm galicyjski (Przegląd narodowy I, 1908, том II, ст. 141—156). Автор з польського становища представляє ґенезу українського руху в Галичинї і приписує його повстанє і розвиток австрийським властям.

Ruszczenie się ludu polskiego (Straż polska 1908, I, ст. 9—10). Статя писана в політичного боку, одначе дає деякі цікаві причинки до нашої етноґрафічної характеристики. Автор констатує, що Поляки Східної Галичини переняли богато українських пісень, богато українських слів (в роді kinąć, zabyć, swołok), виводять гаївки під костелами, хрестять три рази худобу, як виходить по раз перший зі стайні, і хмари і т. д. Взиває про те священиків, щоби викорінювали такі звичаї, як се зробили вже деякі в Західної Галичини іменовані парохи, і то в протязї одного року.

Józef Długosz — Projektowana gubernia chełmska (Przegląd narodowy II, 1909, том II, ст. 442—451). Кілька уваг про минувшість проєкту про утворенє холмської ґубернії і про його ідею в теперішности.

І. П. — В справі народного образованя (Письмо з Просьвіти 1911, ч. 9, стор. 245—2). Щоб успішнїйше ширити просьвіту між народом радить автор закладати окремі комітети для народного образованя, зложені з представників філій „Просьвіти", „Студент. союза" і „Сїльського Господаря". В статї варта уваги критика нашої дотеперішньої просвітної роботи. *З. К.*

Др. Ст. Баран — Галицьке шкільництво в цифровім осьвітленю (Діло 1912, чч. 57—71). Автор обговорює справозданє Ради Шкільної Краєвої за рік 1910 і робить ряд гострих критичних уваг і заміток, особливо що до становища українського шкільництва під польською опікою. *В. Д.*

Stanisław Nowicki — Powiat sanocki, jego ludność i oświata (Miesięcznik Towarzystwa Szkoły ludowej. V. Краків 1905, ст. 6—10).

W. O. — Powiat stanisławowski w cyfrach (ibidem, ст. 137—155).

Dr. Stanisław Leonhard — Powiat nowosądecki (ibidem 1906, VI, ст. 292—314 з мапою).

M. C. — Lwów i powiat lwowski (ibidem, ст. 392—409).

Wincenty Badura — Ludność polska powiatów Łańcuckiego i Przeworskiego pod względem oświatowym i kulturalnym (ibidem 1908, VIII, ст. 94—104, 148—164).

Jan T. Dziedzic — Powiat Nowotarski pod względem ekonomicznym i oświatowym (ibidem 1908, VIII, ст. 205—214, 260—267, 296—312).

Stosunki narodowościowe w powiecie gorlickim (ibidem, ст. 258—259).

Zygmunt Podgórski — Powiat jarosławski pod względem oświatowym i kulturalnym (ibidem 1909, IX, ст. 88—105, 148—161, 192—199, 322—347).

Andrzej Grasela — Ludność polska w pięciu sądowych powiatach podkarpackich (Skole, Stryj, Mikołajów, Bolechów, Dolina) pod względem oświatowym i kulturalnym (ibidem 1910, X, ст. 332—342).

Aleksander Medyński — Ludność polska powiatu tarnopolskiego pod względem oświatowym i kulturalnym w latach 1900—1910 (ibidem 1910, ст. 378—389, 443—458; 1911 і окремо). Виписую отсї статї з остатнїх рiчникiв Oświatow'ого Przewodnik'а, щоби звернути увагу на територiяльно-статистичнi описи, якi рiшило TSL перевести пляново що до усїх галицьких повiтiв. Описи спiвробiтникiв Ośw. Przewodnik'а дають дуже богатий матерiял, який має тим бiльшу вартiсть, що всюди узглядняють ся i дати що до Українцiв. Усюди обговорюють ся докладно конфесийний i нацiональний склад людности та стан шкiльництва, грамотности i народної просвiти. До деяких статей крiм зiставлень додано й окремi мапи.

Kazimierz Piątkowski — Szkoła ludowa a stosunki narodowościowe w Galicyi (Przewodnik oświatowy Towarzystwa Szkoły ludowej. Краків 1910, X, ст. 141—218 + табелї [219—241]). Дуже основна статистична студiя про нацiональне положене галицького шкiльництва взагалї, а схiдно-галицького зокрема. Автор завдав собi богато труду i зiбрав на пiдставi офiцiяльних дат великий матерiял, який має вартiсть не тiльки для Полякiв але i для Українцiв. По загальнiм вступi, в якiм використовують ся цифровi зiставленя i роблять ся загальнi висновки, а передовсiм пляни систематичної дiяльности в т. зв. загрожених мiсцевостях, поданi докладнi таблицї 1) з виказом громад без школи в шк. роцї 1907/08, 2) з виказом числа полiтичних громад краю а) пiсля язикового характеру поодиноких громад, б) з огляду на школи, в) з огляду на людність без школи, 3) з уґрупованем полїтичних повiтiв Галичини Захiдної i Схiдної пiсля проценту а) громад зi школами, б) громад, що належать до шкiльної звязи i в) громад без школи; 4) з виказом нових шкiл, зорґанiзованих в шк. роцї 1907/08; 5) з виказом а) числа дїтий у шкiльнiм вiцї у громадах, що мають школи i належать до шкiльної звязи, б) числа дїтий, що побирають науку. В окремих табелях зiставлено: 1) розмiщене людности Галичини пiсля язикового характеру поодиноких громад пiсля спису людности з 31/XII 1900 р., 2) число народних шкiл публичних пiсля викладової мови на пiдставi справоздання Ради шкiльної краєвої з 1907/08 р. i числове та процентове вiдношене людности до шкiл. На кiнци умiщено 11

мап, в яких ґрафічно представлено процентове відношенє: 1) Поляків в повітах після спису в 31/XII 1900, 2) Українців і 3) Німців, 4) римо-католиків, 5) греко-католиків, 6) протестантів і 7) жидів, 8) неграмотних, 9) громад із школами (після справозданя Ради шкільної краєвої в 1908/08, 10) громад, що є у шкільній звязи і 11) і громад без шкіл. *З. К.*

М. Г--р. — Доля народнього учителя на Україні (Рада 1911, чч. 164, 165, 174, 178, 181, 184, 190). Статї д. М. Г—ра докладно знайомлять нас в положенням народнього учительства на російській Україні -- в його становищем матеріяльним, правним і моральним. Статї ілюстровані низкою фактів.

Я. Савченко — Початкові школи на Волинї (Світло, I, 1910—11, кн. 8, ст. 37—45). Автор малює невимовно тяжке й сумне становище народньої освіти і народнього учительства на Правобережній Україні. *В. Д.*

W. A. — Zur ruthenischen Universitätsfrage (Czernowitzer allgemeine Zeitung 1912, ч. 2491). Обширна стаття про справу українського унїверситету.

F. H[omolka] — Osvětový kongres rusinský (Česká Osvěta 1911, ч. 2, стор. 62—63). На підставі виданої пропамятної книги обговорює автор головні реферати виголошені на просвітно-економічнім конґресї 1 і 2 лютого 1909 р. Гарне справозданє вказує, що автор обзнайомлений добре із станом просвіти в галицькій Україні. Кілька помилок в транскрипції імен (Bileňskyj зам. Біленький і т. д.) лишило ся очевидно через недогляд коректора.

F. H[omolka] — Rusínske spolky osvětové v Haliči (ibid., ч. IV, стор. 124—125). Найважнїйші звістки про Наук. Тов. ім. Шевченка, Руське Товариство Педаґоґічне, Жіночу Громаду, Руську Бесїду, Академічну Громаду, Вільну Громаду, Сокіл, Драматичне тов. ім. Котляревського, Бандуриста, Зорю, Волю, Силу, Відродженє і Тов. укр. наук. викладів імени П. Могили.

F. H[omolka] — Rusinská lidová universitá (Česká Osvěta 1911, ч. 8, стор. 253). Інформацийна звістка про діяльність „Товариства українських наукових викладів ім. Петра Могили" в 1910 р.

(w) — Z towarzystw oświatowych ruskich (Przewodnik oświatowy Tow. Szk. lud. IX, 1909, ст. 494—6). У статї обговорюєть ся реорґанїзацію „Просвіти", Курс господарсько-торговельний у Милованю, Календар „Просвіти" на р. 1910 і діяльність „Товариства укр. наук. викладів ім. П. Могили" за першу половину 1909 р.

S. — Towarzystwo „Proświta“ w Galicyi (Przewodnik oświatowy TSL 1907, VII, ст. 126—133).

St. Rymar — Z towarzystw ruskich. „Proświta“. — „Tow. im. Michała Kaczkowskiego“ (ibidem 1909, IX, ст. 13—19). В першій статї подано коротку історію Товариства „Просвіта“ і її стан після справозданя з р. 1904/5. В другій статї обговорено діяльність „Просвіти“ за рік 1906 і 1907 і порівнано її з діяльністю „Общества им. М. Качковского“.

Jan Hejret — Ze slovanského světa (Česká Osvěta 1911, зош. IV, стор. 121—124). Згадуючи про просвітний рух серед славянських народів обговорює автор і протиукраїнський похід росийського правительства, а з окрема рішене сенату в справі рекурсу проти непотвердженя товариства „Просьвіта“.

Osvěta Rusinů v Bukovině (ibid. 1911, зош. IV, стор. 131).

Ukrajinský studentský svaz (ibid., стор. 131). Короткі інформації про діяльність товариств „Руська Бесїда“ в Чернівцях і „Українського Студентського Союза“ у Львові. В наведених цифрах деякі помилки і неточности.

Scoalele noastre secundare (Cifre, concluziuni, îndemnuri.) (Scoala. Annul II. Чернівцї 1911, стор. 36—41). Статистичні зіставленя учеників в усїх буковинських середних школах і особливе обговорене небезпечної для Волохів жидівської і „галицько-української язви“. На 6999 публичних учеників і 421 приватистів припадало 2591^{54} учеників грек.-прав., 1201^{45} римо-катол., 438^{3} грек.-кат. і 271^{10} еванґелицького віроісповіданя, а аж 2458^{801} Жидів. Через Жидів, що признають ся на Буковинї до Німців, виносило число учеників Німців 3565^{348}, коли Волохів було лише 1616^{35}, Українців 1367^{16}, а Поляків 403^{17}.

Der Studentenstreik in Russland (Die Freistatt. Відень 1911, ч. 9, стор. 136—138). З причини студентських демонстрацій по смерти Толстого розглядає автор остатні студентські рухи, їх причини і наслїдки та становище правительства.

Arthur Luther — Russischer Brief (Das literarische Echo IX. Берлїн 1906/7, стор. 815—818). Між иншим переповідають ся результати статї Русової з Вѣстника Европы про 25-лїтну діяльність української сцени (1881—1906).

Dr. Z. K[uziela] — Das ruthenische Nationaltheater (Czernowitzer Zeitung. Чернівцї 1912, ч. 101). Інформацийна статейка про український театр „Руської Бесїди“, а з окрема про його перзонал і репертуар. *З. К.*

А. Ж[ук]. — Українські касинові товариства в Галичині (Діло 1912, ч. 21).

Ст. Чарнецький — З пожовклих листків (Діло 1912, ч. 20 і 21). Д. А. Ж. в нагоди 50 літнього ювилею „Руської Бесїди" у Львові коротенько знайомить нас з становищем українських клюбів по містах і місточках Східної Галичини, скориставши з даних спеціяльної анкети в сїй справі Тов. „Просьвіти" і вісток подаваних пресою. До історії „Руської Бесїди" подає дещо цікавого д. Чарнецький з архіву Бесїди, а саме протокол перших загальних зборів, спис членів, що брали участь в тих зборах і цікаву ухвалу комітету з р. 1862 про приймане нових членів і гостей.

К. Храпевич — Кредитова кооперація на Правобережній Україні (Рада 1911, ч. 100—102 і окремо, Київ 1911, ст. 45). Автор росповідає про умови кооперації на Правобережу, про відносини до неї селянства, наводить ряд прикладів з життя, а нарештї спиняєть ся на „роботї" почаївських монахів з о. Віталїєм на чолї. *В. Д.*

Leo Jurowsky — Der russische Getreideexport — Seine Entwicklung und Organisation (Münchner volkswirtschaftliche Studien, ч. 105). Штутґарт і Берлїн 1910, ст. 196, ц. 4 M 50. Особливо для нас Українцїв цікава книжка про розвій збіжевого експорту за остатнїх 50 лїт і про його сучасний стан та орґанїзацію. Автор дає всїлякі статистичні зіставленя, представляє положене продуцентів збіжа, продажу з першої руки, орґанїзацію посередництва і вивозу і подає способи піднесеня і уздоровленя торговлї збіжем.

Bilder aus dem hungernden Russland (Czernowitzer allgemeine Zeitung 1912, ч. 2423). Звістки про положене в полудневосхідних ґуберніях Росії в часї голоду.

Bogdan Krzysztofowicz — Jarmarki krajowe (O ich znaczeniu, potrzebie i charakterze). (Gazeta polska 1911, ч. 28—29). Стаття про ярмарки в давнину і тепер. Матеріял дотичить і української території.

Paweł Sosnowski — Karpaty (Ziemia 1910). Обговорюєть ся положене, походжене, будову, подїл, мінеральні богатства, фльору, фавну, вплив на залюднене і на побут чоловіка і людність Карпатських гір. Для нас мають вартість численні фотоґрафії нпр. Гуцула і Гуцулки з Дори, скель в Уричу, Бойків з Гребенова, подорожі конем на Чорну гору, мосту на Прутї в Яремчу і водопад Прута під Яремчем. Долучено також кілька карт, між иншим одну етноґрафічну.

Dr. Ludomira Biegańska — Nafta i wosk ziemny w Galicyi (Ziemia 1910, I, стор. 596—597, 612—614, 627—628, 644—645, 666—667, 682-683, 698—700, 714—716, 730—732, 746—747). Обширна розвідка про територію, в якій добувають галицьку нафту, про історію експльоатації, ґеольоґію терену, видатність копалень і вивіз нафти і воску земного.

—r.— Die ruthenische Saisonarbeiterfrage (Ukr. Rundschau 1911, стор. 101—103). Про перешкоди, які ставить ся нашій зарібковій еміґрації.

Die galizischen Schnapsschänker in Wien (Die Freistatt 1911, ч. 7, стор. 106—108). Неназваний автор звертаєть ся проти шинків і жидівського визиску в Галичині і наводить для близшої ілюстрації давну статю барона Кар. Фоґельзанґа з 1874 року: „Ein Meilenstein der Zeit“.

Dr. Maryan Stępowski — Stosunek wydajności roli do stanu oświaty w kraju (Przewodnik oświatowy Tow. Szk. Lud. 1909, IX, ст. 47—50). На підставі статї, яку обговорено і на сторінках нашої часописи, подано відношенє, яке заходить між станом просвіти, неграмотністю і числом рільничих шкіл а видатністю землї і доходом з неї — на Моравії, Буковині, в Галичині і Дальматії.

Hugo Herz — Arbeit und Arbeitsbetrieb in den österreichischen Strafanstalten (Archiv für Sozialwissenschaften XXXII, 1911, ст. 496—517). Всїлякі статистичні дати про роботу вязнів і її вислїд.

Czesi na Wołyniu (Straż polska 1910, ч. 19, ст. 8). На підставі кореспонденції в чеській часописи Pozdrav ze stare vlasti (ч. 7) розказуєть ся про релїґійне положенє Чехів на Волини і про причини, які їх довели до принятя православія.

G. Smólski — Niemcy w Galicyi (Straż polska 1909, ч. 16/17, ст. 4—7, ч. 18, ст. 3—5, ч. 19, ст. 3—19, ч. 20, ст. 3—4; 1910, ч. 21, ст. 5—6). Статя не має вправдї наукового характеру, але дає богато всїлякого матеріялу про нїмецькі кольонії в Галичині, що — як відомо — розміщені головно у східній, українській частині краю. Автор обговорює історію і сучасний стан кольоній, займаєть ся їх числом, розміщенем, культурним і економічним положенем та подає виїмки з місцевих листів і етноґрафічні замітки. Статя вийшла також у Кракові осібною книжкою.

Z[öckler] — Die evangelischen Gemeinden Galiziens im Jahre 1911 (Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina. Stanislau 1912, ч. 1, стор. 6—8).

Die evangelischen Gemeinden der Bukowina im Jahre 1911 (ibid., стор. 8). Коротке справоздане про стан і розвиток протестантських віроісповідних громад в Галичині і на Буковині. Мимо перепон з боку галицьких властий поробила протестантська церква значні поступи, збільшуючи між иншим число шкіл і кляс та духовників, особливо катехитів. Повстали також дві нові проповідничі стації, в Бродах і в Тернополи, і нова парохія в Долині.

C. — Die Zahl der Evangelischen in Galizien nach der letzten Volkszählung (Evangelisches Gemeindeblatt f. Galizien und Bukowina 1912, ч. 4, стор. 65—66). Автор зіставляє статистичні дати що до числа евангеликів у Галичині, що зменшило ся з 45.382 в 1900 р. на 37.292 в 1910 р. наслідком сильної еміґрації.

Die gegenwärtige Lage des katholischen Deutschtums in Galizien. Von einem katholischen Deutschen des Bundes d. chr. Deutschen in Galizien. II. (Deutsches Volksblatt für Galizien 1911, ч. 134, стор. 2—3). В другім і кінцевім уступі обговорює добре поінформований автор положене Німців у католицькій церкві. Церковні власти поступають з Німцями так як і з нашими латинниками, насилають їм польських священиків, які всіми способами старають ся людність спольонїзувати. Автор наводить деякі яркі приміри надужить з боку польського духовенства і накликує до піддержуваня німецьких шкіл і німецького духа в кольоніях, замешканих Німцями-католиками.

P. Steinmann — Einiges von Galizien und anderen Dingen, die einen evangelischen Deutschen beschäftigen sollten (Der alte Glaube XI, ч. 23.

Pfälzische Kolonien in Südrussland (Deutscher Volkskalender für Stadt und Land 1910. Одесса, 1910).

Die deutschen Katholiken in Russland (Jahrb. des Caritasverbandes für das Jahr 1910/11, стор. 66 - 76). В німецьких релїґійних і популярних видавництвах, що появляють ся в Галичині і на Україні, стрічаємо часто статї про кольонїзацію і теперішне положене німецьких кольоній на українській територіï. Сї статї крім звісток про німецьку людність дотикають теж їх відносин до українського народу і тому повинні бути пильно нотовані. Такий характер мають також статї, виписані у заголовку, і я згадую їх тут в доповненю до цїлої серії подібних розвідок з Deuts. Volksblatt f. Galizien, Evangelisches Gemeindeblatt, Deutsche Erde, Kalender für Galizien і т. д., обговорюваних на сторінках „Записок“.

J. K. Pojezdný — Český a slovanský živel na školach vídeňských (Slovanský Přehled XII, 1910, ст. 313—317). Автор подає з віденської публікації „Statistisches Jahrbuch 1907“ кілька цікавих дат про чеський і славянський елемент у віденських школах, узгляднюючи при тім і статистику української молодіжи. Виймаємо звідтам цифри, о скілько вони відносять ся до Українців. На віденськім університеті вписало ся Українців в 1903/4 р. 63 (на 7115 усіх студентів), в 1904/5 р. 81 (на 7579), в 1905/6 р. 52 (на 7687), в 1906/7 р. 59 (на 8080) і 1907/8 р. 58 (на 8339). На конзулярній академії Українців якби не було, бо лише в 1903/4 і 1904/5 р. учив ся там один Українець на 35 зглядно 33 усіх учеників. На техніці збільшаєть ся число Українців дуже поволи: 8 в 1903/4 р., 20 в 1904/5 р., 14 в 1905/6 р., 14 в 1906/7 р. і 15 в 1907/8 р. Деякий зріст видно у висшій рільничій школі, де число Українців піднесло ся з 10 в 1903/4 р. на 25 в 1907/8 при загальнім числї учасників 458 зглядно 771. Рільнича школа — се заразом одинока висша школа у Відни, де Нїмцї були в меншости, бо мали 357 учеників проти 414 не-Нїмцїв (між тим 148 Чехів, 133 Поляків, 42 полудн. Славян, 23 Італїйцїв, 10 Мадярів, 7 Румунів і 26 инших). Дивним дивом виказує статистика в 1903/4 1, а в 1904/5 3 Українців на евангелицькім теольоґічнім факультетї на загальне число 39 зглядно 51 учеників. Академія штук красних що йно в 1907/8 р. дістала одного Українця. На ветеринарійній Академії було в 1907/8 5 Українців супроти 367 Нїмцїв, 118 Чехів, 77 Пол. Славян, 14 Італїйцїв, 4 Поляків і 10 инших. На експортовій академії було вписаних в 1907/8 3 Українців. Загальне число академіків-Українців у Відни виносило у 1907/8 р. 107. Крім того було ще 8 Українців у (20) ґімназіях і 10 в реальних школах.

Słowianie w Stanach Zjednoczonych (Przegląd narodowy II, 1909, т. I, ст. 120—122). Виїмки із статї у краківськім „Часї“ про славянську іміґрацію в Злучених Державах Північної Америки і зі статистичних обчислень оголошених 1 липня 1907 і 15 падолиста 1908 р. в орґанї Стовариршеня польських ґазет The Polish Press в Milwaukee. У першій статї обчислюєть ся польську еміґрацію па 3 міліони, в другій на чотири. Українців з Росіянами має бути 350.000.

W sprawie emigracyi (Straż polska 1909, II, ч. 14, ст. 2). Обговорюєть ся реферат дра Каро на Конґресї міжнародних середноевропейських господарських товариств 1909 р. про заложене міжнародного інституту, що збирав би законодавство цїлого світа і звістки про еміґрацію та приготовлював міжнародні постанови.

B. Wasiutyński — Wychodźtwo polskie (ibidem 1910,

III, ч. 23, ст. 2—3). Се реферат із обговореної нами докладно праці дра Каро: Auswanderung und Answanderungspolitik in Österreich (Липськ 1909).

H. G. Wells — Die Zukunft in Amerika, Єна, Ділеріхс, 1910, стор. 224, вел. 8°. 3 М. опр. У пятнацяти розділах обговорені всілякі питаня, дотикаючі будучини Америки, між иншим і не тільки для Американців важне питане еміґрації та становище еміґрантів серед тамошньої людности. Через те книжка має вартість для тих, що займають ся студіями над заморською еміґрацією.

Józef Kurudz — List z Brazylii. Kilka słów o kolonizacyi w stanie Parana w Brazylii (Gazeta polska. Чернівці 1911, ч. 34). Інформацийне письмо про стан і недостачі нашої еміґрації до Полудневої Америки, а спеціяльно до Парани. Близші звістки про кольонїю Vera Guarana і її околицю, залюднену Поляками і Українцями. Кольонія розвиває ся добре і числить ся до заможних. Має власні школи, а тепер викінчуєть ся будова лат. костела і греко-кат. церкви.

St. Łaganowski — Argentyna w XX stuleciu (Ziemia 1911, ст. 301—302, 315—317, 330—333, 387—390). Автор представляє сучасний стан Арґентини, виказуючи усюди значні поступи і віщує її велику будучність. Автор не укриває вправді її недостач, але головний натиск кладе на корисні появи, як приміром: зріст комунїкацийних засобів, людности, рільництва і промислу. Стаття прикрашена кільканацятьома образками.

List z Argentyny (Straż polska 1911, ч. 35, ст. 6—7, ч. 36, ст. 8). Передрук з „Gazety Katolickiej", що виходить у Вінїпеґу. Звістки про житє польських і російських еміґрантів в Арґентині, а з окрема про тамошні зарібки. Згадують ся українські кольонії в Corrientes i Missiones. *З. К.*

Видання й статї ширше обговорені в сїм томі:

Наукова хроніка.

K. Dieterich — Die osteuropäischen Literaturen in ihren Hauptströmungen vergleichend dargestellt, 1911.

Преісторія, антропольоґія, археольоґія, історія штуки.

В. Шкорпилъ — Отчетъ о раскопкахъ въ г. Керчи въ 1908 г., 1911.

Н. Поповъ — Миніатюры греческаго минологія XI вѣка № 183 Московской Сѵнодальной Библіотеки, 1911.

В. Сусловъ — Церковь Успенія Пресв. Богородицы въ селѣ Волотовѣ близъ Новгорода построенная до 1352 г., 1911.

W. Antoniewicz — Cerkwie drewniane w pow. Sanockim, 1911.
B. Janusz — Cerkwie drewniane w okolicach Lwowa, 1911.
Г. Лукомскій — О геральдическомъ художествѣ въ Россіи, 1911.
Sprawozdania komisyi do badania historyi sztuki w Polsce, т. VIII, з. III—IV, 1912.

Історія політична і культурна.

Ю. Кулаковскій — Исторія Византіи, т. I—II, 1912.
В. Пархоменко — Древне-русская княгиня святая равноапостольная Ольга, 1911.
В. Миллеръ — Къ вопросу о возрастѣ и козачествѣ Ильи Муромца, 1912.
H. M. — Mikołaj Krysztof Radziwiłł Sierotka i jego przyjęcie katolicyzmu w r. 1567, 19—.
Памятники сношеній Московскаго государства съ Польско-литовскимъ государствомъ, т. IV, 1912.
Н. Граве — Къ исторіи еврейства, 1910.
С. Фарфоровскій — Дворянство въ Черноморіи и па Кубани, 1910.

Література.

М. Пачовский — Виїмки в україньско-руского письменства XI—XVIII столїтя для висших кляс середних шкіл, 1911.
А. Яцимирскій — Мелкіе тексты и замѣтки по старинной славянской и русской литературамъ, 1911.
Д. Абрамовичъ — Описаніе рукописей С-Птб. Духовной Академіи, Софійская библіотека, III, 1910.
В. Перетцъ — Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ С. Петербургъ, 1910.
— Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ Полтаву и Екатеринославъ, 1911.
— Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ Житомиръ, 1911.

Жите суспільне і культурне.

Slovanstvo — Obraz jeho minulosti a přítomnosti, 1912.
А. Ярошевичъ — Очерки экономической жизни юго-западнаго края, IV, 1911.
Z. Voronca — Michalcea cu neamurile boeresti ce au stăpânit-o de... 1912.
J. Magiera — Ludność polska w Bośni, 1912.

Українська Книгарня в Харкові,

Рибна ч. 25.

Великий вибір книжок, карток, картин, народніх українських виробів.

Останні видання

Українсько-руської Видавничої Спілки (1909—1912):

К. Біхер. Повстаннє народнього господарства	1 К 70 с
Й. Бойєр: Сила віри, роман	1 „ 40 „
М. Вовчок: Посмертні оповідання (що не війшли в попередні збірки)	2 „ — „
Т. Гайне: Фльорентійські ночи, пер. Ів. Франка, брош. 1 К., опр.	1 „ 40 „
К. Гамсун: Пан, повість	1 „ 40 „
Ґ. Делєда: Плющ (роман)	1 „ 70 „
А. Доде: Оповідання	— „ 70 „
Р. Єрінґ: Боротьба за право	1 „ — „
Л. Журбенко: Філістер, повість, брош. 3 К 30 с., опр.	3 „ 90 „
Ке де сент-Емур: Анна Русинка, королева Франції, пер. І. Франка	1 „ — „
Гр. Квітка: Маруся, повість, 2 вид.	60 „
Р. Кіплінґ. Оповідання	1 „ 70 „
О. Кобилянська: „В неділю рано зілє копала“, повість	2 „ 24 „
Гр. Коваленко: Гумористи (з ілюстраціями)	2 „ 40 „
С. Ковалів: Похресник і інші оповіданя, брош. 2 К 20 с., опр.	2 „ 60 „
„ Чародійна скрипка, брош. 1 К 20 с., опр.	1 „ 60 „
„ Писанка, брош. 1 К 80 с., опр.	2 „ — „
„ В остатній лавці, брош. 2 К., опр.	2 „ 40 „
„ Щаслива бабуня, брош. 1 К 80 с.,	2 „ 30 „
М. Коцюбинський: Дебют. Оповідання	2 „ 25 „
М. Кос: Про полові справи, 3-те вид.	— „ 55 „
М. Левицький: Дурисвіти	— „ 53 „
М. Лозинський: Польська народова демократія	1 „ 40 „
С. Ляґерлеф: Королеви півночи, оповідання	2 „ 20 „
Я. Невестюк: Кандидат. Комедія в трьох актах	— „ 60 „
А. Оляр: Від монархії до республїки (з історії французької революції)	— „ 40 „
А. Сінклєр: Герой капітала, повість	— „ 70 „
Т. Сулима: Народні оповідання	— „ 80 „
О. Тесленко: Страчене житє, оповіданнє селянина	— „ 56 „
Тисяча одна ніч, частина І, вид. 2-ге.	1 „ 60 „
Ів. Франко: Украдене щастє, пєса на 5 дїй	— „ 56 „
„ Лис Микита, оправл.	1 „ 30 „
„ Нарис українсько-руської літератури, брош. 3 К 60 с., опр.	4 „ — „
„ Молода Україна, брош. 1 К 60 с., опр.	2 „ — „
„ Учитель, комедія в 3 діях	— „ 60 „
„ Зівяле листє, вид. 2	1 „ 40 „
„ Батьківщина. Оповідання	1 „ 15 „
„ Давнє й нове. Поезії, брош. 3 кор., опр.	3 „ 40 „
„ Панські жарти, 4 вид.	— „ 90 „
„ Вавилонські гимни й молитви	— „ 60 „
„ Мойсей. Поема, 2-ге вид.	— „ 60 „
Гр. Цеглинський: Кара совісти, нар. драма, 2 вид.	— „ 60 „
„ Шляхта ходачкова, комедія, 2 вид.	— „ 70 „
„ Соколики, комедія, 2 вид.	— „ 80 „
Сп. Черкасенко: Хвилини, збірка поезій	— „ 56 „
М. Чернявський: Богу невідомому. Оповідання	2 „ — „

Популярна ілюстрована бібліотека „ЛАН“.

Ю. Сірий: Житє ростин. **М. Шаповал:** Про ліс. **Ю. Будяк:** Дикі люди. **Нелло та Патраш,** в перекладі Ю. Сірого. **Р. Кіплінґ:** Казки, пер. Ю. Сірий. **М. Грушевський:** Про батька козацького Богдана Хмельницького. **Ю. Сірий:** Крим, опов. з подорожи. **Р. Кіплінґ:** Нетри. Брати Моуглі, ч. І і ІІ. **Гауф:** Казки, пер. О. Олеся. **Ю. Будяк:** Америка. **М. Гехтер:** Селянські заробітки. **Г. Гайчук:** Над чорним морем. **Арабські казки,** пер. О. Олеся. **Томпсон і Лонґ:** Рогань і инші опов. перек. Ю. Будяка. Ціна кождої книжки 25 коп. **С. Рудницький:** Коротка ґеоґрафія України. Ціна 75 коп.

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

у Львові, Ринок, ч. 10,

має на складї між иншими отсї книжки:

	Корон
Адріян. Аґрарний процес у Добростанах	1·—
Антонович В. Польсько-українські відносини XVII ст.	0·40
„ Чари на Українї	0·45
Барвінський В. Дослїди з поля статистики	0·20
Бодянський О. Українські казки, зі вступом і поясненями	0·50
Боровиковський Л. Маруся, теж	0·26
Брайтенбах В. Біольоґія в XIX в.	0·26
Будзиновський В. Хлопська посілість в Галичинї	2·—
Верхратський Ів. — Начерк соматольоґії	3·—
Вовк Хв. Антропометричні дослїди укр. населення Галичини, Буковини й Угорщини	1·50
Гнатюк Вол. Словацький опришок Яношік в народній поезиї	1·00
„ Русини Пряшівської епархії і їх говори	1·40
„ Словаки чи Русини?	0·80
„ Пісенні новотвори в укр.-р. народ. словесности	1·40
„ Угроруські духовні вірші	2·50
„ Зносини Українцїв із Сербами	0·80
„ Народна пожива на Бойківщинї	0·40
„ Як писати займеник ся при дієсловах	0·40
„ Бойківське Весїлє в Мшанци	0·60
„ Весїлє Керестурі	1·—
„ Віршована леґенда про рицаря і смерть	0·40
„ Хоценський співанник Левицьких	0·60
„ Леґенда про три жіночі вдачі	0·25
„ Руські оселї в Бачцї	1·—
„ Лїрники	2·—
Грушевський М. Історія України-Руси, т. I, II, III і IV вид. 2, по	7·50
„ т. V—VII див. Збірник іст.-філ. секції.	
„ Ілюстрована Історія України	5·20
„ Про давнї часи на Українї (коротка історія України з ілюстр.)	0·60
„ Люстрації королївщин в руських землях XVI в., т. I—IV — див. Жерела.	
„ Виїмки з жерел до історії України-Руси: ч. I, до пол. XI в.	2·00
„ Розвідки й матеріяли до історії України-Руси, II—V	12·00
„ Останнї романи Г. Сінкевича	0·40
„ Вступний виклад з історії давньої Руси	0·20
„ Хмельницький і Хмельнищина	0·20
„ Звенигород галицький	0·70
„ Похоронне поле в с. Чехах	0·60
„ Описи Ратенського староства	0·60
„ Хронольоґія подій Галицько-волинської лїтописи	1·00
„ Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва?	0·50
„ Економічний стан селян в Львівській королївщинї XVI в.	0·50
„ Звичайна схема „русскої“ історії й справа раціонального укладу історії східнього словянства	0·20
„ Етноґрафічні катеґорії й культурно-археольоґічні типи в сучасних студиях східньої Европи	0·30
„ Спірні питання староруської етноґрафії	0·50
„ Справа українсько-руського університету у Львові	0·50
„ Справа українських катедр і наукові потреби українства	0·45
„ Матеріяли до історії суспільно політичних і економічних відносин Західньої України	3·00
„ Господарство польського маґната на Заднїпровю перед Хмельниччиною	0·40
„ Дмитро-Вишневецький Байда в поезії й історії	0·70
„ Про батька козацького Б. Хмельницького (попул. оповід. з ілюстр.)	0·70
„ Культурно-національний рух на Українї в XVI—XVII вв. (з ілюстр.)	3·50
„ Нові конструкції початків словянського і українсько-руського житя	0·40
З. Ґінтер. Історія ґеоґрафічних відкрить у XV—XVI ст.	2·20
Джиджора Ів. Матеріяли московського „Архива Министерства Юстиціи“ до історії гетьманщини	0·40
„ Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–30 рр.	2·—
Драгоманів М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	0·20
„ Рай і поступ 2 вид.	1·00
„ Микола Ів. Костомарів	0·16

Корон

Драгоманів М. — Літературно-суспільні партії в Галичині . . . . 1·80

„ Козаки . . . . 0·30

„ Листи до Ів. Франка і инших т. I. . . . . 3·40

„ Листи до Ів. Франка і инших, т. II. . . . . 4·40

„ Шевченко, українофіли й соціялізм . . . . 2·00

Еґан Е. Економічне положенє руських селян на Угорщині . . . . 0·26

Енґельс Ф. Початки родини, приватної власности і держави . . . . . . 1·05

Етноґрафічний збірник т. I—IV, VII—X, XII, XXV і XXVIII по 3·00 кор., т. V, VI, XIII—XV, XVIII—XIX, XXIV, XXVI—XXVII по 4·00 кор., т. XVI і XXIII по 5 кор, т. XI, XXI—XXII по . . . . 6·00

Єфремов С. Національне питанє в Норвеґії . . . . 0·30

Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королївщин в землях Галицькій і Перемишльській . . . . 4·00

„ т. II: Люстрації королївщин в землях Перемишльській і Сяноцькій . . . 4·00

„ т. III: теж — в землях Холмській, Львівській і Белзській . . . . . . 5·00

„ т. IV: Галицькі акти з р. 1648—9 . . . . 4·00

„ т. V: теж — з р. 1649—51 . . . . 4·00

„ т. VII: — Люстрація королївщин з р. 1570 . . . . 4·00

„ т. VIII: — Акти до історії Козаччини 1513—1630 . . . . 4·00

Житє і Слово, вістник літератури історії і фолькльору, рік 1 і 2 по 10, рік 3 по . 5·00

Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати? . . . . . . 0·40

Заневич — Знесенє панщини в Галичині . . . . 1·00

Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. I—XXII, XXV—XXX, XXXIII, XXXIV, XXXVII—XCVIII по 3·00, т. XXIII—IV, XXXI—II, XXXV—XXXVI по 5·00, комплети I—XX по 48·00, I—L по . . . . 120·00

Збірник фільольоґічної секції т. I: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. I., нап. О. Кониський, 3·—, на ліпшім папері 4·00, в оправі . . . . 5·00

„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3·00, на ліпшім папері . . . . 4·00

„ т. III: Розвідки М. Драгоманова т. II. 3·00, на ліпшім папері . . . . 4·00

„ т. IV: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. II., нап. О. Кониський . . . 4·00

„ т. V: Про говор галицьких Лемків, нап. І. Верхратський . . . . . 5·00

„ т. VI: Посмертні праці М. Дикарева . . . . 4·00

„ т. VII: Ро відки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство, т III. . . . . 4·00

„ т. VIII—IX: Кореспонденція Якова Головацького в лїтах 1850—1862 . . . 7·00

„ т. X: Розвідки М. Драгоманова про укр. народню словесність і письменство . 4·00

„ т. XI—XII: Кореспонденція Якова Головацького в лїтах 1835—49 . . . 6·00

Збірник історично-фільософічної секції т. I—IV розійшли ся (Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, вид. друге, див. М. Грушевський) т. V: Матеріяли до історії духового житя Галицької Руси XVIII - XIX віку . . . . 4·00

„ т. VI і VII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. IV. 4·50, на ліпшім папері . . . . 5·50

„ т. VIII і IX: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. V . . . . . 7·50

„ т. X і XI: Історія України-Руси, нап М. Грушевський, т. VI . . . . 7·50

„ т. XII—XIII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т VII . . . 8·00

Збірник математично-природописно-лїкарської секції, т. I, II, III і IX по 3·—, т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) і IX—X по 2·00, т. XI—XIII по . 5·00

„Зоря“, письмо літературно-наукове, р. II і V по 6·00, р. VI і IX по . . . 10·00

„ „ літерат.-наук. ілюстроване, річ. XIII, XV—XVIII по . . . . 12·00

Зубрицький М. Село Мшанець, Старосамб. пов. . . . . 3·00

„ Велика родина в Мшанції, Старосамб. пов. . . . . 0·10

„ Пачкарство бакуну в горах у Галичині в XIX ст. . . . . 0·60

„ Причинки до історії рекруччини в Галичині . . . . 0·20

„ Тїсні роки. Причинки до історії Галичини 1846—1861 рр. . . . . . 0·20

Історична бібліотека:

т. I. С. Качала — Коротка історія Руси . . . . 2·40

т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности й ин. статї . . . . . 4·00

т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий період України-Руси . . . . 6·80

т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, І. Шараневич — Гал. Русь . . . . . 3·00

т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія вел. кн. литовського . 3·20

т. VII. Іван Линниченко: Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в. 3·20

т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв. . 2·00

IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький . . . . 12·80

XIII. М. Костомаров — Гетьманованє Виговського і Ю Хмельницького . . 3·20

XIV—XVI. М Костомаров — Руїна 8.40